

Зенон тарнавський

ДО-
РО-
ГА
НА

ВИСОКИЙ ЗАМОК

Бз.64

Z. TARNAWSKY

THE WAY TO THE HIGH CASTLE

Short stories, essays

1964

Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo)
Publ. Co. Ltd., 140 Bathurst St., Toronto 2B, Ont.
Canada

and

The Institute of Ukrainian Culture in America
(Nonprofit Organization), Detroit, Mich. U.S.A.

З. ТАРНАВСЬКИЙ

ДОРОГА НА ВИСОКИЙ ЗАМОК

Новелі, оповідання, нариси

diasporiana.org.ua

1964

Накладом Видавництва „Гомін України”
Торонто, Онт. Канада
та
Інституту Української Культури в Америці.
Детройт, Міч. США.

Бібліотека Видавництва „Гомін України”

ч. 24

Обкладинка роботи мистця В. Баляса

Всі права застережені.

Copyright Reserved.

J. Magruder

ЛЮДИНА ТЕАТРУ

(Замість вступного слова)

Із смертю Зенона Тарнавського зійшов у могилу один із найчільніших представників молоді галицької „Богемі” 30-их рр. нашого сторіччя. Незвичайно працьовитий, щодо здобуття освіти й знання, оригінальний талант, повний вразливості, необхідної для письменницької творчості, Зенон Тарнавський належав до цих „людей театру”, для яких театр і тільки театр є життям. Таких людей має театр кожного народу, але коли приглянемося до українського театру, то мабуть він має найбільше таких людей „рабів” театрального мистецтва. А це мабуть тому, що український театр ніколи не жив у матеріяльних розкошах, не зазнавав недостатків, навпаки постійно був переслідуваний всіма окупантськими режимами, скільки їх на Україні не було й через те зберігав у собі те, що найцінніше для української духовості.

Такою „людиною театру” був саме й Зенон Тарнавський, дарма, що впродовж свого короткого життя був він і журналістом, радіо диктором, редактором і письменником. Однак глибоко на дні душі в нього був живим завжди „комплекс театру”, тільки там був собою Зенон Тарнавський. Немає сумніву, що коли б завірюха II-ої Світової війни не розкинула була молодих українських письменників по цілому світу й не змела цього літературного центру, яким був Львів до II-ої Світової війни, Зенон Тарнавський став би цим типовим драматургом, якого родить театр, а оформлює пристрасть до сцени.

Та спершу, поки дозволю собі схарактеризувати бо-

дай у головних рисах творчість покійного Зенона Тарнавського, послухаймо його власних слів про себе, що їх містить лист покійного до автора цих рядків. Цей останній лист Зенона Тарнавського ніде не був надрукований і чи не є він єдиною автобіографією покійного. Хоч це приватний лист, але відомо, що листи письменників та їх приватне життя стає власністю загалу. Друкуємо цього листа із невеликими, несуттєвими пропусками, свідомі цього, що цей лист є куди важнішим документом до повного огляду творчості Зенона Тарнавського, як деякі надруковані чи навіть призначені до друку, писання: бо пише про себе до свого приятеля не криючись з нічим, пише без прикрас і цілого цього вантажу, яким, навіть поневолі, прикрашується те написане, що раніш чи пізніш має бути друковане.

ОСТАННІЙ ЛИСТ ЗЕНОНА ТАРНАВСЬКОГО

Детройт, 30 березня 1960.

Дорогий Пане Докторе,

дуже покірно прошу вибачення, що не зразу написав листа до Вас із проханням ласкаво кілька слів сказати про мою мізерну літературну особу під час авторського вечора, що має відбутися в дні 30-го квітня у Філадельфії. Я не маю надто переконливих оправдань, але як би там не було, прошу ввічливо прийняти моє покірне прохання вибачити мій нетакт. І Пані Орісія і Лисяк просили Вас про це і дали мені знати про Вашу найбільш ввічливу згоду. Іде тільки про те, щоб я подав Вам хоч трохи інформацій для зачіпки. Маю на увазі не якісь біографічні дані, але інформації для зарисовання літературної сільветки, чи там мистецької. І власне про те іде, щоб Ви були такі ласкаві взяли до уваги не так мою інтенсивну літературну роботу, яка ніколи інтенсивною не була, але радше написали есей про літературно-журналістично-театральну діяльність а впарі з тим, консеквентно, вже її діяльність культурну. Я сугерував би втримати все „слово” в площині радше інтимного спогаду-нарису про приятеля із давніх, сьогодні вже, дуже давніх

літ. І це власне важне, що наша приязнь зав'язалася чисто в мистецькій площині і перетривала стільки вже літ якщо дозволите пригадати.

Буду старатися по можливості хронологічно пригадувати і уставляти деякі факти, що можуть послужити інформативним матеріалом. Ще імовірно в 1930-му році Ви, будучи редактором „Нового Часу” надрукували моє перше оповідання, якого назви я сьогодні вже не пам'ятаю. І з того почалося. Почалися наші взаємини. В розмові вийшло, що я зацікавлений театром, а Ви саме тоді, приблизно тоді, написали „Жабуриччя”, а опісля „Подружжя в двох мешканнях”. А потім співпраця в постанові „Акордів” за які я здобув дуже контрверсійні оцінки. Небіжчик Фіньо Чарнецький і Льоньо Лепкий казали, що я був дуже добрий, а інші, як Мецька Н., просто плювалися. Але гра на сцені не була моєю амбіцією, натомість моєю амбіцією від ранньої свідомої молодости була праця в театрі, писання для театру. І всякий театральний досвід, успіхи чи акторські невдачі, я вважав цінними здобутками для себе. Близький, інтимний стосунок з театром, дозволив мені пізнати глибше істоту театру, сягнути нижче рівня, пізнати і зрозуміти духа не тільки самої театральної вистави, але і акторської гри. А що найважливіше, дозволяло мені набивати руку в театральнім писанні, чи говорячи по книжковому — здобувати й виробляти техніку писання драматичного твору. Заки я написав „Шевченка” я вже мав за собою кілька перекладів і кілька адаптацій таких, як „Стефко” — легка комедія Дюваля, переклад з французького, зроблена на замовлення В. Блавацького для театру „Заграва”. Далі сценічна адаптація повісти Уласа Самчука „Гори говорять”, зроблена на замовлення Миколи Бенцяля і виставлена в театрі ім. Тобілевича. Для студентського театру переклав ще дві французькі комедії, а саме „Мушиш бути моя” — Лябіша і „Дрібненькі ручки” — Лябіша-Мартена. Для міського Театру в Лодзі я зладив сценічну адаптацію повісти австрійського письменника Йозефа Полячка „Д-р Берггоф приймає від 2-ої до 4-тої”, яку виставив мій приятель і вчитель з Львівського Університету і театру режисер Броніслав Домбровскі, в якого я вчився режисури і рівночасно був учасником лекторату вимови теж у Леопольда Келановського (д-р філ.). В тім часі я був членом Спілки Молодих літераторів „12”, яким патронував небіжчик Мольо, що одного дня „втрав” велику філіппіку, який то я гріх поповнив написавши статтю в „Зорі” в обороні „Посла до Бога”. Після того Мольо зрезигнував із патронату і дванадцятка розлегілася. Ми навіть раз мали файний літературний вечір в „Де Ля Пе” на якому Ви і Марушка Свірська були присутні. Вечір був файний, я до нині згадую мокку

із коньяком, яку нам поставив пан професор „центиметер” Гір-
няк. А професійно працював я тоді в „Українських Вістях” Дми-
тра Палієва і ця праця мене всього полонила і стала фактичним
моїм званням. І завжди, коли я говорю про мою журналістичну
роботу, що завела мене до Варшави до Вищої Журналістичної
Школи, я говорю із любов'ю, а рівночасно маю враження, що
ганебно зраджую театр і літературу, а ще до того, коли при-
йшла моя нова — „фляма” — радіо, справа ще більше скомплі-
кувалася. Але я старався завжди рівномірно мій час розділяти
між мої улюблені зайняття. Властиво завжди найбільше покрив-
джена була література. Бо коли я мав амбіції дійти до певних
досягнень в ділянці організації театру, чи як журналіст, або
радіопрацівник, я ніколи не мав амбіції мати друковану книжку,
щоб завершити моє літературне звання.

Я завжди був визбутий професійної заздрости. Це поняття
для мене не існує. Мене завжди тішила і слава й досягнення
моїх колег пера. Це може тому, що я радше є працівником куль-
тури, а даліше коли говорити про деталі, організатором газети,
редактором, а не журналістом, керівником театру, чим я став
під час німецької окупації, про це пізніше, керівником програми
в радіо, а не виконавцем при мікрофоні, бо можливо моїм при-
значенням власне було стати працівником культури і мистец-
тва ніж виконавцем і творцем у тій чи іншій ділянці. І це мене
завело із правничого факультету на відділ історії мистецтва, а
врешті на журналістику. Це завело мене за лаштунки театру,
і радіо. Це мені казало бути членом „Обласного Комітету Робіт-
ників Мистецтва” під час большевицької окупації, це мені дик-
тувало прийняти Вашу ввічливу пропозицію стати директором
Літературно-Мистецького Клубу у Львові, бо там я мав нагоду
працювати в ділянці організації і пізнання мистців у щоденному
житті. Тепер, врешті, як безкоштовне, але виконуване із лю-
бов'ю моє зайняття, поруч професійної праці індустріяльного
графіка, викладаю історію української культури і історію теа-
тру на Академічних Курсах Українознавства. Тому саме, що я
не мав амбіції здобути ім'я, як письменник, хоч для цього мав
кращу нагоду, ніж безліч моїх колег і ровесників, як член ре-
дакції і видавництва, я друкувався під десятками різних псев-
донімів. Моє зацікавлення завжди йшло по лінії новелі і есею. В
журналістиці по лінії репортажу із соціальною чи побутовою те-
матикою і проблематикою.

В 1938-му році, після довгих дискусій з Вами, якщо прига-
дуєте, і однієї чи двох дискусій з Юрком Студинським, я врешті
передав мій біографічно-сценічний репортаж „Тараса Шевченка”
в чотирьох картинах Блавацькому до Заграви. Це був приблизно

той час року, що й тепер. Ми з вами зустрілися по дорозі і трохи мандрували разом із театром. Можливо Ви пригадуєте нашу розмову, тоді з нами їхала повозкою пані Ніна. Ми їхали з Надвірної до Биткова. Прекрасна погода, на горах сніги, полонини споглядають на весняне сонце, а ми собі ідемо і дискутуємо про причиновість і наслідки, чи радше послідовність. Прем'єра відбулася в Коломиї, родинному місті Блавацького, куди він завжди їздив ставити свої прем'єри, в день 9-го березня. Гуцули з гір прийшли на виставу. Ви тоді, були ласкаві написати вступне слово до програмки, що була, як на тодішні часи, дуже добре і коштовно видана. На жаль, не маю її, як теж не маю примірника „Шевченка“. Але Ви у вступному слові сказали приблизно таке, що я підійшов до геніяльного поета із іншого людського боку, що через те, вартість Шевченка не тільки не зменшується, але навпаки збільшується, бо він набирає теж людських прикмет. Він стає людиною нашою, що не є вільною від земських терпінь, як ніхто із нас не є вільний. Головну ролю грав Боровик, що створив „майстерштик“, передовсім у характеристиці. Грали теж пані Мура Степова, Богдан Паздрій, Віра Левицька, покійна пані Анна Совачева, Маруненко, Левицький, Данилко, Неделко, Блавацький, Пілот Рудакевич, Шура Яковлів і ін., що ще сьогодні живуть і ті, що вже їх немає між нами. Імовірно цей самий брак задрості спонукав мене шукати спілників у писанні, до якого я завжди вношу все те, що маю найліпше, значить „віцфляйш“, пильність, знання справи і тематики. і те все, що потрібне літераторові.

Перший раз до спілки із пок. Владиславом Ковальчуком я написав комедію з козацькою тематикою „Характерники“ на замовлення видавця Чопіти, якщо пригадуєте таку постать із Львова. Комедія десь пропала разом із ним. Далі написав у спілці із Нижанківським сатиричну драму „Чай у пана прем'єра“ на еміграції, сатура на еміграційних політиканів, описав драму „День нашого відпочинку“. „Чай“ був виставлений ансамблем акторів у Філадельфії, вже по смерті Блавацького, хоч він мав його ставити і, як оголосив у пресі, включив у свій репертуар. Потім у спілці ми написали драму „Плач Ярославни“ із визвольною тематикою. А врешті „Аттіла в Римі“, якої третю дію будуть сьогодні публічно читати. Аттіла, як знаємо з історії, ніколи в Римі не був. Зрештою Рим, як політичний центр був зовсім не важний. Імператорський двір сидів тоді в Равенні. Аттіла в поході на Рим зайняв Аквилею, що була брамою, чи як би це сьогодні сказати, мостовим причітком і з упадком Аквилеї дорога на Рим стала відкритою. В драмі показані переживання однієї патріціанської родини власне в цю ніч. Цей божевільний

страх, що оволодів Римом, який мимо втраченого політичного значення, завжди ще зберігав високе престижове значення. Ми накреслили соціальне тло, стосунки політичні, побутові і передовсім атмосферу терору. Це рік приблизно 450 по нар. Христа. Я знайшов, що ці часи дуже перекликаються із нашими часами. Ця сама атмосфера терору і грубого хамства. Після розв'язання спілки з Нижанківським, я тепер працюю над сценічним оформленням „Повісти давніх літ” і над драмою „Мій брат повстанець”, що є побудована на конфлікті і проблемі Антігони.

Драма я ніколи не старався видавати, бо вважав, що драма призначена для життя в театрі, як підложжя до театрального видовища, а не як лектура у час дозвілля. Щоб ще кількома словами закінчити театральну кар'єру, то слід задати, що багато часу я витратив для організації Театру Малих Форм „Веселий Львів”, куди мене попхали Юзько Гірняк і Дубровський. А пішов я туди захопившись ідеєю створити театр близький до міського люду і вулиці, які у Львові вимагали особливої опіки і чулого підходу. Мені вдалося створити театр, що притягнув не тільки глядача і виробив широку власну публіку і став власністю власне львівського простолюддя, навчив його оповідати дотепи по українському, але рівночасно вмів запліднити творчо мистців, таких, як ЕКО, що постійно працював як декоратор, Ласовського і Мирона Левицького, але теж літераторів, головню молодих таких, як Остап Тарнавський, Тарас Мигаль, Колянківський, Яцкевич, Софронів-Левицький (був літературним керівником), Нижанківський і ін. Композиторами були Кос-Анатольський, теперішній „орденоносець”, Євген Козак, теж орденносець, Микола Колесса, Зиновій Лисько, Володимир Тритяк і ін. Витворився окремий тип актора, що плекав кунштівне мініятюрне мистецтво. Режисерами були Гірняк і Блавацький, Сорока і Шашировський. У виставах, крім постійного власного ансамблю, брали як гості участь майже всі видатні актори оперного театру. А пісні і дотепи створені у „Веселому Львові” співаються і оповідаються до сьогодні, як співалися в Дивізії спершу, а опісля в УПА.

А тепер хоч трохи про справу т. ск. чистої літератури. Передовсім і виключно новелістика, якщо іде про прозу. Що вона мала якесь значення видно із того, що проф. Коровицький навіть про те кількома словами задав в Енциклопедії Українознавства, характеризуючи літературу еміграції. Манія псевдонімів із давніх літ завела мене до нової манії, а саме літературної містифікації. Під чужими, повністю вудуманими прізвищами, здебільша із чужинецьким звучанням, я містив кілька оповідань в „Арці”, якої я був співосновником і співредактором у Мюнхені,

я помістив новелю п. н. „Зустріч у Перпіньяні” і підписав якогось Жан Жака Бурвіль і написав, що це мій переклад, другу таку містифікацію я вчинив із новелею „Морська легенда”, яку я друкував в „Українській Трибуні”, якої я був основником і першим головним редактором. Тоді я написав, що ця згадана морська легенда є пера якогось литовського письменника і навіть дав для неї литовський кольорит, а підписав, що це мій переклад. Атмосфера обох новель була імовірно так добре підроблена, що Шерех обидві новелі зачитував в „МУРі”, як приклади перекладної літератури. Обидві ці новелі я передав пані Е. Блавацькій із проханням одну із них читати на вечорі. Рудакевич натомість має читати новелю „Людина із п'єси” з тематикою повною театральної містики, що рівночасно повинна вказати моє знання істоти театру. Автори і небіжчик Блавацький високо цю новелю цінили. Була вона поміщена у театральнім журналі „Театр”, що був органом ОМУСу, театральної організації, яку я разом із Блавацьким заклав на еміграції. Цього журналу появилися тільки два або три числа і то в малому дуже тиражі, світлодруком. В першому числі його я друкував есей п. н. „Єреси в обороні побуту”, що я читав теж на основуючих зборах ОМУСу. В Німеччині друкував новелі і оповідання чи то в „Арці” чи теж в „Українській Трибуні”, поруч журналістичної роботи, як спершу головний редактор, а спісля заступник головного (Зенцьо Пеленський — гол. редактор). На еміграції постійно співпрацював з „Шляхом Перемоги” як американський кореспондент, але мою літературну роботу я сконцентрував в „Кисві”. Тут появилися мої новелі „Тихий сніг”, „Зустріч з Вітрами”, „Вітер над Янівською і інші. В збірнику „Київ” появилася новела „Дорога на Високий Замок”, яку буду на вечорі сам читати в уривках. Завжди в центрі моєї уваги є людина і її духові переживання на тлі соціальних і політичних обставин. Стараюся виробити мій власний стиль розповіді, що не є легкий для неприготованого читача.

В далекій атмосфері моєї новелістики можете прочути далекі відгуки Марселя Пруста, Дюгаммеля, Массімо Бонтемпелі, Мігюель де Унамуню, а з українських Антоненка-Давидовича. Французька література залишилася в центрі мого глибокого зацікавлення, поруч прекрасної сучасної американської таких авторів, як Юджін О'Ніл, Торнтон Вайлдер, якого п'єсу за дозволом автора я переклав на українську мову, а саме „Наше Містечко” і ін. Пок. Блавацький хотів її ставити, а сам автор в листі до мене обіцяв прийхати на прем'єру і дуже тішився, що його п'єса теж перекладена на українську мову. Останнім часом я переклав на українську мову середньовічну драму-мораліте „Дійство про

чоловіка" тобто „Едермен" або ж „Еверимен". Хто виставить Бог його святий знає. І на основі комедії Арістофана „Еклезіязузе" я зробив двоактову комедію „Вся влада жінкам". Крім того безліч, дослівно безліч радієвих монтажів для дитячого слухача. Ніхто моїх писань окремою книжкою видати не хоче, а сам я грошей не маю, щоб видати свою роботу. Це було б усе, як на сповіді святій. Якщо, Ваша добра ласка, зужиткуйте щось із того для есею про Вашого раба послухного і покірного, але прошу уклінно, втримайте це в тоні радше інтимної нашої приязні, що їй ні час ні віддаль, ні політичні, ні партійні ні ніякі інші перешкоди не змогли знищити, і яка мимо дуже млявої між нами кореспонденції завжди триває, бо вона базована на вищих елементах, а саме — спільного заінтересування мистецтвом, а зокрема театральним. В есеї прошу теж підкреслити певну вмілість „тонкої" обсервації людської душі, це така родзинка для прикраси. На кілька чи кільканадцять хвилин і буде досить. А Ви це зробіть єдиний. І прошу згадати теж „Посла до Бога", що в мому житті відіграв власне цікаву роль, бо спонукав мене зацікавитися релігійною тематикою. А „Шевченкові" прошу відвести таке місце, що тепер надходить Шевченківський рік і т. д. і т. д.

Прошу дуже вибачити, що примусив Вас до лектури цього листа. Але я хотів Вам облегшити працю. Замість посилати друковані речі Вам для читання, краще було зробити нарис про себе самого, може часами, аж надто нескромний, але це вже вплив мого американського оточення. До часу мого приїзду постараюся втримати із Вами трохи живіший зв'язок.

Сердечно дякую за Вашу ласкавість і прошу передати мій низький поклін і поцілувати руку пані докторової.

Ваш З. Т.

СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ ТВОРЧОСТИ ЗЕНОНА ТАРНАВСЬКОГО

У посмертну збірку творчості Зенона Тарнавського, на жаль, не входять ні його оригінальна п'єса „Тарас Шевченко", ні його інсценізації чи сценічні адаптації, тобто ці твори, в яких відбилось найбільш інтимне „я" духовості Тарнавського. Незалежно від цього, що як п'єса „Шевченко" так і інсценізація повісті Уласа Сам-

чука „Гори говорять”, чи сценічна адаптація повісті Й. Полячека „Д-р Берггоф приймає від 2—4-тої”, це перші драматичні твори Тарнавського, запримічуємо в них одну з основних рис цілої творчості Тарнавського: оригінальний, ні від кого не запозичений підхід до теми. Цей оригінальний і навіть часом контroversійний, з уваги на у великій мірі стереотипність як форми так і тематики галицької літератури 30-тих рр. нашого сторіччя, підхід, був наслідком прагнення прищепити тодішній галицькій літературі західньо-європейський стиль. І тому Тарнавський, вже тут у США перекладає „Дійство про чоловіка”, тому у всіх його оповіданнях він старається бути „інший”, як решта (що дуже часто стягало на нього підозріння, мовляв „позує”), тому він врешті працює над власним, оригінальним стилем та вишукує нові, свіжі теми. Ця лінія оригінального підходу до теми та стилістичного опрацювання її тягнеться, починаючи уже його першою п'єсою „Шевченко”, в якій то п'єсі постать нашого геніяльного поета появляється на сцені, всупереч довголітній і — скажім одверто, — викривленій традиції, у фраку, без неодмінного кожуха і баранячої шапки на голові.

Ширина зацікавлення сюжетами у прозовій творчості Тарнавського, велика. Починаючи від образків і нарисів із театрального життя („Ії роля”, „Зустрічі з вітрами” й ін.), а кінчаючи самотньою людиною. Як з крові й кости „людина театру”, Тарнавський є самотній і цю самотність він дуже тонко підкреслює. Із психології акторського мистецтва знаємо, що саме одною із притаманних прикмет актора є самотність, бо в ньому, наче в сочці, зустрічаються і перекликаються сотні різновидних і різноякісних типів, які зударяються зі собою, залишають порожнечу в правдивому духовому „я” актора. Признається до цього й Тарнавський („Зустрічі з вітрами”): „Актори . . . були такі самі люди, як інші, але ходили інакше, від них віяло ясністю прожекторів . . . ” і коли театр виїхав — „театр залишився в мені”.

І самозрозуміло, акція діалогу, яка йде за кулісами театру, мусить мати й довкілля театральне (її „роля”): „ми приховувались між стіною кімнати і старосвітським креденсом” а купу декорацій зложених на сцені Тарнавський зве („Людина з п’еси”) „...суматоха ліній, барв і форм”.

Але Тарнавський конструкцію образів у своїй прозі не обмежує лише до сценічного довкілля. Хоч поле діяння його візії обіймає головно місто (він же син міста!) а зокрема Львів, у нього є і високопоетичні образи, зв’язані з природою, очевидно з уваги на настрій:

„Осіннє сонце тільки з назви сонце . . . я сказав би, тільки з чемности займає місце на небі, щоб не було порожне. Осіннє сонце тужить”. („Візерунок”)

„Я простягав руки вперед і повними пригорщами ловив зорі, сплітав з них вінець, а потім клав його на шию Христини а вона плескала в долоні і співала мені любовні пісні”, („Морська легенда”) — чи найсильніше може зазначений настрій у репортажі „В палаці чарівних форм”: „Рука творця видна в кожній, найменшій рослинній формі . . . квіти зреклися мови за рахунок форми, кольору і запаху” . . .

Окреме місце займає у нарисах Тарнавського Львів і в цих то нарисах може найсильніше пробивається оригінальний стиль Тарнавського:

„Щось є в атмосфері міста, коли ви виходите на його вулиці й дихаєте його повітрям . . . І кохаєте його від першого погляду або ненавидите . . . Я все ще думаю про Львів . . . ” („Мое містечко”)

„Власне в мріях так хочеться поїхати до Львова. Походити по знайомих вулицях, поблукати по перевулках, послухати шуму дерев на Високім Замку. Послухати осіннього вітру на Личаківському цвинтарі . . . ” („Зустрічі з вітрами”)

Взагалі вітер, як одно із живел природи, привілеєм якого є переносність із місця на місце, є центром уваги Тарнавського:

„Ви піддаєтеся вітрові, він понесе вас скрізь . . . ”
(„Зустрічі з вітрами”), „Вітер загнався за вами в далеке поле . . . вітер порвав вашу відвагу і залишив тугу . . . вітер знаходив вас, коли ви раділи щастям . . . ”

Але читаємо у нарисі „Вітер над Янівською”, „в цьому оповіданні мені зовсім не йде про Грубера, навіть про вулицю Янівську. Я тут вживу певного трюку . . . що його я собі засвоїв із драми американського драматурга Юджіна О'Ніля „Страдальна Електра” . . . Ця новела буде про Львів”.

Цей уривок із одного з довгих оповідань, повністю характеризує стиль прозових нарисів Тарнавського: розповідь т. зв. ланцюговим способом, тобто одна поняття асоціяційно в'яжеться із другим, незалежно від цього, що це незавжди доповнює акцію оповідання а часто навіть і — сповидно — сповільнює її. Цим своїм стилем, засвоєним в першу чергу від французьких і німецьких новітніх письменників, Тарнавський хоче передати цей спліт думок, який повстає в людині, яка розповідає, і даючи волю своїм думкам, не контролює розповіді. Стараючись психологічно вірно, аж до деталей, відтворити творчий процес, Тарнавський, від одного образу переходить у другий, поняття асоціюються і плесо зацікавлення поширюється щораз більше. Найбільш характеристичним для цього стилістичного прийому Тарнавського є нарис „Візерунок”, в якому із розповіді про запалення ока, автор переходить до характеристики хвороби трахоми, відтак асоціативним шляхом згадує про вітражі, спинюється на істоті кольорів, щоб через птахів і квіти, зупинитись на полонині, стернях і закінчити піснею Лемка.

Цього прийому розповіді ланцюговим способом, який до речі, під цю пору є дуже поширений а до абсурду часом доведений у повістях сучасного модерного — і дуже популярного у світі — французького письменника Ж. Сартра („Рейки життя”), Тарнавський вживає помірквано, не надуживаючи його й дуже часто „актуалізу-

ючі” його львівським діалектом, як „кіндер”, „палиться до неї” („Вітер над Янівською”) і ін.

Уже на основі цієї короткої спроби характеристики творчости Зенона Тарнавського, якого смерть вирвала із письменницьких рядів у повній силі розцвіту його таланту, можна ствердити, що Зенон Тарнавський був один із цих молодих письменників, який шукав шляхів оновлення сучасної української прози, щоб її якнайбільш наблизити до цього первісного джерела нашої літературної творчости, до культури пера Захід. Європи. Творчість його перервана смертю, залишилася недокінчена, так як його життя і як життя цілої низки молодих талановитих галицьких письменників, як Ж. Процишин, Я. Бохенський і багато-багато інших. І всі вони, устами Зенона Тарнавського („Зустрічі з вітрами”) можуть сказати:

„Наше життя складається з риторичних питань. Мое життя таке саме. І ваше і ваших знайомих!”

Григор Лужницький

ПРИМІТКИ Й ПОЯСНЕННЯ ДО ЛИСТА

1. „Жабуриння” і „Подружжя в двох мешканнях” перші музичні комедії В. Балтаровича — Гр. Лужницького, виставлені львівським театром „Богема” під реж. П. Сороки й дирекції Олекс. Левицького, співвласника львівської фірми „Паста Елегант”.

2. „Акорди”, комедія Гр. Лужницького, виставлена у Львові, реж. П. Сорока.

3. Фуньо Чарнецький — Степан Чарнецький, поет і історик театру, Лев (Льоньо) Лепкий, журналіст, творець стрілецьких пісень, Мецька Н. — Меланія Нижанковська, дружина композитора Нижанковського, члена львівської „Богемі”.

4. Мольо — Микола Голубець, письменник і мистецтвознавець. Одвертий лист, що його уклав один із наших духовних діячів, після опрацювання із З. Тарнавським, підписав З. Тарнавський. Лист появилася на сторінках „Нової Зорі”.

5. Марушка Свірська — Марія Сабат-Свірська, оперова співачка з опери в Торуні, Польща, виконавець головних роль в муз. комедіях „Жабуриччя”, „Подружжя в двох мешканнях” і ін., член „Богемі”.

6. Юрко Студинський — д-р Ю. Студинський, проф. УВУ в Мінхені.

7. Пані Ніна — дружина Гр. Лужницького, артистка театру „Заграва”.

8. Л. Боровик, Мура Степова-Карпак, Б. Паздрій, Віра Левицька, А. Совачева, А. Маруненко, Є. Левицький, О. Данилко, О. Неделко, Я. Пінот-Рудакевич, О. (Мура) Яковлів — артисти театру „Заграва”.

9. Юзько Гірняк, артист-режисер Йосиф Гірняк, О. Добровольська, актор-режисер.

10. „Дійство про чоловіка” (Everyman), драма-мораліте, невідомого автора із половини чотирнадцятого століття. Перекладена на українську мову із староанглійського тексту Зеноном Тарнавським. Прем'єра цієї драми була виставлена „Українським Театральним Товариством” в Детройті, США 4 березня 1961 року в постановці Зенона Тарнавського.

ВІТЕР НАД ЯНІВСЬКОЮ

Здовж Янівської вулиці, починаючи від костела св. Анни, попри артилерійські касарні і шинок на розі Беба, віяв вітер. Віяв аж до рогачки і там зникав, розходився, як чота війська, що вернулася із вправ. Чота ще стоїть у воєнному шику, коли паде наказ чотового: „роо-зійтись”, і вмить всі розходяться. Просто зникають. Із виструнченої, готової до бою чоти вояків, залишається тільки тупіт ніг, що врешті теж затихає між мурами будинків касарень. Вітер зник зараз за Янівською рогачкою. Там уже було рівно й відкрито, і нікуди було повертатися, не було де робити шум. А вітер без шуму, це не вітер, а просто віддих, про який ніхто не думає і ніхто на нього не звертає уваги. Коли він віяв здовж Янівської, він був ще правдивим вітром. Ганявся по верхах каштанів і акацій, заглядав у вікна кімнат, гонив горобців і ворон, термосив штахетами, що огороджували жидівське окописько, порушив підірвані дахівки, закрутив пилом по дорозі, підвіяв дівчатам сушки, зірвав капелюх старому емеритові і погнався із сміхом до млина Тома. Там змішався з гуркотом млинських машин, скучерявив коням гриви, шкрябнув гострим пазуром по бляшаному дасі і гнав до рогачки. Коні, що стояли на подвір'ї Груберового млина, були спокійні, дядьківські коні із Рясни Руської, а може навіть із дальших околиць. Могли бути навіть із Яворова чи Краківця, бо місцевості ці лежать на лінії Янівської вулиці, і коні, із рідної стайні вийшовши на цю дорогу, не мали іншого вибору. Не мали теж вибору господарі. Одне, що в поле ранком, з поля ніччю, а осінню до Грубера, молоти збіжжя.

В цьому оповіданні мені зовсім не йде про Грубера, навіть не про вулицю Янівську, як раз навпаки. Якщо йдеться про якусь вулицю, то про вулицю, що бігла в протилежному напрямі до Янівської, про вулицю Личаківську, яка вела до Личаківського цвинтаря. Там має бути сконцентрована увага оповідання. Вживаю тут певного трюку, чисто літературного засобу: з початку розкриваю читачеві місце, де буде відбуватися головна акція. Цей трюк я засвоїв із драми американського драматурга Юджіна О'Ніла „Страдальна Електра”. В своїй драматичній трилогії О'Ніл розкриває глядачам у кількох словах цілу акцію, а опісля пише драму. Цілий смак полягає в тому, що він переводить всю інтригу своєї драми. Але ця друга справа мене не торкається. Мені йде тільки про певний формальний зв'язок, може тільки подібність. А може мене гнобить амбіція похвалитися невидимими зв'язками з великим письменником, якого я обожаю. Я міркую, що кожен має на те право. Навіть гнойовики, що все своє життя перебувають у гною. Коли вони — мова про гнойовиків — здобулися б на дрібку сильної волі і почали читати літературу, яку створили великі письменники, вони могли б самі створити щось більше понад те, що вони собі вибрали. Я не вірю, що вони навчилися би співати пісень, як наприклад, солов'ї, чи жайворонки на весні, але могли б принайменше покинути свої „садиби” і рушити в світ. Пізнати світ, відкрити його і на свій спосіб сприймати. Для знавців життя комах, це цікава проблема. І коли їм вдалось би доказати, що гнойовики мають вищі прагнення, вони тим самим могли б доказати, що духове життя так само добре існує поміж комахами, як і поміж істотами вищого ряду. Власне, про те йде. Доказати? Цього робити не збираюсь. Бо в цих питаннях я не вчений і взагалі маю труднощі в розрізненні навіть примітивних представників світу комах, що за твердженням Британської Енциклопедії нараховують кільканадцять мільйонів різних родів. На це треба мати голову велику, як дерев'яний цебрик, що ним

мулярі віндують на третій поверх приготоване вапно для виправи стін. В Америці цього не роблять, бо це дороге коштує, але в старому краю, як кажуть старі емігранти, окреслюючи Україну, так робили. Хату будували щонайменше два роки. Першого року „тягнули” під дах і вінчали роботу, а через зиму мури мали висохнути. Тоді будову хати викінчували. Це тривало довго і коштувало багато, але будинок міг стояти сотні років. В такій хаті мешкали покоління за поколіннями. Бути власником такої хати, було фактично досягненням. Власність хати створила своєрідну професію і давала відповідний титул. Коли такий власник вмирав, на клеписдрі було надруковано: бл. п. Атанас Такийто, власник реальности. Це — „власник реальности”, було надруковане меншим від прізвища шрифтом, але точно визначувало місце покійника в даній суспільній організації, беручи справу із соціологічного боку. А коли родина, упорядкованим звичаєм, „лягла” рядочком на Личаківському цвинтарі, спадкоємці ще довго процесувалися за нерухомість таку то й таку, на парцелі такий то й такий. А за весь час процесу льокатори, що наймали мешкання в будинку, платили гроші. Гроші ці брав суд за кошти, або ними ділилися спадкоємці, згідно з приписами спадкового права, що обов’язувало в даній країні. Байдуже, чи це було право народу, який жив на цій території, чи воно було накинене панівним народом, а чи було залишене після держави, яка в наслідок воєнних подій перестала існувати й розлетілася, як синагога Золотої Рожі на Краківській вулиці, коли в неї попала німецька бомба. Це був так званий „фольтрефер”.

Автор, маючи в розпорядженні писальну машинку з українським шрифтом, може перескочити якийсь відтинок часу. Може двома епізодами, або навіть одним зазначити, що якийсь період часу закінчився і розпочався другий. Цей епізод із синагогою Золотої Рожі означає, що це був рік 1918, приблизно червень. Напевно

червень. Опісля воєнні дії у Львові затихли на кілька коротких літ. І тут власне час акції нашої новелі. А ще точно означимо день і годину. Перший Листопад, година вечірня. Слово листопад написано з великої літери. Воно має свій сенс. Зразу має вказати на значення листопада, не як місяця одинадцятого з черги, в календарі григоріянського стилю, а як символ подій, зв'язаних дуже тісно з історією Львова. Листопад 1918 року доказав, що на довшу мету виграють не ті, що ходять у „гльорії”, а ті, що життя своє віддають за ідею. Навіть за ідею, щоб вулиці Львова мали українські назви, щоб на цвинтарях Львова були поставлені муровані гробниці із прізвищами тих, що за Львів боролися. Мені тут треба чим скоріше повертатися, бо мої колишні журналістичні навикі заганяють мене у бік патетики статей, які я мав обов'язок писати колись із нагоди всяких національних свят. Дехто із читачів, я не кажу всі, але дехто, прочитавши кілька рядків, можуть робити певні висновки, окреслювати типаж, сегрегувати характери, ситуацію й інтригу, люблять вгадувати, хто в даній новелі добрий, а хто злий. Малі діти, що оглядають телевізійну передачу з ковбойською тематикою, вже після появи кількох персонажів знають точно, хто злий, хто добрий, так само ці читачі знають вже напевно, що ця новеля відноситься до Львова. Вона належатиме до категорії т. зв. львівської літератури. Інші, знову, хоч може теж здогадуються про що йде, вони волітимуть із своїми висновками почекаати трошки, так сказати, пожувати справу, перетравити, а опісля щойно робити висновки. І одне і друге розумне. Але можна теж сказати, що ні одне, ні друге не доводить до кінця всієї справи. Ну, скажім, що в нашому випадку вони не помиляються. Бо фактично я, згідно з прийнятою системою писання новелі, можу відразу признатися, що воно дійсно так. Ця новеля буде про Львів. Але в іншому випадку вони могли б грубо помилитися. Скажім, що на початку, давши всі натяки на львівську новелю, а потім раптом, вже в ході оповідання, я рі-

шив би, як це кажуть, вимахнути козла, і перенести всю акцію в іншу околицю й представити читачам зовсім інші постаті з життя далекої провінції. Це могли б бути люди з Коломиї, чи Хриплина, що фактично вже дуже далеко від Львова. Цим людям із Хриплина, хоч це вузлова залізнична станція, і вони мають змогу кожного дня оглядати швидкі поїзди, які їдуть у напрямі Львова, — до Львова все таки важко вибратися. Зрештою, вони не мають інтересу у Львові. Щоденно пресу друковану у Львові, отримують із одноденним запізненням, але вона інформує їх точно про всі справи, що сталися у Львові. А справи, які сталися два чи три дні тому у Львові, не будуть старі у Хриплині. У Львові вони можуть загинути і про них ніхто вже більше не буде говорити. Але чи від того, що про ці справи не будуть більше говорити, вони перестануть існувати? Зовсім ні. Що сталося раз, вже буде назавжди зафіксоване, спочатку у Львові, а опісля в Хриплині чи інших містах Західньої України, а може навіть всієї України, хоч вона дуже велика й простора. І незалежно від того, хто її в даному моменті окупує, справи загальні будуть завжди цікаві для всіх українців. Може навіть будуть цікаві для тих, які більшість свого життя провели за кордоном. І навіть вони, хоч їхній інтерес зв'язаний із життям країни, в якій вони живуть, а їхні діти вже може дуже асимілювалися до нового оточення, навіть вони люблять час від часу розпочати розмову про країну свого походження. Це їм приходить так мимоволі. Вони починають розмову про свою давню батьківщину, а коли при тому присутні їхні діти, вони тим більше розмовою запалюються. А діти, коли вони ще малі і не мають виробленої власної opinii про політичні справи, спочатку слухають їх пильно і навіть ставлять деякі, часом навіть розумні запитання, що відносяться, скажім, до історії чи літератури. Але справи міняються, коли діти підростуть, вони почувши такі спогади свого батька про минуле, здвигають знуджено раменами і кажуть до своїх матерів: він знову починає. Він ніколи

вже хіба не привикне і не зрозуміє, що тут не те, що було там. Матері, якщо вони є нормальними матер'ями, звичайно стають по боці своїх дітей проти старшого вже батька і очевидно притакують дітям, але стараються батька виправдати, мовляв, він вже старий, тяжко все життя працював і тепер нічого вже йому не залишилося. А тим часом такий старий батько, хто його знає, він може жив у своїй молодості на якомусь далекому селі і тільки мріяв про те, щоб бути у Львові. Він, скажім, прочитав вже на еміграції книжку Кузьми про 1918 рік у Львові і захопився тими справами. Захопився своїми вояками, що тоді одної ночі робили Львів новою українським містом і навіть на львівському ратуші почепили український прапор. Ніч Першого Листопада була дуже важлива для тих, що в тому часі були у Львові, як теж і для тих, що жили в Хриплині чи навіть за океаном. Була важлива теж для тих, що народилися значно пізніше і для тих, що в час першого листопада були тільки підростаючими хлопцями і розпочинали науку в школах і ще не були надто вправні в численні. Вони навіть не були певні, чи листопад настає перед груднем чи після грудня. Але що листопад у житті всіх українців був і є важливий, я в це не сумніваюся. На це маю докази зачерпнуті з розмов, які люди ведуть між собою на політичні теми, особливо, що відносяться до українських справ. Маємо теж багато писаного й друкованого матеріялу. І навіть оце оповідання має ствердити незломний факт важности Першого Листопада 1918 року, хоч ці події, які сталися тоді, це ми можемо відверто сказати, не є матеріялом, щоб рисувати тло для оповідання. Це тільки історіософічний аспект справи.

Ідучи Янівською вулицею до дому, я вдихав пил, що носився над дорогою. Вітер його підіймав і пил Янівської вулиці вганявся в мої легені. А пил на Янівській був солодкавий. Каштани, зрозумійте, це були останні каштани-овочі, що ще втрималися на гілках до такої

пізньої осені, цокотіли падаючи на базальтові плити тротуарів. Вітер віяв від костела св. Анни, а проти нього ішов Михайло Галій, що належав до мулярського цеху. Цех мав своє приміщення на Митній Площі, при вході на Личаківську вулицю.

В цьому оповіданні я трохи українізую назви вулиць і площ Львова, хоч я зріс у часі між двома війнами, коли Львів був „пуцований на глянець” польськими назвами, що мали свідчити про польський характер Львова, як свідчать блискучі гудзики пожежників про їхню відвагу гасити пожежу.

Михайло Галій жив у тім самім будинку, що я. Він жив у підвалі. Це було зумовлене не соціальним, але, так би мовити, цивільним його станом. Він оженився з Маринкою, дочкою сторожа будинку на розі вулиці Янівської і Бема. Оженився, бо мусів ожентися. Ви знаєте, про що я думаю. Вона вже на третій рандці, що відбулася серед природи на Гицлівській горі, повідомила його про те... Михайло Галій, що походив із Сихова і був сином чесних господарів, на таку відомість пополотнів. Та як? Ледве дівчину два чи три рази до себе притулив, а вона вже! То може чоловіка зла кров залити. Таке дурне щастя. В Сихові хотів щось таке змайструвати, але нічого не вийшло, хоч як обидвое старалися. А це була одинока можливість, щоб батьки згодилися дати дівчину заміж за Михайла. Тих кільканадцять моргів ґрунту грало таку велику роль, що старий дістав атак аполексії, коли вона згадала йому, що ходить з Галієм. Старий, а потім за ним і стара, і всі сестри, і два брати, з яких один був сліпий на ліве око, а другий крав кури в чужих курниках і продавав на Зеленій рогачці, всі тоді стали шторца. Хіба-бис принесла байструка до хати, казав старий. І з того нічого не вийшло. А тепер маєш. За другим чи третім разом... Маринка плакала тихенько, властиво плакала на сухо, бо шкода було тудру, але плакала. Він сам бачив, як її плечі стрясалися від схлипування. А так

плечі можуть трястися тільки від плачу. Хіба, що хтось вміє добре удавати. А може, може вона вдає... Підозріння довго ще муляло мозок Михайла. Навіть тоді, коли вони ішли до церкви і Маринка стиснула живіт шнурівкою, що дихнути не могла, щоб не видно було. І на тім все покінчилося. Дитина народилася тільки за три роки, коли Михайло Галій вже добре осівся і привик до Маринки.

За дня вона була сторожихою, бо тато й Михайло ходили на будову. Спочатку Михайло був під рукою старого, мішав вапно, носив на козлі цеглу, а потім помалу навчився цеглу класти на мур вирівнюючи „під піон” (важіль). З того піона старі мулярі сміялися. Поки Михайло навчився його вживати і набрав чуття в руках, за кожною цеглою десять разів спускав піон униз і жмури́в око і васервагу рівняв на всі лади. Але вже на третю весну робив, як старий. Старий Маринчин тільки вночі виходив, коли дзвонили льокатори, що не мали власних ключів. Варнягав, воркотів, нарікав, кляв, але ліз по сходах угору, плутаючись на тороках довгих гаців. Брав дві „шустки”, як належалось, риглював браму і чалапав вниз до задушливої квартири. Спав коло печі на розкладанім залізнім ліжку. З зятем жив добре. Обидва були тихої вдачі і обидва боялися своїх жінок. Маринчина мати вмерла давно, але він ще до сьогодні боявся її. На кожні Зелені Свята і на Всіх Святих пильно ходив на Янівський цвинтар, носив квіти і запалював на гробі свічки, замовляв парастаси, підливав квіти, що самі вирости з насіння, яке вітер туди заніс. Раз на тиждень ходили з зятем до шинку на „мале” пиво і „закроплювану”. Раз платив він, а раз платив Михайло. Така ніби була умова. І так воно було. Коли прийшла на нього черга, він заплатив і зовсім на зятя не гнівався. Мали таким чином чисті розрахунки. Тільки 21-го листопада, на Михайла, зять платив сам усе. Маринка робила голубці з рижом на підгорлі, варила баняк капусти, смажила вепрові котлети, пекла сирник і балабухи. Михайло купував всю баюру. Було для всіх.

Деякі з українських літераторів, що для своїх творів брали матеріял із життя Львова, витворили вже певну школу, певну манеру писання. Вони просто привчили читачів, що в усіх львівських оповіданнях мусить бути вживана так звана батярська мова, тобто мова, якою буцім то розмовляли молоді люди із гірших родин. Гірші родини починалися від фірманів, що возили пиво, вниз. Це не зовсім слушне, хоч дуже завживане. Навіть люди старші й поважніші, коли зустрічаються із своїми земляками, які випадково походять із Львова, двічі запитують, чи вони походять із „самого” Львова, а діставши потверджуючу відповідь, двозначно усміхаються, мовляв, ге, ге, ми вас знаємо, львівські батяри. Ви тільки на те й чекаєте, щоб із порядного чоловіка дурня зробити. Хто знає, що за тим криється? Може фактично вони мають якісь переживання персонального характеру. Може вони, коротко перебуваючи у Львові на час вакацій, або з іншої okazji, скажім, намотали собі дівчину і одного вечора, коли вже навчилися ходити заплутаними вулицями Львова і навчилися трапляти до своєї хати із Високого Замку, цю, дану дівчину, вирішили відпровадити до хати. Дівчина, звичайно, нічого не скаже, їй приємно, що хлопець, тим більше з провінції, такий елегантний, що хоче її відпровадити. А може вона зберігає скриту мрію про те, що товаришки з тієї самої вулиці побачать її в товаристві нового хлопця і то такого, що його ніхто не знає. Це дуже можливо, тим більше, що всяка новість, як це загально відомо, всім імпонує і викликає інтерес навіть старшого покоління.

А тим часом показується, що дівчина мешкає на Знесінні. Від Академічної вулиці на Знесіння — далекий світ. Але хлопець охочий на пригоду, веде таку дівчину і розмовляючи з нею на всі теми із літературою включно, навіть не спостережеться, що вже пізня година і навколо нього темно. Він мусить майже напощаки вертатися болотистими вулицями Знесіння. Бо влас-

не на Знесінні падав дощ. В середмісті була гарна, навіть соняшна погода, а на Знесінні лило, як на ім'янинах. І заки він вийде на Жовківську вулицю, то дуже змучиться. Кілька разів вернеться, пристане, буде навіть думати, чи не варто було б наздігнати дівчину і під претекстом, що йому зробилося слабо, не впроситися на ніч до неї до хати. А тим часом за собою він чує чиїсь кроки. Вночі важко пізнати кроки одної людини, а ще важче, коли за ним іде кілька людей. Ці кроки наближаються щораз ближче й ближче. Врешті зрівнюються з ним. І так, ні сіло, ні впало, він може дістати по писку серед темної ночі. І навіть не знатиме від кого і защо. Хоч, може буде здогадуватися, що це певне за дівчину. Це трохи додасть йому радості. Мовляв, він все таки є кимсь, кого б'ють із заздрости. Хоч це фактично мала потіха, бо хлопці на Знесінні били по писку всіх, хто відпроваджував їхніх дівчат вечором. Вважали цих дівчат до певної міри своєю власністю. Дівчата іритувалися з цього приводу, хоч їм було навіть приємно знати, що мають таких охоронців їхньої дівочої чести. А це було дуже важне. І я зовсім не дивуюся, що такий громадянин, який в молодості набрав пару ляпасів на Знесінні, на ціле життя має уразу до Львова і зле про Львів висловлюється. Багато тут теж винуваті власне ці, т. зв. львівські письменники, які займаються львівським типажем і львівських хлопців представляють, як забияк. І вкладають їм в уста специфічну мову сперту на злодійським жаргоні. Вони навіть користуються друкованим словником цього жаргону. Цей словник, наскільки я не помиляюся, уклав емеритований старший вехтер львівської тюрми на Казимирівській. Він перейшов на емеритуру і з нудів уклав такий словник, а старий Бодек, що мав книгарню на Казимирівській, рік Трибунальської, словник видав. Ніхто словника не купував, і Бодек на цьому мав втрату, але ніколи не дав по собі того пізнати. Свою втрату він покритив шкільними книжками, або скороченими виданнями Бокаччіо. А письменники, щоб надати місцевого кольориту своїм

персонажам із львівських оповідань, дуже часто вживали цього словника. Старі, подерті примірники його можна було дістати на страганах із книжками на Кракусках. Це тільки одна сторінка правди. Фактично були такі люди, що жили у Львові і вживали мови, спертої на лексиці львівської вулиці. Особливо любили робити всякого рода такі мовні вставки, коли вони випадково виїздили на провінцію і так, скажім, у священничому домі під час вечері, коли двох таких сиділо при одному столі, вони залюбки там вживали типових львівських слів чи окреслень. Щось у роді мовного порозуміння, зрозумілого тільки для тих, хто цю мову виссав у дитинстві із грудей матері-львов'янки. В моєму понятті львівська мова зовсім не має в собі нічого батярського і нічого окремого від української мови, яку вживає народ в усій Україні. Вона для мене хіба тільки те, що пісенніша, милозвучніша, прекрасно надається для співання любовних пісень і оповідання про різні героїчні події, в яких треба змалювати героя, що доконує великих діл і тим зовсім не хвалиться. Це одинока різниця. А поза тим, це звичайна і проста мова народу, який своє місто обожає. Кожному вільно кохати своє рідне місто. Навіть було б дивним, якби вам трапилось зустріти людину, яка псьочить на своє містечко. Бо чи це будуть Глиняни, чи Камінка Струмилова, чи навіть Лопатин коло Радехова, все це містечка, що мають свою питоменну географічну вартість і деякі мають навіть славне історичне минуле. Значить, із рідного міста немає чого і не вільно насміхатися. І тепер дійсно нормального письменникові важко написати оповідання про Львів, що не мало б тут і там кількох жаргонових слів чи навіть цілих зворотів. Міркую, що публіка до цього привикла, а коли привикла, то ймовірно любить це. З ходом бо літ любов перемінюється в привичку. Це таке просте, що цього навіть не заперечать найдурніші з-поміж жонатих людей. І так само як колись в старих грецьких часах обов'язували точні закони щодо будови драми, так само у львівському оповіданні обов'язує

закон вживати жаргону, хоч дуже часто певні справи можна зовсім легко висловити, так мовити, по-людському, нормально. Але львівський письменник чується себе бідніше, коли може вживати жаргону. Це трохи подібне до звички людей, які маючи кілька пар нового взуття, з приємністю сунуть свої ноги в старі, розчалапані капці.

Для повного змалювання побутового тла картини треба ясно сказати, що в житті Михайла Галія не було ніяких більших, ні яскравіших подій. Все йшло сяк-так. Сварки, якщо були, ніколи не кінчилися грубшою бійкою. Раз чи два „заїхав” Марині по писку і то не тому, що був справді сердитий на неї і хотів таким аргументом закінчити дискусію, а просто тому, що вона дерлася й пискувала. І це Михайла найбільше нервувало. А так все було спокійно. Він навіть не був злий, коли Маринка в хвилині доброго гумору, в неділю по обіді, наївшись росолу з лапшиною і випивши гальбу ясного пива, почала з нього насміхатися, який то він був селеп і фраер, що дав себе злапати на такий дурний „штос”, ніби вона була в тяжі. Жадний львівський кіндер на таке вже не наткнеться. Навіть як би справді щось було, то розумні дівчата ніколи з тим не вилазять, бо хлопець може відразу зв'язати. А він дався натягнути. Злапала цапа за гонор. Михайло навіть підсміхався. Зовсім не чує до неї жалю. Не мав цілковито ніякого психічного уразу, на який терплять люди з т. зв. інтелегентних домів, які, оженившись погано, потім ціле життя мальтретують себе і своїх жінок, мовляв вони втратили своє життя, втратили свої життєві шанси і т. п.

Маринка зовсім не показувала, що вона була щось кращого. Була така, як була. Вміру чиста, вміру розчіхрана. На неділю заондульована і підмальована. Як ішла до церкви, то так замашисто, що аж хлопці в до-ростаючій віці потайки за нею оглядалися. Та вона не звертала на них ніякої уваги, бо таки зважала на Ми-

хайла. Раз тільки Михайло завважив, що на іменинах в цехового колеги Маринка напилася трохи забагато кмінківки, а потім ще пива і почала показувати свої коліна. Михайло дивився на це спокійно і нічого їй не казав. Видів, що баба випила. А як випила, то трудно, кожний інакше реагує. Один плаче, другий попадає в важкий смуток і починає оповідати про свої нещастя, а інші вилазять із шкіри, щоб довести свою рацію в політичних чи професійних питаннях. А Маринка ноги показує. Це не була відповідна форма вияву свого підхмеленого стану. Як обоє ішли додому, і Маринка знеможено висіла на його рамені, Михайло Галій був дуже поважний. Нічого не говорив, двигав її аж під саму хату. І коли задзвонили, бо він не взяв свого ключа, а вона ніколи свого не мала, як швець, що ходить завжди в латаних черевиках, а кравець не має порядних штанів, вона, дочка сторожа, не мала власного ключа, Михайло тихо, ніби до себе, сказав: я ті перепрошую, але, як ще раз ти сі будеш так захоувати, як нині, то не тільки нігде зо мнов не підеш, але ще тяжко по морді дістанеш. Маринка замість сидіти тихо, почала дерти писк і протестувати. Справа могла розгорнутися в грубшу авантюру, але завдяки вродженому тактові Михайла все скінчилося спокійно. Старий відкрив двері і Маринка, ображена, ввійшла перша, а що на ногах трималася неміцно, зараз за порогом впала. Обидва чоловіки підняли її і фактично занесли до хати. Михайло розібрав її й поклав до ліжка, а вона заснула як колода. На другий день пила капустяну юшку і гризла квашені огірки. Вся розхрістана, з перев'язаною головою, лазила весь день з кута в кут. Жадна робота її не бралася, була, як виплюта. Сваритися не мала охоти, зрештою голова її боліла. Поклавши татові і Михайлові на стіл їсти, полізла в барліг, що був не стелений ще від учора. Спала довго і, врешті, на другий день встала відпочивши і сяк-так трималася „купи”.

Михайла в хаті не було. Тато сидів під печею і чи-

тав молитвенник. Це зовсім не означало, що була неділя, бо старий Липач читав молитвенник завжди, як тільки кінчалася мулярська робота. Кінчався сезон, мулярі діставали останню виплату й чекали до весни. Де-хто брався до іншого фаху, робив малу столярку, латав сусідам черевики, дехто пиячив, а дехто таки пропивав останню шустку і потім лазив по знайомих позичати на цигарки. Старий Липач за іншою роботою шукати не мусів, бо вона вже чекала на нього. Чекала терпеливо ціле літо. Коло чиншової каменіці, в якій господар сам не живе, а сторож чесний, роботи завжди знайдеться багато. Ринви треба вичистити, бо ворони за ціле літо всякого сміття нанесуть, на добру фіру. І комини кавки своїми гніздами позатикають, що льокаторів шляк трафляє від диму, який замість іти в комин, стелиться по всій хаті. А коли настане мороз і хідники покриє ожеледа, кожного дня треба сокирою цюкати лід і посипати попелом, чи трачинням, щоб люди ніг не ломали, бо з того тільки самі клопоти виходять. Три роки тому сусідський сторож не посипав хідника попелом і тягання по судах було повно, врешті господар програв. Мусів платити відшкодування, і то тяжкі гроші. Потім господар прийшов до сторожа з писком, що то ніби він винен, але сторож зломив йому пару ребер і пішов до фурдигарні на пару днів, а господаря забрали до шпиталю. Крім того сторож втратив роботу. А робота була добра, бо каменіця була велика, і з самих тільки шпер було добрих кільканадцять злотих тижнево. Тих пару днів вистачило, щоб життя кількох людей було зруйноване. Він сидів у в'язниці на Яховича, а жінка за той час утекла до коханка. Видно, давно вже з гахом комбінувала, бо за один чи два тижні тих справ не можна полагодити. То мусіло довше тривати, лише що він нічого не знав. То завжди так буває, що всі люди знають, а ти ходиш, як той туман, і не знаєш, чого то часом люди підсміхаються, або раптом мовкнуть, як він зближається до гурту колеґ на вечерниціях товариства сторожів і домашньої прислуги,

або під час перерви в концерті в честь о. Маркіяна Шашкевича в читальні на горішнім Личакові. Хтось, хто любить постійно геци, не раз пустить легенький натяк на такі нелегальні любовні стосунки. Але чи чоловік може на все звертати увагу, прислухатися до кожного слова. Аж тут раптом, як грім із ясного неба, виходить усе наверх. В таких випадках, коли сторожі піддають свої духові переживання точній аналізі, властиво добре, що ґрати в львівських тюрмах досить міцні. Бо йнакше справи під впливом наглого припливу емоції могли б значно змінитися із шкодою для більшого кола людей. справи могли б, одверто кажучи, покінчитися смертю, або, в найкращому разі, поважним каліцтвом. Пару дальших днів вистачило, щоб оцей згаданий сторож охолов і погодився із своєю долею, хоч, як опісля показалося, доля його була цілковито змарнована. Вийшовши з кацяби, він був цілковито морально й матеріально зломаний. В розпуці пішов мешкати кутом до зизоватої вдови, що на Вірменській, ріг Домініканської мала свою нору із спільним виходком для цілої камениці.

Старий Липач мав те все на увазі, лід попелом посипаючи. Йому нічого подібного не грозило, бо його стару вже давно черви на ґрис стеребили, але все таки справа була неприємна і до того ще неетичні кухарки і деякі сторожі справу бідного колеги розволікли і на всі лади коментували. Це була в їхніх колах така сенсація, як ота з кондуктором Вісьневським із Левандівки, що вбив свою жінку й коханка, а потім про нього пісні співали на стид цілій родині й знайомим. А справа в тому, що не посипав тротуару попелом. Липач мав коло камениці роботи на цілу зиму, коли не врахувати, що він сам квасив капусту й огірки. І бульби треба було купити. А це все займало час. І остаточно, милий Боже, то вже не ті літа. Чоловік уже не такий то молодий. Займало час, бо займало, але справедливість вимагає, щоб додати ще й цю подробицю до оповідання,

що Липач завжди знаходив час на те, щоб молитовник почитати. Особливо у вечірній час, у шарівку. Сліпав очима і навіть при знаних напам'ять молитвах любив собі отак на „самоїлку” підтягати. Закладав на ніс дрютяні окуляри, і вимовляючи в думці кожне слово, за час зими молитовник прочитував кілька разів. До церкви ходив на Клепарів. Ішов на сьому рано. Ішов Янівською здовж плота аж до костела св. Анни, а потім на ліво, Клепарівською аж до церкви. Був ладний кавалок дороги, але старому це не було задалеко. Кожної неділі причащався і по Службі Божій ішов до хати на снідання. Пив келішок і їв капуста з шпиркою. Їв його зі смаком, кожна ложка була окремою приємністю. Маринка дивилася на старого, коли він їв і казала, що татові варто варити, бо йому все смакує. Старий облизував ложку і з благим усміхом вдячності поглядав на дочку. Михайло ходив до церкви, або не ходив — як випало. Старий спочатку кожної неділі нагадував йому про те, але після кількох неуспіхів дав спокій. Не любив їдирати і не хотів зачинати з зятем авантюри з причини релігії. Не раз думав про це, йдучи до церкви, прикро йому було, бо Михайло був файний на вигляд, і старому було б приємно разом з ним показатися в церкві. Але не виходило. То значить — не виходило повністю. Михайло не мав ще в справах релігійної практики усталених звичаїв. Ще в нього багато залежало від гумору. Так начебто Панбіг був винен, що він акурат в неділю рано був злий, або посварився з Маринкою. Накреслюючи силует такої постаті, як Михайло, в цьому есею (а перед тим казав, що це новеля — склад.), я зовсім не маю найменшої охоти робити з нього повновартного, так званого позитивного героя, що має в собі тільки самі добрі риси, такий Малий лорд Фантлерой. Михайло зовсім не мав зачатків на Фантлероя, був собі звичайним мулярем, і це йому імпонувало. Ніколи навіть не шрубував своїх амбіцій, щоб стати будівничим підприємцем. Знав ясно і точно, що його голова так багато зварити не може. А щодо релігії, то Михайло мав

своє наставлення. Був глибоко віруючий і дуже прив'язаний до своєї церкви, але з практикуванням якось йому не складалося. Не знав, очевидно, що капітальна засада християнської Церкви каже, власне, практикувати. Може мав занадто малу релігійну освіту. На науці релігії в школі, а потім під час катехизації перед шлюбом тильно слухав, що казав священник, але небагато з того розумів. Знав, що треба молитися й молився. А поза тим ще певну ролю грали так звані об'єктивні обставини. А цими обставинами були деякі сиромудрі колежки на мулярці, що насміхалися з релігії і лаха дерли з кожного, хто ходив до церкви. Дивно, що старого Липача не чіпали, може тому, що був старий, а може тому, що старий одному такому раз зацідив кельнею по лобі, аж 'го кров залляла і був спокій. Але молодшим, ровесникам, не попускали, дошкулювали. Михайло уникав усяких драчок, не любив конфліктів у хаті, не любив їх і на роботі. А коли йде про релігійні справи, то я згоджуюся з критиками католицьких газет і журналів, що Михайло не був позитивним католиком, бо не мав міцного релігійного світогляду і релігійного характеру. А коли хтось з них буде твердити, що Михайло не мав характеру взагалі, то я буду домагатися, щоб вони це доказали науковими методами. Я особисто знаю тільки те, що комуністична діалектика до Михайла не промовляла і до нього не доходила. Не розумів її. Не міг у своїй лепеті помістити простих фактів — чому він мав би забирати чуже поле, лізти на нього із своїм плугом і потім ще дерти писок, що це його. Приорати межу — це зовсім інша справа. Це був просто священний сільськогосподарський обов'язок, від якого ніхто не був звільнений і не хотів звільнитися. Чи ж можна звільнити голодного або спрагненого від жадоби їсти чи пити? А на селі головною темою розмов між його татом і мамою, а потім між ним і його ровесниками, була власне земля, чи вірніше кажучи, брак її, її недостача. А коли приходило до заплутаних філософських питань, Михайло тратив голову. Не тому, що був дурний і не-

вчений. Він часто думав про ті справи — і, як на ті часи, приходив до дивного висновку, що не треба бути вченим, щоб бути вченим. Це особливо його вразило під час штрайку дорогових робітників, до якого прилучилися теж мулярі. Між штрайкуючими відбувалася шептання пропаганда, авторів якої важко була усталити. Робітникам сугерували, щоб викликати заворушення і під час того розбивати крамниці та красти, що в руки попаде, бо це все, мовляв, буржуйське і належить владі бідним. На думку Михайла, це була неправда. Він сам ніколи не був багатим і за всіма правилами економічних наук належав повністю до бідної верстви населення держави, але зовсім не вважав, що речі виставлені у вікнах магазинів, чи зложені на полицях, це його власність. Як си куплю, то буде моє. І це вирішувало його становище до комуністичної діалектики. Зрештою було видно, що за тим усім криється, бо під час демонстраційного походу, коли поліція людей розганяла карабінами, між маршуючими крутилися якісь типи, що були краще одягнені. Шепнувши тут і там кілька слів, крикнувши якийсь гостре гасло проти поліції, самі вони зникали, а люди падали як мухи під поліційними палками, або просто гинули від куль поліції, що була вже роз'юшена. Хтось робив шустку на людській крові. Тих самих типів Михайло зустрічав у цеховій домівці на Митній і, склавши два і два, прийшов до висновку, що він туди не має чого ходити. Платив свій членський внесок, але більше не показувався. А коли додати ще зловне непорозуміння, стане ясно, що Михайло зовсім не був схильний бути комуністом.

Десь кілька тижнів по штрайку прийшла до нього поліція і забрала на Яховича. Там дістав кілька разів по писку за те, що не хотів признатися, що він комуніст. І це Михайла злостило найбільше. Та до чого він має признатися? До того, чого не зробив! Що вони думають, що він вже такий цілком дурний, чи як. Із села то він був, але такий дурний, як вони думали, то

ще довго він не буде. Врешті навіть поліцаї прийшли до того самого висновку, бо один з них зовсім щиро сказав: та он гувно в'є, пусьць жлоба до дому. І пустили. Маючи всі шанси стати легким коштом мучеником за комунізм, Михайло нагоду прогавив. А ще коли за большевицьких часів міліціонер назвав його буржуйською свинею і націоналістичним падлом, то вже був кінець усьому. І ще до того міліціонер говорив до нього кацапською мовою. За Польщі говорили до нього по-польськи, а за большевиків по-московськи. Що за холера. Всіма мовами у Львові говорять, тільки не українською, не тою мовою, якою він говорив на Сихові, якою розмовляв із старим Липачем і своєю Маринкою. Сина свого назвав Ігорем. На злість. Щоб ніхто не перекрутив і щоб малого ніхто не кликав так, як кликали його: Міхась, чи Міську. Хоч до свого імени він привик. Місько, то Місько. Але назагал справа імен не така проста. Багато людей займається справою імен. Є навіть такі вчені, що з імен зробили собі професію і навіть добиваються значних успіхів у світі, натурально, поміж іншими вченими того рода. А так то навіть і звичайні, так би мовити, нормальні люди часто присвячують чимало часу міркуванням про імена. Фактом є незаперечним, що не всі люди задоволені із своїх імен, даних їм під час хрещення. Це радше рідкі явища, коли люди задоволені із своїх прізвищ. Часто ми хотіли б називатися інакше. В наших мріях на яві ми присвоюємо собі романтичні або чужонаціональні прізвища. Часто нами гонить фальшива амбіція і ми старасмося наслідувати оточення. Фактом є, що ми находимося на еміграції в країні, є, що там завивати в папірці, в Америці, що дуже хоче наслідувати Англію і кожне прізвище, що має англійське звучання, хоч матиме дуже маловажне значення, викликає щось в роді почуття довір'я, яке існує між людьми одного племені. Слов'янські прізвища створюють труднощі вимови, так мені пояснював мій форман, коли я працював на фабриці автомобілевих частин. Він це знав, бо закінчив середню школу, з якої

вийшов із повним знанням читання й писання. Свобідно міг читати всі газети, особливо спортові сторінки. Він був дуже амбітний і хотів насилу стати на високу громадську позицію. В понятті його батька, що після сороклітнього побуту в Америці не навчився говорити англійською мовою, форман на фабриці, це було вимірне становище для його сина. Слово „форман” раз звучало страшно, як труби, що скликатимуть померлих на остаточний суд, іншим разом мало пестливе звучання янгольських співів, які він знав із різдвяних аматорських вистав. Від гумору формана залежало, чи його шлунковий боляк буде одного дня кривавити, чи так загоїться, що він навіть зможе їсти вуджену ковбасу і пиво пити. Син мусів бути форманом. І син зростав у тій атмосфері духового примусу і таки, щоб зреалізувати задушевні бажання батька, став форманом, але не за таку просту ціну, як хтось міг би собі подумати. Мусів змінити прізвище на таке, що звучало б дуже по-англійськи. В цьому есею я навмисне займаюся деякими побічними справами, як от справою прізвищ. Ця справа для мене ще особливо важна, бо хочу назвати своїх героїв відповідними прізвищами. Деякі автори в цьому випадку ідуть по лінії найменшого спротиву і називають своїх героїв якнебудь. Аби тільки назвати і зовсім тим не журяться, що з цього вийде. Часами вони вже зразу зазначають прізвищем характер особи. Того, що багато говорить, називають Язикатим, а того, що багато їсть, називають, наприклад, Черевань. Деякі автори мають дуже шляхетну звичку писати до своїх творів передмови і в тих передмовах перепрошують своїх читачів за евентуальні непорозуміння щодо прізвищ. Мовляв, у їхній повісті, новелі чи драмі всі прізвища видумані і не мають на меті нікого із живучих осіб висмівати чи наражувати на неприємності з боку знайомих, чи навіть поліції. Мовляв, прізвища зовсім випадкові, і тут немає чого шукати шпарги. Я не міг написати передмови, тому тут, евентуально, перепрошую всіх читачів, якщо вони вважатимуть, що якесь

прізвище наводить їм на згадку знану особу. В дискусії на цю тему не будемо входити і на випадок судової скарги відмовимося платити якніебудь відшкодування, бо це взагалі немає ніякого сенсу. Кожний письменник має право назвати свої персонажі, як йому подобається, і це треба рахувати до так званих таїн мистецької творчости.

Місько Галій з акцентом на „а” спочатку звучало трохи дивно, але він врешті звик, а ще коли Маринка знайомим рекомендувала себе як Галійова, навіть зовсім не разило. Місько знав більше таких, що їх кликали Міськами, Влацьками, Стефками, чи Мільками. Всі вони були греко-католики, всіх мами і тати були українці, але між колегами з вулиці не часто було чути українську мову. Місько Галій ще довго мав цей разовий акцент у польській мові, що виражався глухим „в”, коли йому доводилося вимовити нпр. „ве Львові”. Всі знали, що він зі Солонки. Але потім це затерлося. І він був такий самий, як усі інші. Був Місько Галій. А зрештою, мене ще раз кортить трохи поміркувати на тему прізвищ. Це не буде занадто довге, бо мені хочеться тільки ствердити, що ніколи й ніхто на світі не встановляв ніякої традиції, що люди народжені в певній місцевості, мусять називатися певними завживаними іменами. Навіть по селах, де часто бувало, що в кожній майже хаті ви могли зустріти, що хлопець називався Іван, а дівчина Марія, чи Катерина, то все ж таки раптом в одній сім’ї постановлять сина назвати даним іменем, скажім Порфирій, і кожний, кому залежить на тому, щоб викрити дійсну матеріальну правду, може перевірити на підставі метрикальних книг. Скажім, коли справа дійде до суду за крадіж снопів на полі, що дуже часто траплялося. Ніхто не встановив, що львівські хлопці мусіли називатися Ясько, Стефко, Місько, чи Казік. Це просто традиційна звичка. Львівські письменники надали справі значення. І такі хлопці називалися Федорами, Григоріями, чи Климентіями, як у випадку

Казіка Балдиґи. Такі імена були зручніші, особливо, коли справа доходила до сварки, чи прокльонів перед бійкою.

В моєму пляні не лежить робити Міська героєм розповіді. Зовсім ні. На його прикладі я хочу тільки легко зарисувати картину того помішаного і неясного політичного становища, що панувало між львівськими робітниками за „панської” Польщі між двома війнами, особливо ближче до першої війни. Питання робітників було дуже делікатне, наболіле. Ніхто із знаних з преси політичних діячів не мав ясно виробленого пляну в справі українських робітників. Багато з них, я думаю, робітників, належало до „Лугу”, чи „Сокола”, багато було членами читалень „Просвіти”. Це особливо діялося під впливом товаришів, яким вдалося закінчити гімназію і студіювати на університеті. Вони не порвали зв’язків із своїми давніми кумпанамі, хоч їх життєві шляхи розійшлися. Навпаки, багато з них підтримували зв’язки з цими мулярами, столярами, шевцями й кравцями. Часто разом ходили до дівчат. Разом грали футбол на Персенківці чи Богданівці. Затягали їх потім до читалень, впихали в руки газету і книжку, втягали до політичних організацій, до підпільної роботи. Але багато було таких, що зв’язків не мали. А коли й мали, то ті зв’язки були дуже слабкі. Вони, ті хлопці, були здані на власні сили і власний розум. З них виходили або патріоти, або перекінчики, що боролися за чужу справу. І власне тут доходимо в композиції нашого есею до капітального питання, що стоїть в осередку нашої справи. Це питання героїчне. Тут ніхто з живих людей не є героєм. Питання є геросм. А якщо хтось із людей матиме претенсії на героїзм, то хіба ті, що вже не живуть. Точніше, власне небіжчик буде героєм, і то героєм позитивним у наслідках. Йдучи назустріч не з небіжчиком, а з живими, Місько Галій підніс високо кмір свого пальта. Було холоднаво, і той вітер, що віяв із низу Янівської, минаючи мене якраз коло касарень

Фердинанда. Він навіть не кліпнув оком, щось буркнув, що мало означати „сервус”, і подув далі. Коло костела св. Анни його зустрів другий вітер, що віяв нагору Городецької. Цей був слабший і тримався радше землі. Гонив папір'я, сміття, часом тільки скочив угору кількома сухими листками і гнався далі. Йому було даліше, ніж цьому на Янівській. Треба було скочити на Головний двірець, заглянути до розваленної ждальні і стиснути людей у тісну громаду, що грілася власним теплом тіл, стомлених у безвиглядному чеканні на поїзди, що мали надійти і не надходили. Треба було зачепити дахівки на костелі св. Єлисавети, що, розрушені розривами гранат, шорохкотіли, як нагнівані джмелі. Він мав ще розігнати ворон, що позасідали на згарищах кіна „Гражина” на довгі і сварливі розмови. Місько боком підійшов до вітру і прискішив ходу. Кількома „шусами” був уже на вул. Красіцьких, що була надиво тиха і спокійна, і скочив до Єзуїтського городу. Навскоки допав до магістратського кльозету. То пиво гнало, що випив, заки вийшов з хати. На яку холеру пити пиво в таку погоду. Холод вижене з чоловіка не тільки пиво, але кожну каплю води. З городу „подув” Місько на Сикстуську, Сикстуською до Валів, глипнув на годинник на трамвайній будці. Була за десять шоста. Ще десять хвилин. Чи встигне? То гарний кусень дороги на ріг Кохановського і Панської — до кнайпи „Під крученими стовпами”. А кур... закляв під носом. Як потисне, то зробить трасу за десять хвилин, але мусить фест рисувати. Літературні критики, а навіть деякі нормальні люди, читаючи це місце, матимуть повне право злобно підсміхнутися і завважити, що дуже дбайливий перелік вулиць радше стосується муніципального видання офіційного показника доріг і вулиць даного міста. Але все має свої причини й наслідки. Недавно я балакав із моїм знайомим, що був колись моїм приятелем. Ми знали у Львові кожний закуток міста, знали тіні, що їх камениці кидали, на дорогу в кожній порі дня. Знали, яким світлом світять ліхтарі, знали на якому

розі стоїть і скільки вимагає за свою любов кожна львівська продавачка любови, а тепер, на еміграції, випивши порошоканої кави із холодною сметанкою, що каву переміняє в люру, запустилися ми в спогади давніх, незабутих днів.

Пішли ми Чорними валами вниз до Стражниці, підлізли до монастиря Камедулів, чи Альбертинів, полізли на Високий Замок, і при тому сильно — задихалися. Так було нам уже високо. А потім заплуталися в таємну мережу вулиць, що розбігаються із Стрілецької Площі в усі напрями. І тут ми заблудили. Ми ніяк не могли пригадати всіх назв вулиць. Ми мучилися, терли лоба, пили каву і нічого не могли пригадати. І раптом нам стало сумно і соромно. Як тим людям, що поховали на цвинтарі дорогу людину і, вертаючись із похоронів, слухають дурних дотепів, які пускають похоронні гості, бо їм власне на похоронах приходять до лоба найсміливіші „віци”, і вони їх мусять оповісти знайомим. А ви, похиливши голову, стискаєте на силу горло, щоб не ричати вголос із болю. Ви присягаєте собі, що весь ваш вік, як довго мете жити, ви не забудете ні одної подробиці із життя й вигляду особи, що лягла самотно поза вами, назавжди. Вам здається, що це неможливо, щоб ви могли забути. Просто неможливо, хто сміє сказати інакше. А тим часом, за рік, чи два, ви самі ловите себе на тому, що так багато речей приблизно в вашій пам'яті. Що так багато ви забули про ваших дорогих небіжчиків. Зворушене смертю плесо рівноваги вашої душі поволі вигладжує всі свої морщини, і ви починаєте жити так званим нормальним життям, що кероване низкою цивільних і карних законів, створених для всіх людей, які живуть на тій же самій території. А може навіть ті закони створені для всіх людей, що живуть на просторі від землі до сонця? Хто його знає. Є для противаги багато таких людей, що пам'ятають кожну дрібницю довгі літа. Можливо, аж до своєї власної смерти. І нікому про це не говорять, щоб не видаватися

смішним, бо, мовляв, життя не терпить нічого застоялого. Але нам було прикро, що ми не могли пригадати назв вулиць Львова. Це так само, якби хтось відійшов від своєї найлюбішої на якийсь неозначений ближче час, публічно присягався, що він її кохає, а коли прийде питання про її кольор очей, то він не може його зовсім певно означити. І яка тут любов? Кольор очей, чи волосся милої є дуже істотні, і на це не може бути ніякого виправдання, коли хтось забуде ці речі. Тому я волію зареєструвати письмово всі ті дрібниці, які я ще пам'ятаю про Львів, і коли жую безнастанно спогади про нього. Місько не любив, коли хто спізнявся, і сам не любив приходити пізно. А ще до того та зараза Ясько, що скликав нині хлопців, буде дивитися криво. Він ніколи нічого не скаже, але як подивиться, то молоко може скиснути. Цікаво, хто ще буде? Чи хлопці не навалять, чи не буде полікерів, чи гештapo не скочить, чи... ні, то не його справа. Він має зробити свою роботу і все. Думає Ясько, а не він. Ясько „мурова” макітра. Лазив до буди. Навіть кілька кляс має закінчених, але такий самий кіндер, як усі інші. На мулярку разом ходили, і він ніколи не сказав би, що Ясько замішаний в політичну роботу, що має шухер з капітулою і що він узагалі такий блятний, що йому, а не кому іншому довіряють. Сидів у кацябі за Польщі, сидів за кацапів і сидів уже за німців. З Лесинич викрутився сіном. Ніколи точно не розповідав як то було, але факт є фактом, що його разом з іншими везли на пісок. Кілька днів його не було, аж нагло з'явився під „Крученими стовпами” і, якби ніколи нічого не трапилось, казав дати пива. Всім, хто хотів пити. Не робив з того жадного фестину, просто крикнув пива для гебри, заплатив і пішов. Хочуть пити, хай п'ють, а не хочуть, то... Михайло Галій мав майже божественний культ до Яська. Ясько тепло відносився до нього. До інших хлопців любив часом гостро приговорити, до Міська ні, хіба тільки подивився прижмуреними очима, і Місько знав, що треба сидіти тихо і не дерти писка. Казік Бал-

дига любив дерти писок і то часто цілком задурно. Він був би добрий до його Маринки. Але вона ліпша.

Була за дві хвилини шоста, як Місько ввійшов до кнайпи. Коло шинквасу горіла залізна піч і блимала одним жовтим оком вогню. Було тепло, навіть трохи м'ясоно. Ви вже знаєте, що я думаю. Так, як буває в шинку, де люди п'ють пиво, вікон ніколи не відкривають, а вентиляція назагал погана. Розлите по столах пиво — ясна справа — парує й осідає на стінах, на стелі і скрізь. Створює патину, якої ніколи не видно, але завжди чути, як тільки ввійти до шинку. А коли ще до того домішається пара від горілки, поту і смороду гостей, що ніколи не роздягаються, то вже немає місця на дим із цигарок, який блукається з кута в кут цілими клубами і врешті закопчує стелю.

Коло вікна сиділи хлопці нахилені над пивом. Усі курили, навіть малий Стефко Пурцель. Бенькарт не вмів курити, але рвався до шлюгів. Мав сухоти, і дим йому шкодив, але він кутив, не зачмався, м'яцкав дим в устах, як гарячу картоплю і потім випускав носом, сопів при тім, як фока. Очі йому блищали, і на щоках мав завжди червоні плями, такі нерегулярні, як пиво розлите на столі; заки кельнер його шматом зітре, пиво пливе собі куди хоче і рисує плями. Часто гість, який не має нічого кращого до роботи, а обдарований мистецьким талантом, мочить палець у цю малу пивну баюру і рисує на столі, пускає пивне русло в різні напрями і, прижмуривши очі, любується рисунком. Такі плями мав малий Стефко на обох щоках. Пиво безпосередньо на те не мало ніякого впливу, хіба що стимулювало живіший обіг крові, який з черги малював на щоках Стефка оті нерегулярні плями. Був теж пискакий Казік Балдига. Але він сидів тихо і слухав. Великими ликами жльопав пиво і дивився на Яська вибаглюшеними очима. Як риба, що лежить на дошці, думав Михайло Галій, поглядаючи на Казіка. Який дідько назвав його Казіком. Він же був звичайним Климентієм.

Як уже хтось його хотів інакше кликати, то міг кликати Клим. Але Казік? А виглядає він дійсно, як риба, що чекає ножа, яким з неї будуть луску скребти, а потім поріжуть на рівні кусники і зварять на жидівський спосіб. А лоб має, як сом, великий і сумний. Тільки вуся йому дочепити і в воду пустити... Михайло легенько підсміхнувся до тієї картини Кліма-риби. Підсміхнувся в невластивому місці оповідання Яська. Ясько сам не звернув на те уваги, але власне звернув цей риб'ячий хвіст і визвірився на Михайла: та якби ти, браху, у нас на Богданівці так сі підсміхнув, то був би аминь для тебе, аменус, то кожний один знає. Ясько тільки підніс голову і поглянув на Кліма, а потім на Михайла. Знав, що Михайло тут ні при чому, що Клим завжди шукає плюскви. Поклав долоню на його руку, поклав міцно і тихо, попросив, щоб він не відзивався і не вилазив з тою Богданівкою, бо кожний один власне знає, що то передмістя, і нема чого з нею всюди пхатися. Клим почервонів і жльопнув пива. Ясько оповідав далі. Михайло почав прислуховуватися до цього оповідання. Воно було досить просте, і Михайло його знав. Знав сам від себе. Мало що бракувало, а був би пережив те саме. Ясько оповідав про подію із своїх давноминулих літ. Відгребував її. І чим більше порпався в минулому, тим лютіший ставав. Сам себе райцував власними словами. Той спокійний Ясько, що ніколи не виходив з рівноваги, що ніколи не хвилювався. Одного разу злетів з руштування, з висоти третього поверху, і ціле щастя, що впав на купу піску, бо могла залишитися з хлопа товста пляма, яку лапайдухи мітлами позамітали б. Та він навіть не зблід,виліз знову на своє місце, глянув униз, підсміхнувся і ствердив, що це ладний кавалок дороги летіти так на зломаний писок вдолину. Старий Липач зі страху дістав гикавку, а Ясько тільки напився води і було по всьому. А тут він хвилювався. На задушки пішов Ясько із своєю дівчиною на Личаківський цвинтар. Я — казав він, — волів би, щоб мене наглий сніг спалив. Я гадав, що вискочу із шкіри. Вона потягнула

мене на „Оброньцуф”. Я ніколи туди не ходив, але дівчина була побожна — ходи та й ходи, то я пішов. Чоловік був любовно замотиличений, світу поза нею не бачив. Пішли ми на тих „оброньцуф”. Поміж гроби, поміж лямки, нарід, квіти, всі співають, моляться. Чую, десь там наші співають, мабуть на могилі Любовича, чи іншого оунівця, а моя Франя була полька, то я з нею пішов на тих „оброньцуф”. Було навіть весело, оркестра грала смутні кавалки, якийсь лисий катабас гатив проповідь. Щось там говорив про „богатеруф”, про „орлента”, що свою кров за Львів віддали, що Львів боронили від руської банди... і мене тут шпигнуло.

Щоб у конструкції цієї новелі одному з персонажів, в тому випадку Яськові, дати можливість уживати безпосередньої мови, автор відійшов цілковито з кола осіб, що приймали участь в акції. За той час автор підійшов уже до рогу Янівської і Бема, пристанув на хвилинку, щоб намілуватися вітром, який збільшив ще свою силу, дужчав, шумів стогоном людини, яка дуже спішиться за своїми справунками і боїться, що не встигне купити хліба, заки замкнуть крамниці. В темному вже коридорі камениці, по кутках, розляглася ліниво тінь. Чорна, смолиста. До речі, говорити про коридор, що він був темний, невластиво, так само, як невластиво говорити, що одна ластівка не робить весни. Очевидно, що не робить, але все таки вона є представником ластів'ячого роду. Така ластівка, що заскоро прилетить до свого краю, має свою мету. Може вона хоче зайняти собі краще місце на гніздо, ніж мала минулого року. Скажимо, що це було її перше гніздо в житті, і вона не мала ніякого досвіду у вибиранні місця на гніздо і вибрала навмання, переважно з того, що залишилося, коли старші і більш досвідчені ластівки вибрали всі кращі місця. Вони обидвоє закохані, що крім себе не бачать нічого практичного в світі, будують гніздо, де попаде. А потім показується, що гніздо абсолютно в невідповідному місці, бо сусідські коти дуже легко можуть

дістатися до гнізда і пожерти їхніх дітей. І справді, ко-ти, що як покеристи, уміють закрити свої почування, спокійно чекають, аж молоді ластів'ята підростуть і на-беруть відповідної ваги. А тоді можна знайти момент, щоб їх з'їсти, заки старі спостережуються і в страху поч-нуть верещати на цілу околицю. Таке мале ластів'я со-ковите і товсте, можна з'їсти ціле з пишками і з нога-ми. Отож власне ці перші ластівки таки роблять весну, оту прекрасну весну, що її відчуваємо в нашому кро-вообігу, що її прочуваємо радше серцем, заки ще від-значимо її на відривному реклямовому календарі, або запримітимо на стінному термометрі за скалею Цельзія.

В коридорі, власне, не було темно, бо в куті світи-лася лямпка. П'ятисвічкова жарівка. Раніш у тому са-мому місці була колись газова лямпа, навіть залиши-лася інсталяція у формі трубки, що стирчала з стіни, як велика скалка вбита в руку. Міркую, що той час, коли освітлювали хати й коридори газом, мусів бути дуже романтичний. Газ ще сьогодні так приємно ши-пить у кухні, коли зближається пора варення обіду для чоловіків, які мають за годину вернутися з праці, го-лодні й змучені. Ясна правда, що пристосування газу до домашнього вжитку страшенно облегло працю жінкам при варенні обіду, чи пранні білизни. Через те Михайлова Маринка мала більше часу для себе. Вода варилася скорше і вона скорше могла білизну намочи-ти у великій балії і скорше попрати. Не те, що її чоло-віка мама, яка прала білизну щонайменше три дні, а з магльованням і прасованням усе тривало тиждень або навіть вісім днів. Німці обмежили вживання газу для домашнього вжитку. Тільки у визначених годинах мож-на було вживати газ. Але тоді постало загущення на газопроводах, бо всі домогосподарки прали. Газове по-лум'я було кволе, як ластів'я, що не опірене випало з гнізда. Те саме відносилось до електроенергії. Вона була квола в ті часи. І п'ятисвічкова лямпочка, хоч са-ма за своїм призначенням збудована ощадно, фактич-

но давала світла не більше, ніж на три і пів свічки. Тому теж ми, розповідаючи цю деталь про коридор, могли спокійно сказати, що в коридорі було темно. Тіні, що залягли всі кути, були до тієї міри безличні в своїм поступованні, що навіть підходили до самої лампочки і пробували обкласти її вельветом сажі. Маринка власне йшла по сходах, які вели вниз до її помешкання, а побачивши мене, повернула наліво голову, як корова, що оглядається за пастухом, який дав їй жмінку сіна, замість гепнути палицею по ребрах. Цей опис повороту голови Маринки має означати, що в її погляді не було гніву. Навпаки, була навіть деяка коров'яча ласкавість і приязнь. Очевидно, була приязнь, бо вона лагідно запиталася, чи я не бачив де тої зарази, її чоловіка. Я бачив його. Недавно розминувся з ним подорозі. Чого вона раптом так про свого чоловіка допитується? Скучно їй, чи що? Ні, не те, зовсім не те, але в хаті у Бімінгера, того фольксдойча, що ледве вміє кілька слів понімецьки, подерлося затемнення, а їй не тільки не хочеться його направляти, бо стара свиня Бімінгер зараз лізе до неї, але таки їй не хочеться, а затемнення мусить бути. Вже вчора прилазили шупаки.*) І кожна зараза зараз пхається до неї. Місько то бачив, але нічого не казав. Знає, що їй від того нічого не станеться і що можна наптити собі гранди, як поставитися до них. Що іншого вона. Вона може навіть поставитися. Накладе їм від тата і від мами, що аж мило. А вони тумани сміються і кажуть „шен”. Не розуміють ні слова понашому. Але затемнення треба зробити, бо воно має дуже важливе політичне значення. Крім того, що хоронить місто перед ворожими літаками, воно вказує, як виглядає ситуація. Як німакам на фронті йде ліпше, то вони не звертають уваги на затемнення, як тільки їм щось псується, то зараз тиснуть. Лазять по хатах, чіпляються до кожної шпаринки у вікні, нюхають, мі-

*) Німецька поліція.

ряють, пишуть кари, грозять, а врешті, вижльопавши пиво, такий із другим шупак б'є в дах і каже „гуте нахт“, а не забудьте „фердункелюнг“ направити. Так спішаться, щоб переловити винуватих в недостатньому затемненні. Особливо люблять чіпатися до власників шинків, бо приловивши такого необачного шинкаря, можна добре обловитися і при тім виказати добрі урядові висліди праці, що в наслідках обереже їх перед висилкою на фронт. Шинкар, що звичайно має мало прибутків з продажу контингентового пива, свій засадничий зиск тягне з продажу шкіри, масла, сахарини, а навіть кокаїни, пересипаної густо картопляною мукою. Йому, очевидно, завжди оплатиться такому шупакові дати навіть грубший хабар і мати спокій, ніж починати драчку за першу дурницю.

Кнайпа при вул. Кохановського, ріг Панської, „під Крученими стовпами“ була улюбленим місцем постоя і зачіпки для жандармів, які, вийшовши з касарень на Зеленої, першу офіційну візитацію робили в цій власне кнайпі. Важко стукали підковами, виблискували півмісяцями на грудях, гострим поглядом обіймали всю кімнату, а врешті, зрозумівши моргнення „гер“ Миколи Гички, зникли в бічній кімнаті. Піднімали паси з-під бороди, які є в деяких арміях признакою, що даний вояк є жандармом у службі і його не вільно ображати, навіть ударити в лисок не вільно, бо він, користуючись правом воєнного часу, може з місця застрелити, і нічого йому за те не буде. Було вже багато таких випадків. Засадничо шупаки чи інші жандарми ніколи не починали гранди і не чіпалися цивілів. А коли трапилося, що вони дійсно брали якогось цивіля, то майже на дев'яност відсотків було певне, що за тим стоїть якийсь провокатор. Тих десять відсотків непевності відведені на помилки, що їх такі жандарми, звичайно не обзнайомлені з містом і не знаючи мови, робили, мішаючи вказані особи. Замість особи наміченої і вказаної провокатором, брали особу невинну. Але це трап-

лялося тільки в десяти процентах. Звичайно вони знали добре, що їм треба робити. Для так званих політичних акцій шупаків уживали тільки тоді як допоміжну силу для гестапо, для обставлення підозрілої камениці чи замкнення входів з двох кінців короткої вулиці, такої, як Жулінського чи Гловінського, що сполучували Личаківську з Пекарською. Такі вулиці легко було заблюкувати, і фактично ніхто, що не був обізнаний з топографією Львова, не міг перейти, не зазначений жандармами, які тримали свої карабіни готові до стрілу.

Коли два шупаки увійшли до кнайпи під „Крученими стовпами”, Ясько повернув ліниво голову до буфету і кликнув: „пиво”! У відповідь почув дурне питання: „Одне”? Ясько не відповідає, зате Казік обрушився: „Чоловіче, ти видиш кільки нас при столі сидить, чи не? Соломкою одно пиво будемо цідити, чи як? Дай для всіх, ти... йой, якби ти приліз до нас на Богданівку...” „Та сядь ти, з тою Богданівкою, хочеш шпарги, чи що?” І на тім дискусія перервалася, хіба що малий Стефко докинув: „А то жлоб”. Жандарми оглядали затемнення і потім, як було приписано, пошнурували до малої кімнати за буфетом. Не дуже сьогодні чіплялися до затемнення, значить „зондерберіхт” не був поганий із головної квартири фюрера.

Ясько у слід за ними легко повернув голову і про бурмотів: „То добре. Всьо грас.” Хлопці, що сиділи побіч нього, присунули крісла ближче і нахилили голови, щоб краще почути оповідання про те, як Ясько одного дня, точніше, одного листопадового вечора віднайшов себе, як українець. Це була історія подібна до каменя на дорозі. Кожного дня ми ходимо, скажім, однією і тією самою дорогою і знаємо її напам’ять. Часто навіть перевіряємо себе. Пробуємо закрити очі і мандруємо напوماцки, ніби сліпі, і хочемо спробувати, чи ми, на випадок сліпоти, дали б собі раду на цій трасі. На простій дорозі, що веде до порога хати, в якій ми все своє

життя живемо. Ми, я це ще раз підкреслюю, для більшої яскравості ситуації, знаємо докладно всю дорогу. Знаємо кожну вибоїну, знаємо кожний горбочок. Знаємо, що сім чи п'ять кроків від порога нашої хати лежить великий камінь. Такий, що важить добрих кількадесят кілограмів. Хто його тут поклав і коли, це не важне, ніхто цим не буде цікавитись. Хтось поклав колись і камінь лежить. Власне в такій забаві в сліпого, коли ми кожної хвилини можемо відкрити очі, дрож все таки проймас нас на думку про справжню сліпоту. Ми знаємо всю дорогу, але несподіванки можуть бути. Той камінь, до якого ми так привикли, може змінити все наше життя і перемішати всі наші пляни. Одного дня ми, думаючи про щось зовсім інше, скажім, про гру в фербля, що була така популярна між мулярами і навіть деякими скарбовими урядниками чи іншими кваліфікованими інтелігентами, раптом ми вдаряємось ногою в камінь. В першій моменті ми кленемо із злості й болю, здається, що нам розсаджує динамітом цілу ногу. Ми з досади готові копнути цей камінь ще раз. Але рефлекс наших нервів, що керують усім нашим духовим життям, наказує бути обережним. Ми навіть не здаємо собі справи, скільки рейваху й руху зробилося в нашій нервовій і духовій системі від одного удару ногою об камінь. Складні процеси заходять, такі великі, що письменники, які визначаються терпеливістю, могли б написати цілу повість у двох чи трьох томах. Я підозріваю, що деякі російські клясичні письменники, як Достоевський, Толстой та інші, мусіли не раз у житті вдаритись ногою об камінь, тому й потім так дріб'язково описували всі ті свинства, що заходили в душах їх героїв. З моїх сучасників, я маю дивне почуття, що на камінь напорівся теж Богдан Романенчук, літературний критик і видавець. Він любить усе шуфлядувати. Власне одного разу він виклав мені теорію новелі й оповідання, з якою я цілковито не погоджуюся. За його словами, новеля, це короткий або довший твір, що представляє один замкнений епізод з життя певної

особи і не може розсіватися на більше тем чи розгалужуватися на більше акцій, ніж одна. На мою думку, таке шуфлядкування відразу вбиває творчу ініціативу письменника. Так, якби ви прийшли до кравця і хотіли замовити собі одяг, але ще самі не знаєте з якого матеріялу, і як він має бути скраяний. А тим часом кравець, не даючи вам дійти до слова, зразу пхає вас у готовий анцуг, що лежить на вашому тілі, як мішок. Ясна справа, що ви не договоритеся з таким кравцем. Шкода говорити. Я навіть не погоджуюся, що новеля, згідно з його теорією, мусить бути виструнчена і ощадна в засобах. Одне тільки з цього виструнчення я можу тут застосувати. А саме, що я не послухав Маринки і не пішов направляти затемнення в хаті Бімінгера, але поліз до свого помешкання. Маринка здвигнула раменами і сказала: як собі хочеш, щоб тільки не жалував потім. Я сказав: другим разом—і замкнув за собою двері. Цим замкненням дверей я хочу підкреслити, що між мною і Маринкою нічого не було, і наш стосунок був чисто товариський. А зрештою, я мав дуже багато симпатії до Михайла Галія і навіть уважав його моїм приятелем. А приятелям я ніколи не зробив би чогось такого. Ви знаєте, що я думаю...

За композицією цієї новелі, я, як персонаж усунувся цілком набік. Може ще при кінці з'явлюся, щоб коротким словом закінчити справу з вітром, але покищо я стою зовсім у тіні, як сказав би здібніший учень, якому професор літератури дав би питання, що сталося з автором оповідання? Так мені тепер легше перескакувати з теми на тему, і снувати, вибачте за окреслення, нитку інтриги. Акція в тому оповіданні паралельна. Власне, кілька акцій. Кілька окремих ситуацій пов'язані тут в одне ціле, що становить фактично нерозривну цілість, принайменше в моєму понятті. Моє поняття про цю справу тут єдино важливе, бо остаточно я пишу це оповідання і я буду старатися позичити в знайомих гроші, щоб його видати. І мені зовсім байдуже, що про

це скажуть мої знайомі, особливо ті, що мають доступ до преси і пишуть звіти з прочитаної літератури. Один з моїх знайомих, що замолоду писав вірші, а потім, коли постарівся, перекинувся на прозу, дав мені кілька порад, як розробити оповідання, щоб воно мало голову і ноги, особливо ж, щоб, як він сказав, голова не була завелика, а ноги замаленькі. Я зовсім спокійно вислухав його порад, хоч це незгідне з моїм природним темпераментом, і з черги, порадив йому, щоб пишучи своє власне оповідання, мав це все на увазі. Такі поети, що в пізньому віці перекидаються на прозу, бувають небезпечні. А ще коли громадськість улаштовує їм двадцятип'ятилітній ювілей творчості з музичними виступами і чаєм, що завжди холодний. Ви, як запрошений гість, ніколи в пань комітетових, які чай розносять, не можете допроситися, щоб вам дали гарячого. Шкода витрачати сили на всякі прохання. Ви мусите терпеливо чекати на вашу чергу. А коли ця черга прийде, чай знову холодний. І, щоб не вносити дисонансу в родинну атмосферу, ви г'єте цю рідину й усміхаєтеся до своєї сусідки, яка весь час завертає очима і каже, що поезія нашого ювілята прекрасна і така соковита, що... що вона нічого з неї не розуміє. Найбільше їй смакує горіховий торт, якого вона наклала собі дві чи три порції і питається, як вам смакує чай. Потім ще раз пробує говорити про поезію, маючи вже цілу усну яму завантажену згаданим тортом. А ви сидите і вже навіть не можете злоститися. Подібно, як ви по якомусь часі, не злоститесь на камінь, в який ви вдарилися ногою, і навіть не здаєте собі справи з того, що порядок речей змінюється, що це власне камінь сам підсунувся на вашу дорогу. Було в тому якесь призначення.

Чи ви вірите в призначення? Я вірю, і то глибоко. Ясько теж вірив у призначення і малий Стефко вірив, і Клим, і Михайло Галій. І кожний із них для того мав свою глибоко обосновану причину. Коли Ясько казав-говорив: а той катабас каже, що відбили Львів від ру-

сінської банди, то мене в тім місці шляг трафив. Мій старий був русин. Я добре пам'ятаю, як він до мене говорив: „ти дурню тримайсі свого і ходи до своєї церкви, своїм богам молися, а не тикай у хвіст чуже пір'я.” Старий лазив на бесіду аж на Руську вулицю, хоч ми тоді мешкали на Вульці. А врешті, як братство з цвинтаря розлізлося, я тягну дівчину в тінь, хочу поцілувати, а вона не дається. Не можна, каже, тут герої лежать, і тягне мене під стіну там, де ті герої лежать замуrowані і замкнені, як черевики в пуделках у Берти Штарк. На одній такій стіні Мілька вичитала напис: „Панько Грех, греко-католик, русин, згинув за польський Львів”. Вона каже: як то гарно, він згинув за Львів. А я кажу, що тут нічого гарного немає, бо то напевно якийсь перекинчик. Йй блиснули сліпаки, і вона каже: — а ти думаєш, що ти такий не будеш, як сі зі мнов ожениш? Ти думаєш, що я позволю, щоб мені наші діти говорили по-хінськи... Гальт, гальт, сестро, кажу, тримай бики, ми ще не жонаті і ще не маємо дітей і ще не знати, чи будемо мати. Ціле щастя, каже вона, що вже тепер вилізло з тебе шило. Як ти сі не подобає, то гибай, кажу до неї. Бо мене вже кров почала заливати. Вона зблідла й пішла. Поміж гроби, поміж дерева пішла. Я не пішов за нею. Щось мене тримало на тім місці під стіною із замуrowаними. „Панько Грех”, сучий син... Така зараза, перекинчик. Я знав, що з Мількою вже нічого не вийде. Вона мене не перепросить, і мені не хотілося перепрошувати її. Ніби звідки. Наговорила мені цілу купу і ще перепрошувати! Ні. А ті перекинчики, що лежать там замуrowані, чи там між деревами, чи снуються по місті, то мусіли не одно життя зруйнувати. Думаю, копну цю заразу, плюну і затру ногою. Але що такому лепехові по смерті зробиш? З гробу викинеш, чи що? Міркую на всі способи, вже мені навіть Мілька з голови вилетіла, як би її ніколи не було. Тільки та зараза — Панько Грех. Я полетів між гроби, а вони до мене руки простягають і кричать: Панько Грех! І вітер у деревах свище: Панько Грех, перекинчик! І снігом по-

чало мести і сніг платками сипав і укладався на стежках у слова: Панько Грех. А жи би тебе шляк наглий трафив! Я тебе ще випростую! Я летів з цвинтаря, як варіят. Летів додому, а залетів до кнайпи. Залився в дрібний мак. А потім всю справу на спокійно пережував. Треба все перевірити. Як то було тоді в час боїв за Львів. З тих часів я пам'ятаю тільки одне. Коли я одного разу йшов попри Головну пошту, а на пошті сиділи наші, я чув, як розмовляли. З городу Осолінських, через діру в штахетах, тепер вже там поставили залізний паркан, виліз мій колеґа. Ми разом бавилися на Вульці коло хати. Я думаю, що він тут робить? А він на голові має шапку-роґативку і такого орла, як каня. А в руках штахету і ніц не каже, тільки мене тою штахетою по плечах і каже: гибай, кабанс. Думаю, файний ти колеґа і я бовкнув. А тепер то я хотів знати на зіхер, як то було в тих часах. Ти ж не смійся, бенькарте, я зачав читати. Я поліз до читальні, до бібліотеки одної, другої, до Громницького, прочитав усе, що було за ті часи надруковане. А потім, потім, то я вже дома. Цим скороченням, що він уже тут, Ясько хотів перервати дальшу розмову на тему свого повернення на дорогу, яку йому колись вказував його небіжчик батько, щоб тримався свого і не пхав чужого пір'я у свій хвіст.

Михайло не зустрічав на своїй дорозі таких камнів, щоб йому пригадали, хто він. Він це знав ще з дому. З Сихова. Зі словом перекинчик він теж зустрінувся. Вам, або вашим знайомим, з якими ви любите розмовляти навіть про інтимні справи, мусіло, я певний в тому, трапитися те саме, що Міськові. Він, слухаючи оповідання Яськового, асоціював його з своїми переживаннями. Це механіка нашого мислення. Думка працює незалежно від нашої волі. Ви можете признатися, бо в цьому немає ніякого стиду. Це тільки може доказати, що ви нормальна людина, і ніхто не зможе сказати про вас так, як казали про того гицля, що мешкав на вулиці Каспра Бочковського. Ціле життя ловив

собак на стричок, а як пішов на емеритуру, почав малювати квіти на склі. І говорив зовсім не те, чого від нього чекали. Говорив про політику і малярство. Всі казали, що він дивний, але любили його. Навіть пси не мали до нього жалю за те, що він стільки їх своїхів та близьких вислав до псячого раю. Він був дивний, це факт. Михайло, зустрівши стимул у словах Яська, думав своє. Одного разу йшов у неділю до церкви з Маланкою, а напроти них елегантний хлопець. Жовті черевики, чорне вбрання на міру, широкі штани, біла сорочка в сині паски і мотильок в горохи. Голова зализана, в руках попеляті рукавички і денцяк.*) Маринка, як побачила його, потягнула Михайла за рукав і шепнула: ходи на другий бік, я не хочу видіти того перекинчика. Вона була зла і вся червона. Михайло за своїм звичаєм мовчав, але Маринка надиво сама почала оповідати. Оповідала довго. Скінчилося на тому, що вони, замість до церкви, пішли на морожене до Бахманової напроти Головної пошти. Це не було місце, де сходилися молоді люди, приналежні до робітничого стану. Не тому, що тут було дуже елегантно, або ціни високі. Зовсім ні. Просто тому, що молоді люди тієї класи воліли їсти морозиво в тубках, або на патичку. А вода содова — то був просто смішний напитек. П'єш і п'єш і спраги не загасиш, і в носі крутить, і відбивається потім. То добре дома, але публічно не випадає. Сюди приходили студенти зі своїми дівчатами, бо місце було близько до університету і відповідно погано освітлене, так що можна було навіть робити деякі заавансовані рухи рук дівчині під столом, і ніхто цього не бачив, а як навіть бачив, то не звертав уваги, бо самий був зайнятий тією самою роботою. Але Місько і Маринка прийшли і сіли в переділці, де звичайно сидять студенти. Маринці це подобалося. Не те, що їй зібралось раптом на любов, але просто тому, що атмосфера була відповідна для гре-

*) Капелюх.

бання в минулому. А йшло про минуле цього перекинчика. Вона колись з ним ходила. Може нині признатися, коли вже так давно заміжня і має дитину. Була замотиличена. Він завжди був елегантний, зачесаний, а це було природне, бо він учився на фрізієра. В тім часі, то він тільки збирав мітелкою клаки, що падали з голови гостей і помагав клієнтам одягатися, але все при тому дістав пару шусток. На кожну зустріч з нею приносив торбинку греляжових цукерків і завжди лазив по кінах. А як часом ішли до парку, то він їй оповідав різні пригоди вчитані в „Гоньцу”. Був хлопець інтелігентний і очитаний — то правда. Старий був порт’єром на залізниці, а стара швачкою. Зовсім добра фамілія. Вуйко навіть був десь професором гімназії. Він точно не знав де, але то мусіло бути далеко, бо вуйко майже ніколи не приїздив ані на свята, ані на вакації. Останній раз був на похороні бабки, що нагло вмерла з перестрашу, як на неї наїхав шофер старим фордом на розі Замарстинівської і Бальонової. Він мешкав на Бальонової, але на зустріч з нею приходив аж на Гицлеву гору і щойно звідти йшли до кіна. І той бенькарт одного разу приліз на рандку з орлом у кляпі маринарки. Спочатку я того не бачила, бо він то так якось закривав, але врешті було видно, що то орел. І якби ніколи нічого, почав мені пояснювати, що він записався до „Стшельца”. Це все він робить для кар’єри і, власне, нині хотів зі мною поговорити про майбутнє. Для кар’єри, думаю, для якої кар’єри? Заавансують його з блонд волосся на чорне, чи як? Ти фраерська макітра! Даю тобі слово, що я до цєпа ані слова не сказала. Я ’го залишила на лавці в Стрийськім парку, сіла на бальон і подула додому. Тільки він мене й бачив.

Це власне і було те, коли Михайло зустрівся з проблемою перекинчика. І то посередньо. Безпосередньо перекинчиком був той міліціонер, що назвав його націоналістичним бидлом, коли кацапи були у Львові, і Місько намагався перейти впоперек Марійської площі

під час паради 1-го травня. Акурат вибрав собі час, щоб перелізти між портретами Сталіна й Молотова. А той жлоб його тягне за маринарку і на цілу вулицю кричить: ти сволоч націоналістична, куда сі прьош?! І Місько знав, що то перекинчик. Бо цей міліціонер, то був той самий батярчук із Рясної, що кожного дня приходив на Бернардинську площу, ставав коло костела Бернардинів і вдавав сліпого жебрака. Пару злотих денно начисто приносив додому. Місько зустрічав його на фестині Лугу в Брюховичах. Відразу пізнав його, хоч той був зачесаний і вимитий і мав нове убрання. Моргнув на нього, мовляв, ми знаємось звідкись, ге? Можливо, що це власне моргнення і спричинило переверот в душі жебрака з Рясної і він став кацапським перекинчиком. Він думав, що вистачить бути хамом і зле розмовляти по-російськи і вже всі будуть його шанувати й боятися. Хамом то не було важко бути, мови ніколи не навчився, дехто боявся його, хоч ніхто не шанував.

До підпільної роботи Міська втягнув Ясько. Ще за польських часів. Говорили про цю справу на будові. Ясько ніколи не говорив ясно так, щоб потім хтось міг за те його притягнути до відповідальности. Мовляв, то-то й того дня ти сказав те й те. Так він ніколи не говорив: ти, Міську, приступай до підпільної організації, будемо разом стріляти різних жлобів і перекинчиків. Так ніхто не говорить. Він тільки далекими натяками, навздогад, вимацував ґрунт, а коли перевірів, що Місько такий хлопець, якому можна довіряти, одного разу взяв його з собою на зустріч до Єзуїтського городу. Поговорили собі з одним студентом, який видимо до Яська відносився з повним довір'ям. З того часу Місько був на простій дорозі до стану, який Місько окреслив словами і „я тепер тут”. Вони разом співпрацювали, разом виконували доручені завдання. Кліма втягнув Місько. Втягнув через Маринку, хоч Маринка зовсім не знала і ніколи не здогадувалася, яку вона роллю в цій

справі відіграла. Фактично відіграла дуже пасивну роллю. Її заслуга була в тому, що Клим Балдиґа був її кривний по мамі. Їхні мами були рідні сестри. Маринчина мама вийшла нормально заміж, як мала шіснадцять літ. Батько спочатку не хотів її в такому молодому віці дати заміж, але піддався переконливим аргументам своєї жінки. Мало дівчинище пуститися й наробити стиду родині, хай ліпше йде заміж. І фактично, Маринка народилася вже чотири місяці по шлюбі. Досить скоро, як на ті часи. Старий, коли довідався про те, зідхнув з полегшею і сказав: хвала Богу, що той струп зліз мені з голови. Потім Маринчина мама мала ще двоє. Ще була Ірка, що вмерла на шкарлятину, як мала вісім літ, і Влодко, що його вбили батяри під час бійки на весіллю в Батятичах коло Камінки Струмілової. Чого він аж так далеко поліз, ніхто ніколи не міг сказати точно. Колеґи затягнули. Мав усього сімнадцять літ, хоч виглядав на старшого, може навіть на 25 чи 26. Мав чорний густий заріст і нахил до горілки. І був раптовний. Щонебудь сказати, він уже скипав. Можливо, що так було на тому нещасливому весіллі. Певно хтось щось сказав, а він не витримав. Відрізав. Пішли ножі в рух і справа готова. Видно тих ножів було більше, бо він так був порізаний, що в деяких місцях тіло не трималося купи, як його привезли до Львова до трупарні. А Климова мама мала пеха. Зайшла перед шлюбом і перед шлюбом уродила мале. Парох на Богданівці мав звичай всіх бенькартів називати одним і тим самим іменем. Всі діставали ім'я Калясантій. Хресний тато Клима зрозумів відразу, що це ім'я було причиною трагедії для молодого хлопця, що евентуально доросте до літ і рушить у світ. Калясантій — то було страшне ім'я.

До того стиду, що був в родині, ще дитина з таким ім'ям! Він пішов до захристії і так довго просив пароха, що врешті решт він згодився дати дитині, яка за той час дерлася аж попід баню, аж павук із свічками дрижав, інше ім'я, хоч на літеру „К”. Дав Климентій.

Подумавши трохи, кум прийшов до висновку, що воно не таке погане. Хресний помер, і хоч Климова мама пару літ пізніше вийшла заміж, все таки Клима не оберігся від різних образливих окликів, які за ним вигукували мікруси із сусідства. Він це зносив терпеливо. Навіть дуже терпеливо, а ще особливо від того часу, коли спробував такого одного мікруса набити. Показалося, що не дасть ради цілій купі. Його набили. Підзолили йому очі і викотили два зуби. Щастя, що то були молочні зуби, але все таки вибили, і він цілий рік ходив щербатий. Аж набрав сил. Найбільше сили набирається на мулярці, коли треба двадцять цегол покласти на козел і винести на другий чи третій поверх та покласти мулярам під руки. А від мішання вапна, то страшна сила виробляється. Тягнеш кілька годин кочергою і мішаєш густе вапнясте тісто, досипаєш піску аж все стане так докладно перемішане, що пісок не буде відділятися від вапна. В інших дітей, що мали чутливі душі, від тих наруг, якими наділяли його ровесники, міг зовсім легко виробитися психічний ураз, який міг завжити на ціле життя. Такий молодий чоловік міг блукати ціле життя напомацки, не знаючи властиво, про що йде. Він міг добитися навіть посади в Народній Торговлі і, додаючи колони чисел, міг робити непростими помилки. Бо фактично в наслідок даного уразу його ціле духове наставлення було скероване на іншу професію. Він повинен грати в оркестрі на клярнеті, або іншим інструменті.

Можливо, що там зробив би кар'єру, але не як бухгалтер. Тимчасом Клима не виплекав жадного психічного збочення. На будові він плекав силу. І коли м'язи відповідно ствердли, набрали ікри ноги і шпурту при футболіві, він сам собі пошукав своїх давніх колег, які не доцінювали теперішнього стану Клима і зважилися, як за давніх добрих часів, називати його ім'ям, скажимо, „найдуха”, чи іншими, що вказувало б на його народження з неправого ложа. Такому він вибивав не два, а кілька

зубів, тільки то вже не були молочні зуби. І такий пошкодований, якщо хотів прикрити прикром щілину, мусів вставляти місток із золота, або того новочасного металю, якого вживають дентисти в теперішній час і який такий самий тривкий, як золото, і не ржавіє та дешевий. Але хто б там вставляв зуби з якогось металю, коли золото в устах додає так багато принади, особливо коли хлопець щиро сміється від вуха до вуха. За пару тижнів пошкодований з'являвся на вулиці, але тим разом уникав уже зачіпки з Климом, бо вже шкода було і золота. При добрім ударі зуби могли влетіти до шлунка, а тоді вже їх було б прикром другий раз уживати, тим більше, що вони евентуально вийшли б другим боком. І всі про те знали б і такий фацет був би скінчений на ціле життя. Хіба переносися на інше передмістя, або до іншого міста. Але хто фраер переноситися до іншого міста. Ніби куди? До Жовкви чи Бродів? Ратуш на колесах наніч до шопи замикають. То була божевільна думка. Краще бути уважним. Факт є фактом, що Клим має силу в руках і це треба респектувати. Клим був свідомим українцем. Ніби фігуруючи як сирота, без тата, ходив до сестер Васильянок, де вчився різних речей. Спочатку молитви, потім співати, потім трохи історії, навіть грав у дитячих виставах, які на Миколая Захоронка давала. Сестри давали добре їсти. Все було солодке какао і білий хліб. Ніхто його не бив і не штуркав. Скінчив пару клас народної школи. До виділівки не йшов, бо й мама, і мамин брат, казали, що він завеликий. Пішов на мулярку. Але книжки okazійно читав і до читальні ходив навіть досить часто. Співав у хорі, не то басом не то тенором. Але не фальшиво. Грав футбол із колегами на болонях коло Чернівецького двірця. На бику. Тяжко його було переїхати і стрілити ворота, але через те, що забагато на карному полі трачів із противної команди падало, і то дуже часто з розбитими носами, суддя диктував карні удари. В результаті команда програвала. Капітан команди делікат-

но вияснив йому в чому справа і Клим перестав грати. Стан команди в таблиці зразу покращав.

Клим на ціле життя залишився гарячим прихильником копаного м'яча. Такі прихильники, як він, фактично будують фізичну справність цілої нації, бо вони вірять у шляхетну роботу, що її виконує спорт. Засадничо він не був зарозумілий, хіба одне, що народився на Богданівці. Але якось завжди, коли вилазив з Богданівкою, хтось його пригасив. За те не гнівався. Про революційний рух знав добре. Знав, що деякі його колеги належать до організації, але боявся з ними розпочинати розмову на цю тему. Такі були часи, що кожний мусів бути обережний. Ніколи не знати, що в кім сидить. Хотів належати. Уявляв собі, що в рядах революційної організації він зі своїми м'язами може багато зробити, а ще від коли перестав грати футбол і перекинувся до аматорського дужання, хотів силу свою віддати на кращий ужиток. Михайло Галій використав дивний час на розмову про організацію. Маринка з татом пішла за караваном мами, а він у другому ряді з Климом. Обидва жалібно похилили голови, і Місько в той час вилуцив йому всю справу. Знав, що з Климом може бути певний і був певний. Клим горів справою, але тримав писок замкнений на колодку, на чотири спусти. На нього можна було завжди рахувати, як на три тузи. Коли Ясько оповідав про Панька Греху і Мільку, то Клим сидів, як на шпильках. Він уявляв себе в ситуації Яська. Думав про те, як він заховався б. Часто так буває, що люди обдаровані фантазією пробують уявити себе в іншій ситуації. Власне в ситуації, в якій вони не є. Він уявляв, що напевно розбив би Мільчину голову до муру, порозвалював би всі гроби із різними героями. Що могло бути далі, він не думав. Але певне, що Мільці писок натовк би здорово. Аби знала. Аби він знав на ціле життя. Таке було це ставання духове Клима Балдиги, що на будові для вигоди дістав ім'я Казіка; і це ім'я до нього прилипло,

як прилипає шмір від воза до штанів, і всі його так кликали і він був би здивований, як би його хтось інакше називав. В тому місці нам треба знову вжити уживаного вже раз засобу композиції. Ми тільки хочемо звернути увагу на факт, що з багатьох ниток акції, яка йшла паралельно, більшість уже зійшлася до одного кінця. До кнайпи під „Крученими стовпами”. Хтось, хто випадково буде читати цю новелю, зараз здогадається, що хлопці, які сиділи в цій кнайпі, мали виконати якесь завдання. Бо ніби кому на здорову голову впав би помисел умовлятися йти на пиво так далеко. Вони знайшли б місце ближче до котрогось із них. Клим прийшов з Богданівки. І то прийшов напіхоту. Трамвай був напханий, як бочка оселедцями. Всі чогось дули до хати. Зимно було, і цей вітер, що гнався Городецькою. Про вітер на Янівській Клим не знав. Це не була його парафія, і він тим не цікавився. Але Михайло мав з Янівської ріг Бема, на Кохановського ріг Панської добрий шмат дороги. Ясько мешкав на Краківській, а малий Стефко на Зеленій, коло водотягів. Йому було найближче, коли врахувати, що „Кручені стовпи” так само можна було льокалізувати на вул. Кохановського, ріг Зеленої, тільки що власне на розі Зеленої не було кнайпи. Там була грайзлерня, що на ніч замикалася на залізну сітку.

Малий Стефко мав до хати просту дорогу. Як би вискочив з шинку і вирвався на Зелену, то, ніде не скручуючи, міг погнати аж до своєї хати. Але то таки був порядний кусник вулиці. Ціле життя він там жив з тіткою, яка ним опікувалася, коли обидвоє батьки померли. Опісля він нею опікувався, коли вона постарілася і захворіла на ревматизм, а він дістав добру роботу. Тітка вперто трималася того самого помешкання. Воно було соняшне, хоч в офіцині. І чинш був невеликий. Дві кімнати і кухня та спільний виходок на ганку. Заки він виходив до роботи, все приносив тітці дров із пивниці, запалив у печі і приніс кошик бульби.

За те мав теплу і смачну страву і чисту білизну. Тітка мала свою кімнату, а він спав у „сальоні” на канапі. Ця назва сальон, з наголом на „а” залишилася ще з часів, коли жила мама. Тоді все було влаштоване так, що вони їли в кухні. В кухні спала теж тітка на бамбетлю. Родичі спали в одній кімнаті, а він спав на червоній отомані, що стояла під вікном. На зиму мама на вікно накладала старі портъери, щоб йому не віяло. В сальоні було багато різних непотрібних ґратів. На стіні висіли фотографії. Донині ще висить фотографія тата в мундирі підстаршини Січових Стрільців. Через цю фотографію тато не міг дістати учительської посади. А зрештою, навіщо йому була ця посада. І так мав такі сухоти, що плював цілими шматками легенів. За життя виглядав жахливо. Страшно було на нього дивитися — такий був худий і згорблений. Тільки в трумні, коли лежав спокійний і випрямлений, як під наказ останньої команди „струнко”, виглядав спокійно і, можна сказати, задоволено. Тут для нього вже все скінчилося. Там получився із своїми товаришами із тої самої сотні, що разом билися під Маківкою і Мотиволівкою і разом переходили тиф. Стефко був хлопець спокійний. Тихий. По татові дістав сухоти, а по мамі ніжну мистецьку вдачу. Мама грала на скрипці, але відколи тато вернувся з війни, їй не були в голові такі бздури. Треба було втримати хату. Треба було заробити на всіх. Тим більше, що її родичі, що жили в малім містечку під російською границею померли і одинока її сестра приїхала до неї. Нічого не знала і нічого не вміла. Вміла добре варити і тримати порядок у хаті. Скінчила дома виділівку і чекала, що вийде заміж. Не була гарна, але і була бідна. Вона боялася і завжди опиралася хлопцям. Мама шила в хаті, а тітка Андзя тримала порядок. Два чи три рази на місяць до мами приходили сусідки. Тоді мама просила Андзю накрити в сальоні і подати чай. В сальоні мама приймала своїх гостей. А коли до Стефка приходили часом його шкільні колеги, то він приймав їх у кухні. Андзя сиділа ти-

хо під вікном і гачкувала. Стефко не довго ходив до школи. Питання, що значить довго? Очевидно, не закінчив гімназії, як цього хотіла мама. По четвертій клясі пішов учитися на друкарського складача в малій жидівській друкарні. Цей фах давав можливості доброго заробітку. І фактично, вже за пів року Стефко приносив мамі гроші, які діставав від клієнтів, коли в суботу доставляв їм роботу. За кілька років він визволився і дістав добре платну працю заавансованого зецера. Але мама того вже не дочекалася. Зрештою в родині мами всі скоро вмирили. Ніхто не жив довше, ніж фактично міг жити. І тепер коли в газетах і науково-популярних журналах так багато читається про досліди вчених над продовженням людського життя, треба сумніватися, чи їм би удалося продовжити життя Стефкової мами. Бо фактично, що можуть зробити навіть найбільш учені дослідники, коли всім членам родини мами було призначено вмирати дуже вчасно, зараз по сороківці. Стефко часто думав про це і що більше думав, то більше дивувався з того, як воно діється, що тітка Андзя вже має понад п'ятдесят і живе. Має ревматизм, але живе. І він приходив до висновку, що цей ревматизм, це імовірно така замінна форма смерти. Можливо. Такі речі трапляються.

Стефко належав до підпільної організації імовірно раніше, ніж усі його колеги, що сиділи при столі під „Крученими стовпами”. Ясько дістав його і на тому питанні було вичерпане. Разом мали виконати роботу, і Стефко ані на секунду не думав про те, що ця робота могла б йому бути не під смак. Він навіть трохи гарячився, що справа, на його думку, трохи протягається. Але не він тут наказував, він слухав. Ясько був той, що справою керував. І коли до кнайпи увійшов новий гість і, підійшовши до буфету, зажадав пачку „Лявенті”, Стефко перший рушився. Йому здавалося, що він перший його завважив, хоч Ясько знав добре, коли гість приїде. Гість заплатив і, навіть не глянувши на

круги при столі, взагалі не звертаючи уваги на нікого, вийшов, Ясько шепнув хлопцям: брикайте до нори! Кожний на своє місце. Клим і Стефко зразу вийшли, Михайло відчекав пару хвилин і теж вийшов. Залишився сам Ясько.

І власне в тому моменті, коли закривалися двері за Михайлом, до кнайпи увійшов молодик. Бльондин кучерявий, у розстібнутому пальті і з усміхненими очима. А з ним дві панночки. Молодик був підхмелений. Зразу він не помітив Яська, а коли глянув в той кут, де сидів Ясько, він наче трохи змінився. Але тільки на мить. А ви знаєте, який це маленький відтинок часу — мить. Тільки тоді, коли ви ждете на появу особи, яку кохаєте, або ті, що чекають на виконання присуду смерті і числять секунди, розуміють вагу часу. В першій випадку час дуже довжиться. Секунди перемінуються в години. Тягнуться, як смола. Зате в другому випадку імовірно жадна секунда не має повної своєї міри. Вона летить стрімголов. Так і в бльондина. На мить, на маленьку мить його лице виказало зміну. Я хотів би бути в його душі, щоб збагнути цю зміну і могти її потім описати у великій психологічній повісті. Чи це було вагання, чи страх, чи передчуття, важко сказати. Він, імовірно, в цю мить перелічив усі свої шанси, бо його лице знову стало погідне й гарне. Завважте, що описуючи молодика, я весь час вживаю слова „імовірно”. Бо що певного можна знати про внутрішній стан людини, яка приходить до шинку з двома дівчатами і раптом застає в шинку людину, якої ніколи не сподівалася бачити. Дівчата, що прийшли разом з молодцем, були гарні. Правда, сказати просто гарні, ще нічого не означає: таке окреслення цілковито не описує особи жіночої статі. Коли скажемо, що якась жінка гарна, то цим ми ще не визначаємо її рис, які відокремлювали б її з юрби дівчат і жінок даної країни, або навіть певної ділянки міста. Одна з них була русява. Не бльондинка, а русява, значить, мала вона щось тендітного в собі,

що асоціювало її з поняттям русалки. Далі це значить, що вона була дрібнокістлява і тільки дуже легко підмальована. Видно, вона сама розуміла, що в неї такі вальори, що не вимагають допомоги косметичних засобів. У світлі ресторану її лице мало дуже приємний вигляд. Дим, що стелився на пів висоти кімнати, створював такий сценарій, що його навіть найбільше досвідчений театральний електротехнік, спеціаліст від освітлювання сцени, не зможе досягнути, хоч до його розпорядимости поставлений весь технічний апарат, все електричне устаткування, яке можна купити за гроші, що їх управа міста призначає на утримання театру, якщо йде про міський театр. В цьому освітленні дуже таємничо виходить постать другої дівчини, що була брунеткою. Хтось дуже вражливий на кольори може сперечатися про чорність її волосся, але більшість людей з нормально розвиненим зором погодиться, що вона була брунетка. Мала навіть тенденцію підкреслювати свою приналежність до людей, що належать до категорії брунетів. Її волосся було дуже дбайливо зачесане. Імовірно вона багато часу витратила на зачіску і очевидно хотіла, щоб усі це помічали, як її волосся укладається і блищить. Старе і банальне порівняння волосся до крила жука, в її випадку набирало реального значення. Очі її були фіялково-сині. Дехто каже, що це доволі рідка сполука. Можливо, але я вже в своїм житті зустрічав кілька дівчат, що мали такі кольори. Але на ті часи таке сполучення було справді рідкісне. А дівчата, що мали ці фізичні риси, могли бути певними любовних успіхів. Мене дуже кортить написати хоч декілька слів про їхні одяги. Але тут кожний спостерігач мусить натрапити на важкі труднощі. Одне було певне, що вони були добре одягнені. У воєнний час, навіть дівчата з дуже „добрих домів” і з дуже міцними моральними засадами рідко відкидають спокусу гарного одягу, який вони можуть дістати від мужчин, що маючи своїх законних жінок, все таки ласі на молодість і красу дівчат, які ще нікому не приналежні, в розумінні цивільного

права. В таких випадках треба сподіватися, що вони обидві мали і гарну білизну і не подерті панчохи з тонкого шовку, перепачковувані з-за кордону разом із важкими для генерального штабу військовими інформаціями. Обі носили чоботи. Це вказувало, що вони обидві підлягали непереможній моді воєнного часу, коли всі чоловіки й жінки, навіть погані на вигляд, старалися носити чоботи, які втримували в дуже дбайливому стані. А з другого боку, це вказувало, що вони обидві мали знайомства або в господарському уряді воєнної комендантури Львова, або втримували нелегальні стосунки з паскарями. Одна з них мала ще на собі шкіряний плащ, підперезаний ремінним поясом. Плащ другої був із сіро-зеленого важкого сукна, теж із пояском, навіть пересадно широким. Який котра з них мала верхній одяг, це фактично не важне. Воно не внесе нічого ближчого до окреслення характеру цих дівчат, а мені саме йде про їхній характер.

Хтось, хто має моралізаторські звички, може в першому пориві сказати, що вони були ґрунтовно зіпсовані, якщо йде про моральний бік справи. Бо ніби як? По-якому? Серед ночі з'являтися в шинку в товаристві підхмеленого молодого хлопця. Тут щось не в порядку. А може, власне, і було в порядку? Може саме так і було треба. Хто його знає? Може для справи треба було, щоб ці дівчата, перебуваючи своєю опінією, саме серед ночі прийшли до кнайпи. Мені не хочеться далі говорити про їхні одяги, бо сказаного вище вистачає на повну картину. Якщо хтось хотів би зайнятися справою ближче, мусів би витратити дуже багато часу, про це я можу його зразу запевнити, ще передтим, заки він розпочне основні студії про жіночі одяги воєнного часу. Це питання вимагає дуже багато терпеливості і основного знання з ділянки „костюмології”. Отже, хто з людей, старших віком, має охоту на такі студії, — поле відкрите і повне захоплюючих деталей, хоч не вільне від несподіванок.

Дівчата були в різних настроях. Одна хотіла їсти, а друга хотіла пити. Але ні одна, ні друга не знали, що саме. На питання молодчика, обидві зрушили раменами і сказали однозгідно: не знаю. Це вказувало, що вони справді не були ні голодні, ні спражені. Радше мали тільки почуття голоду й спраги. Або підсвідомо робили те, що робило багато людей того часу. Їли й пили на запас. Щоб бути ситим на завтра, на другий і на третій день. Могло так трапитися, що до їхньої крамниці не придуть відповідні харчові продукти, призначені на картки для місцевого населення. Або могло трапитися так, що їхні знайомі, які, звичайно, дбали про те, щоб вони були добре накормлені, нагло у службових справах виїхали до іншого міста. Краще бути певним. Як то кажуть: краще горобець у жмені, ніж соловей на вербі.

Дівчата думали, що замовити в кельнера. А тим часом юнак підскочив жваво до Яська, простягнув йому руку щирим і великим рухом людини, що не дуже точно контролює рухи своїх кінцівок. Присівся, питався про все, про здоров'я, про працю, про інтереси, про тата й маму, про погоду, про політику райху, про знайомих. Ясько щиро сміявся, щиро й швидко на безліч питань відповідав. Здебільша відповіді обмежувалися до моносилябових окреслень в роді „ти знаєш, як то є”, або „ет, ніц нового, ніц надзвичайного”, або знову „все по старому”, або „так, як було”. Молодця все це задовільняло. Все йому було добре й ясне. Він так радів, що зустрів Яська! Свого приятеля зі школи. Він раптом відскочив від стола, підбіг до дівчат і загорнув їх одним рухом до столу.

Посадив на вільних кріслах і знайомив. Ясько був його старий друг. Разом ходили на яблука, до школи, і ще раз про школу, і ще раз. Це було, видно, для нього дуже важливе. Хотів, мабуть, дівчатам вказати, що він справді колись ходив до школи і мав на те живих свідків. Навіть були часи, що він з Яськом сидів якийсь

час в одній лавці. Ножиком вирізували різні написи на лавках. Одного разу, коли в кіні „Пасаж” грали ковбойський фільм, він продав у Бодека всі свої книжки і зафундував Яськові і Куцві квитки до кіна. Сиділи всі три сеанси. А Том Мікс? Той умів їздити! А така була клява оркестра в кіні! Коли Том Мікс їхав, вони завжди грали марш Суппе „Легка кавалерія”. Так дрібненько скрипочки грали цю фразу, що наслідує біг коней, а до того долучується трубка. То були часи! А потім, як вийшли з кіна, зупинилися коло прилавка, що при вході до пасажу, від вул. Коперника. А на прилавку маса тістечок. Великих, як капелюх. З піною, рожевою, як рання мряка, коли сонце тільки піднімається на обрії, або з маком чи французьким кремом. Скільки вони тоді з’їли? Не пам’ятаєш, Яську? Масу. І содової води з малиновим соком. То були часи! На другий день у клясі сиділи, як тумани. Не знали, що з ними діється. Він мав трохи клопотів з тими проданими книжками, але Ясько часто виручував його, позичав йому книжки що другий день. Був здібний хлопець, шкода, що покинув гімназію так вчасно і пішов на мулярку. І шкода, що Том Мікс американець. І взагалі шкода, що американці воюють проти райху. Повинні йти разом із фюрером, всі повинні підтримувати фюрера.

А дівчата хотіли їсти. Тепер вже обидві були певні, що хочуть їсти й пити. Щось солідне. М’ясо. Певно, що м’ясо. Найліпше вепрові котлети, але чи той туман має? Певно, що має, тільки зацінить, як за рідну маму. Чи справді гроші такі важні для нього? Ні, не про те йде. Але коли він замовляє, то за свої гроші хоче мати добру і швидку, головно швидку обслугу, і щоб м’ясо було свіже й товсте. Бо товщ у воєнних часах дуже важливий продукт. То тільки дурні не знають економіки воєнного часу і в ресторанах кажуть подавати собі худі котлети. А хоробрі німецькі солдати на східньому фронті — то власне шукають за товщем. І якби їм да-

ли до вибору котлети худі і товсті, то немає ніякого сумніву, що вони вибрали б товсті. Що товстіші, то краще. Товщ, це тепло, пальний матеріал для організму. Пам'ятаєш, Яську, на фізиці, що нам бельфер казав? Як для печі вугілля, так для людського організму, тумане еден, товщ. І то свята правда. Він тепер це бачить. Як це все в житті придасться. Кожна, навіть найменша, відомість може придатися. Навіть ця мала фраза, яку колись сказав професор фізики, тепер придається. Дає йому можливість краще пристосуватися до вимог воєнного часу і воєнної господарської системи. Питання в тому, щоб із найменших речей, у тому випадку з м'яса, витягнути найбільше користи для організму. Ніхто не може сказати, коли нас буде треба. І для чого. Можемо раптом опинитися в такій ситуації, де не буде що їсти кілька днів. Візьмим, наприклад, ведмедя, що лягає на зимовий сон — чи він витримає би... або іншу тварину, що має звичай засинати на зиму. І вже він повернувся лицем до буфету, щоб закликати кельнера й розпочати з ним розмову довгу і важливу на тему котлетів, коли Ясько його стримав. Ясько тлумачив йому, що це все не має ніякого сенсу, бо може всипати і їх всіх, що їдять без карток, і то ще вепрове м'ясо, в тім часі, як німецькі солдати на фронті потребують доброго футражу,^{*)} і може ще до до того всього всипати кельнера і власника буди і всіх гостей. І раз на завжди зіпсувати джерело, де можна певно і добре пообідати. Але ж чому, чому? А просто тому, що в другій кімнаті сидять два шупаки. В службі. Чи не краще піти до нього до хати і там щось з'їсти й випити? Справа ясна, що тут можна все зіпсувати одним необережним замовленням. І він не хотів би спроваджувати чужих людей до камениці. Ви знаєте, що нова камениця, повно німоти. І то навіть вищі старшини поліції, люксові жидівські мешкання і так далі. То може до

^{*)} Поживи.

Яська? Але Ясько також далеко живе. Ще дальше. А... Видиш, як то діється, коли люди себе довго не бачать. Та він, Ясько, вже не мешкає там. Від того часу, як 'го гестапо зачепило, він змінив хату. Мешкає два кроки звідтіля. На Романовича. Зараз напроти нотаріальної камениці. На четвертім поверсі. Кавалерка. Молодий-молодчик, це символічне його названня, дуже хотів знати, де Ясько живе, як до нього зайти, чи він має окремих вхід, бо ж вони давні приятелі і колеги, ще зі школи. Пам'ятаєш Тома Мікса? Ой, старі часи, старі! Він живе самий? Ні, ще один, але той ніколи в хаті не буває, їздить. А дідько його знає, куди. А проте, власне, в нотаріальній камениці, на четвертім поверсі, живуть німецькі бліцмедель. Кожного вечора парадують по кімнатах своїх у білизні, або й наголо. І вікон не за-слонюють. Що їм! Вони не бояться ворожого налету. Тільки місцеве населення боїться. Зрештою, вони мають в кімнатах синє світло. Молодому молодчикові заіскри-лися очі, а дівчата покрили свої очі довгими віями со-рому. І тихо прошептали: свиня. Ясько, чи він? Він, очевидно, що він. Яська вони не знають так добре, а зрештою Ясько теж мусить бути добра свиня, коли при них такі речі говорить і, зрештою, вони обидва шкільні колеги, то що по таких можна сподіватися. Але зайти до кавалерського мешкання можуть. Обидві, для без-пеки. Пішли. Пішли в густу п'тьму ночі назустріч ві-рові.

Ясько думав-мислив: той дурний жлоб, може, і не знав, що він робить. Мама була прачкою, що весь світ і його красу бачила тільки в миляних баньках у вели-кій балії, коли прала жидам білизну. Під її великими і червоними руками, що жили своїм самостійним жит-тям двох вічно рухливих і вічно перетомлених істот, витворювалися мільйони, а може навіть більше ніж мільйони миляних баньок, які мають силу розбивати соняшне проміння на сім засадничих кольорів і відби-вати на своїй поверхні зовнішній світ у мініатюрних

картинах. Ці картини такі подібні одні до одних, як фотознімки тієї самої особи, просто ідентичні до волоска. Різняться лише кутом перспективи, залежно від постави особи, що нахиляється над балією, щоб спостерігати ці маленькі світики. Мама була прачкою, тато греко-католик, а він, дурний жлоб — Панько Грех. І це визначувало його положення в цілому космосі. А положення це було піцове.*)

На сходах було темно. Молодий-молодчик питався ще, чому так темно, але ніхто йому не відповідав. І він вже не говорив, але мовчки йшов, тримаючи холодними руками руки двох дівчат. А коли відкрилися двері Яськової квартири, перший увійшов розхристаний молодчик, блондин кучерявий. А за ним Ясько. А де дівчата? Зникли, пропали, або, як кажуть у народніх п'есах, крізь землю провалилися. Таж він їх руки, теплі й обіцюючі, тримав аж до четвертого поверха. А може тільки до третього? А що це буде за вечерея, коли при столі сидять троє, яких він не знає. А Ясько за ним так тісно стоїть! Чи це Яськове серце б'ється так голосно, чи його, молодчика-молодого? Так голосно. І один великий, як довбня, теж окреслення запозичене із прочитаної літератури, підводиться і заслонює мало не всю кімнату і голосом, не то тенором, не то басом, питається: і то є той, друже? Молодчик невинним рухом повертає голову до Яська, що тісно за ним стоїть. А Ясько головою хитає, що ніби той. І лице його камінне, просто цементове. Сіре й холодне, як хідник вулиці, коли на нього падає холодний дощ із снігом. І Клим, тим самим голосом, ні тенором, ні басом, але поважним, каже-наказує: то розпочинаймо. Малий Стефко сказав нервово, як вистрілив з пістолета: за Панька Греха! І всі замовкли. Молодчик присягався, що його не знає, ніколи не бачив, не чув про нього, але це не помагало. А Місько-Михайло думав: трибунал розпочав свою роботу. І

*) Гидке, погане.

хто буде виконувати вирок? Кому припаде ця робота? Може йому? Може йому дасть наказ Ясько? Як так, то добре. Він це зробить. Як треба, то треба, що казати! Бо каже Клим: Панька Греха ми всі знаємо і ти його знаєш. Він твій брат. За поляків був пан Панько Грех, за кацапів був товариш Панько Грех, а тепер є герр Панько Грех. Таку заразу, то... і не докінчив. Предсідникові трибуналу не можна було лаятися. І Михайло сказав свою частину оскарження: пам'ятаєш того хлопця, що втік з Лонцького, а ти день пізніше знову його сипнув? Пам'ятаєш тих трьох, що несли зброю до Винницького лісу для повстанців, а ти повів на них засідку? Пам'ятаєш тих десятьох, що їх на Стрілецькій площі розстріляли? Очі молодого-молодчика зайнялися жахом. Він почав скигліти. Йому бракло слини в устах. Він хотів сказати щось спокійне, в першій хвилині, може, навіть тверезо і спокійно оборонятися, але страх висушив йому всю слину. І голос його через те вийшов, як голос скрипки, по якій невправна рука потягає смиком без каляфонії. Не всіх я, — просив він, — змилуйтеся, не всіх я. Просив змилування, бо знав про що йде. Знав зразу, що це його судять і що його ніхто не викупить, ніхто не вишахрує з рук цього трибуналу, з рук цих суддів. Пам'ятаєш, пригадуєш, знаєш? Падали питання одне за одним з уст суддів, суворих і простих. Жах знесилено боронився. А той, що через тебе пішов на Лисиничі пісок гризти і поранений, але недобитий, з-під піску вигребався, стоїть перед тобою. Твій шкільний колега. Разом із тобою до одної кляси ходив. Ти продав навіть книжки, щоб йому квиток на Том Мікса купити і разом у Пасажу тістечка потім їли. Такі великі і солодкі. Чи вже тоді ти мав на увазі його на Лисиничі післати? Ні, тоді він ще не знав. Та певно, що не знав, бенькарт дурний. Не знав ще, яким богам буде служити. А тепер трибунал переіменувся в ексекуційну чоту. І Ясько став поруч тих. Став проти нього лицем у лице. Може найближче до нього. Тільки рукою

досягнути. Чому ж він не має свого „сплюва“*) сьогодні? Чому? Завжди носив, а нині не взяв. І Місько думає: всі будемо разом. І ніхто з нас не знатиме, чия куля його скінчить. А той бенькарт впертий скиглить, притиснувся до стіни, а очі сухі і язик кілком. У Яська в руках револьвер мертвим оком дивиться просто в очі, в обидвос очей молодчика. Як стріляти, то стріляти: лю! Чотири постріли загуділи в чотирьох стінах кімнати. Тіло русявого молодчика прилипло до підлоги як мокра шмата.

Хтось, хто любить, щоб у кожному оповіданні все було дуже оправдане, може поставити зовсім логічне запитання в роді, як це сталося, що ніхто не чув пострілів. То мусів бути великий гук. Та як? Чотири сплюви раптом гукнули і ніхто не чув? То не може бути. А ці дівчата, бліцмедель, вони теж нічого не чули, тільки так собі голенько спацерували по займаних кімнатах і розмовляли про своїх хлопців? Питання зовсім логічне, але нам не йде про логіку, хоч ми їй признаємо рацію. Але скажیم, що ситуація поза лаштунками виглядала приблизно так, що мешкання давно ніхто не займав, з різних причин, хоч би через те, що в ньому страшило. Страшило від того часу, як в ньому хтось, до сьогодні не знати хто, вбив советського командира і його жінку. А потім там повисівся німецький лейтенант, що мав сифіліса і не хотів іти на фронт. Помешкання стояло порожнє довгий час. І тільки дві дівчини знали тро нього і вважали, що воно знаменито надається на цю згадану справу і тому так охоче пішли із молодим-молодчиком і Яськом на квартиру на Романовича. Їх роля на тому скінчилася і вони могли непомітно зникнути ще на третьому поверсі, коли йшли, тримаючи легенько руки молодого. А чи чув хто постріли чи ні, я цим точніше займатися не буду. Це питання залишаю відкритим для тих, що любуються в деталях справи і думають, що для них це дуже важне.

*) Пістоля.

А як тіло молодчика виносили на кухонні сходи і ладували до тягарівки, на четвертому поверсі каменниці, що була напроти, вікна були не заслонені проти ночі. І бліцмеделі ходили в білизні й голі і сміялися здоровим сміхом, одна одній приговорюючи. Малий Стефко пішов до хати пішки, бо мав близько. Клим поїхав у шоферській будці. Ясько пішов на Пекарську і зник у півночі, бо туди йому випала дорога. А Місько пішов на Янівську. Легко було йти з вітром. Своїм власним ключем відчинив двері і вистукуючи рівний ритм ходу, зійшов у сутерени. Старий Липач уже спав. Маринка пролупила одне око і пробурмотіла: то ти? Чого сі волочиш по ночах, і вже далі спала. А я, відчекавши кілька хвилин, коли міркував, що Михайло теж положився спати, і може вже заснув, я тоді відчинив вікно і зловивши вітер, що гнався вгору Янівської, попросив його, щоб уже перестав. Хай ще закінчить цей біг до рогачки і хай там розійдеться. Хай іде спати там, де сплять усі вітри. Ранком 1-го листопада вітру не було. Був мороз, бо калюжі позамерзли. Сонця теж не було, і небо було сіре. Сіре кольором брудним, що з нього нічого доброго не можна сподіватися. Хіба снігу. Але сніг почав падати аж під вечір. Падав довго і тримався. Мав добрий ґрунт на те, щоб утриматися, бо земля була замерзла. Це вже кінець оповідання і всі ми можемо йти спати, якщо комусь випало читати цю новелю під вечір. Дехто може ще глипнути на останню телевізійну передачу і послухати комунікат про погоду. Це йому допоможе знову знайти певну логіку й послідовність в абстрактних речах. Такої послідовності й залізної логіки я не тримався, бо виходив із становища, що я писав новелю, а не поліцейний рапорт, який повинен бути дуже стислий і має дати прокуророві матеріял для акту оскарження. І то все. На цьому й кінець.

ДОРОГА НА ВИСОКИЙ ЗАМОК

Намовляв я своїх приятелів і знайомих, щоб ішли зі мною до Львова. Ніхто з них не хотів. Ніхто. Тому я пішов сам. І я був у Львові. Недавно. Розкажую це тільки вам одному, вам, що так любили Львів, і, може, ще далі його любите. Тому я вірю, що ви приймете це все, як правду. Все, що вам розкажу в цій розповіді. Отже я таки був у Львові. І все було там, як раніше. Тільки все було присипане золотим пилом. Вулиці, каштани, будинки. Темно-золотим пилом. Золоті трамваї їздили по золотих рейках, прокладених по золотому асфальті. А сонце немов мертва бляха висіло на стіні золотого пилу. Люди ходили в тім золотім пилі, самі опилені. Їх обличчя були застигли, як металеві маски. Я зустрічав знайомих, але вони обминали мене, бо за кожним з них ішла тінь чужого солдата. І в тому золотому пилу я побачив пана Юрія Колодрубця, що йшов дорогою на Високий Замок.

Юрій Колодрубець давно вже не живе і він не знає того, що діється в світі. Він не знає того, що дорогою на Високий Замок ходять інші люди. І не знає того, що діється в камениці ч. 7 при вул. Красіцьких, де він прожив свою молодість і все своє життя. Дорога на Високий Замок — це інша справа. Це справа зв'язана з дійсними і недійсними подіями в будинкові ч. 7 при вул. Красіцьких. В цьому будинкові, на другому поверсі, в одній кімнаті, жив Юрій Колодрубець з жінкою Катериною з дому Дуб і братаничем жінки Грицем. Розповідь проста, самі історичні факти, переплетені тут і там белетристикою. Напроти жив кравець Монек Фінк, його жінка пані Фінк, що недавно родила, четверо ді-

тей, жінчина сестра панна Мальця, далі жінчина мама і двос челядників. Один, старший, був спеціаліст від камізелок, а молодший цілий день няньчив наймолодшого престолонаслідника кравецької династії Фінків. Понад Фінками і Колодрубцями жили Кльоци і Вайнштайни, понад Кльоцями і Вайнштайнами жили Голубії і Пельци. І скрізь те саме. Одна, або дві кімнати. Кухня в трьох четвертих вивонена балією, повною милиннє, криком чоловіка, галасом жінок, пронизливим м'явканням живцем роздираних котів, плачем битих дітей. Життя будинку було замкнене чотирикутником прибудівки і стіною фронтової камениці. Здовж стін на кожному поверсі залізни балькони. Кожного дня до години 10-ої рано, — такий поліційний закон, — на цих ганках родина Кльоців, Вайнштайнів і цілий легіон інших, тростяними тріпачками вибивали з бебехів млосний сопух важких ночей і турботних днів.

Посередині цементованого подвір'я ріс сухітний каштан. Завважте, що в кожному описі Львова каштани грають головну і відповідальну роль, між усією фльоурою цього далекого міста. Але каштан тут таки ріс. Кожної весни вперто запалював свої білі канделябри квітів, а осінню щедро обдаровував дітвору блискучими каштанами. Рідко коли ці каштани дозрівали. Дітиська з пасією, гідною кращої справи, обчищували їжакуваті овочі і вилуплювали з них поліровані каштани. Товклися ними, вибивали собі зуби, вибивали шиби в вікнах. Під цим каштаном панна Ройза Пінк, що „урядувала” коло каварні „Багателя”, цілими днями вилежувалася на сонці. Прижмуривши підмальовані очі, мріяла про Фінкового челядника, того від камізелок. Ройза мріє. Але хіба її мрії можуть сповнитися? Якби всі мрії всіх людей сповнялися, то одна частина людства була б мільйонерами, а друга гнила б у сирій могилі. Це мрії власне мають до себе. О п'ятій годині по полудні, панна Ройза точно, як до уряду, вишикована, вимальована, принадна і пахуча виходить з хати. В

крамниці пані Бахманової Ройза купує торбинку м'ятових цукерків і похитуючи клубами іде на свої позиції. Зрештою панна Ройза доволі свobodно в'язана з цією розповіддю. І її червона сукенка, серед цементових стін камениці надавала пристрасти всьому будинкові. Пристрасть, що навіть своїм вогнем запалила колись пана Юрія Колодрубця! Але це вже давня справа і в камениці вже давно перестали про це говорити. Це панна Ройза. Інші теж живуть з дня на день. В хаті Колодрубців сьогодні більше руху, ніж звичайно. Пані Катерина, короткозора, як курка під вечір, перев'язала чоло хустиною, в розстібнутім халаті, з-під якого видно жиликуваті ноги і сухі обвислі груди, обтовкає своїми боками меблі порозсувані на середину кімнати в безладну купу. Вона білить стіни й говорить. Говорить, говорить, говорить. Сама до себе. Перескакує з теми на тему. Відповідає на питання, яких нема, ставить запитання і не чекає відповіді. На хвилину присідає, крутить цигарку, тоненьку, як мишачий хвостик, слинить її і запалює до жевріючої спіралі електричної кухонки. Її волосся теж попадає на червоний дріт. В повітрі чути шкварчання і сморід спаленизни. Вона стає. П'є воду, соває меблі, що давно вже не заслуговують на ту назву, чистить картоплю, наставляє зупу на обід.

Гриць пішов до школи, до торговельки. Сирота. Виховується в них. Раз на тиждень миє підлогу і прасує білизну. Прасує докладно, любовно прасує накрохмалені „наштивно” комірці сорочок своїх і пана Колодрубця, якого він кличе „стрику”. Через те білення пан Колодрубець вийшов раніше з хати. Він просив, щоб хати не білити, бо ще час. Великдень минув, до Різдва далеко. Але вона вперлася. Немає ради. Він не любить сваритися. Взагалі він не любить говорити. Коли йому приходитьсь сказати одне речення, він так довго стогне, що співбесідник має право задрімати.

Катерина вложила свою штучну щоку до кишені халата і твердо сказала, що буде білити, бо вже не мож-

на дивитися на цю хату. Говорила доброї пів години, без віддиху і без перерви. Порушила теми, до політики включно. Скочила на ринок, переповіла те, що там могла бачити, які розмови могла мати і з ким, і хто тепер сидить на її місці коло басейну напроти книгарні Шевченка, бо вона сама, відколи вернулася з шпиталю по операції жовчевих камінів, більше на ринок не йде і на-сіння більше не продає. Пан Колодрубєць здвигнув ра-менами, взяв пальто, капелюх і палицю і вийшов. Ка-терина ще крикнула за ним: „Запнися!” А на дворі спека. Але це вже стара звичка. Коли він виходив до уряду, вона кожного дня, цілих тридцятькілька років пригадувала йому, щоб він запнувся. В перших роках подружжя вона так виявляла своє піклування і турботу за свого чоловіка. Навіть трохи любови вклала до цього оклику. А потім це перейшло в звичку, зовсім без значення. Як написи в поїздах, які остерігають па-сажирів, щоб не виглядали крізь вікна. До уряду пан Колодрубєць мав усього п'ять хвилин ходу. Очевидно, молодші люди ішли скорше, але пан Колодрубєць на-віть за своїх молодих літ був старий і ходив помалу. Працював у суді возним. Суд містився при вул. Кра-сіцьких ч. 3. Візьміть до уваги цей історичний збіг об-ставин. Пан Колодрубєць жив на цій же вулиці. І важне те, що суд спровадився туди значно пізніше. Очевидно, пан Колодрубєць був з цього факту дуже гордий, тією тихою гордістю великого мистця, якому навіть мертві речі служать.

Сьогодні він вийшов раніше, бо дурна баба, — це ім'я зовсім не було образливе в значенні, в якому пан Колодрубєць його вживав, навпаки, раніше воно мало в його житті навіть пестливе значення, він нераз думав про Катерину, як про свою „бабу” — отже сьо-годні дурна баба білить. Це порушення порядку, що цікавить всіх жителів камениці.

За хвилину до мешкання пані Колодрубєць ступас пані Фінк. — Ну, що є, пані Колодрубєць? Чому ваш

пан нині вийшов раніше? Що сталося, що? Нічого не сталося. Вона білить хату, а він не хотів сидіти дома. Пішов на Високий Замок. Богу дякувати, що нічого не сталося. Пані Фінк думала, що може щось сталося. Може хтось хворий, може він по доктора пішов. А він на Високий Замок. Він завжди іде о 10-ій на Високий Замок, а тепер допіру восьма. То що він буде робити в той час на Високім Замку? Це проблема. За хвилину вся камениця говоритиме про це. Відомість піде по залізних ґратах, від дверей до дверей, від вікна до вікна, дахами, котячими дорогами рознесеться по всій вулиці. А якби пані Колодрубець додала трохи синьки до вапна, бо буде дуже біло. Пані Колодрубець не має синьки. І нема кому купити. Пані Фінк принесе. Пані Фінк любить помагати сусідам. І пані Фінк за хвилину приносить маленьку бляшану коробочку, на якій намальований ключ. Це синька до білизни, і її так мало, що ледве на дні. А як синька добра до білизни, то до вапна теж мусить бути добра. Напевно добра. І пані Фінк дивується. Пані Колодрубець годиться з тим і виполіскує рештки синьки, додаючи її до вапна. Засадничо кольор не міняється, але обидві пані задоволені, і запевняють одна одну, що тепер буде чудово і лисів на стелі не буде видно. Пані Фінк позичає закришку до зупи, дякує і зникає. Пані Катерина малює і розказує їй про свою сестрінку Філю, що вмерла від флюксії ще перед світовою війною. Пані Фінк вже давно немає в кімнаті. Вона вже встигла нагодувати дітей, набити по писку Зельмана, молодшого челядника, який, замість бавити Монька, щипав його в задок. Монек дерся, якби з нього шкіру знімали. Монек маленький, тиждень тому його обрізали і він ще хворий, а та свиня щипає. З такого то живцем паси дерти і ще солити, як каже пані Колодрубець. А пан Юрій Колодрубець вийшов з хати дві години раніше як звичайно. Дві години велика проблема. З Красіцьких на Високий Замок, ідучи нормально, ну, скажім, як кожного дня, враховуючи те, що він кожного разу ставав коло суду на п'ять чи десять хвилин,

треба було йти годину, ну скажім, півтори години. Коло Сейму, коло кіна „Муза”, а потім коло будинку Банку Крайового і Господарства. На Гетьманських Валах прочитував усі афішки газет, минав фіякрів і коло Віденки*) переходив на Капітульну площу—повну вічних протягів. Ринок проходив помалу, нога за ногою, а паличка попереду. В його ніздрі вдаряв знайомий запах швейцарського сира і оселедців на Руській вулиці. Цей запах надавав кольориту вулиці і був приналежний до неї, як приналежні були числа до будинків. Коло „Дністра” переходив на Чорні Вали. Сідав на лавочці коло гімназії і приглядався хлоп'ятам, що вибігали на перерву і курили цигарки по куцах. Сам курих, а потім підносився і тюпав на Замок. Властиво тут вже починався Високий Замок. Терен видимо підносився. Треба ще перейти коло поліційних касарень і вже направо Театинська, останній відтинок дороги на Високий Замок. Це з топографії Львова. І нічого не змінилося. На вулицях залишилися сліди Колодрубцевих ніг. Як вернетесь туди, пана Колодрубця вже не застанете, але тими самими дорогами вийдете на Високий Замок.

Коло маленького ресторану стояла повозка старого графа Пінінського, що приїздив кожного дня на прогулянку на Високий Замок. Повозку залишав біля ресторану, а сам ішов. А потім надходив високий і сивий, як голуб, професор Хомич з університету. Мав кольосальні ноги з „блятфусами”. Граф Пінінський, Юрій Колодрубець і професор Хомич зустрічалися кожного дня, в один час, в одному місці. Всі три знали хто вони, Всі три на себе приязно споглядали. Кожного дня перевіряли, чи всі вони є і розходилися різними стежками, в різних напрямках. Професор Хомич ішов коло Кісельок, сідав на лавці біля каменя і годинами дивився в напрямі Знесіння і долини, що нею колись прийшли татари зі сходу. Граф, що за кожним кроком цокотів

*) Каварня.

штучними щоками, ішов на другий бік парку. Сідав на лавці коло печери самовбивників. Виймав з течки сніданок і дбайливо жував. Кришки визбирував і кидав пташкам. Пан Юрій, поки рушив, набирив сили. Махав руками, простував ноги. Перед ним була найдовша дорога. Просто інспекційна тура. Він за три години облітав цілий Замок. Зразу обходив парк, що довкола Високого Замку. І дивувався, що так рано, а пари вже любовно тулилися. Дійшовши до вихідного пункту, пан Колодрубець починав друге кільце. Спинаясь похилою доріжкою на Високий Замок. Тіниста, висаджена деревами і кущами, доріжка. Пан Колодрубець, трохи засапаний, виходив на Замок. Присідав на пів години. Великою, червоною, в білі цятки, хустиною, витирав піт з лоба. Почував себе свіжо і здорово. Відпочивши, робив кільце довкола Високого Замку. Минав залишки замкового муру з одинокою зацілілою бійницею, минав хатку городника, заховану під листям дерев і, замкнувши кільце, вже без відпочинку починав високогірські спінання. Крутою доріжкою на шпиль кургану так званого „Кіпця Люблинської Унії”. Навколо, щораз меншими кільцями слимаковатої доріжки і щораз вище і вище. А внизу Львів малів і малів. Будинки меншали, ратуш малів, вежа Волоської церкви гострішала, Юр зарисовувався і самітнів.

Дійшовши до шпиля, пан Колодрубець спирався на стовп триангуляційної вежі і гордо поглядав униз позаду себе, на пройдену дорогу. Його зір біг кільцями, як відкручуваний коркотяг. Він сідав на лавочці і запалював цигарку. Пускав кілька димних обарінків і спокійно поглядав на Львів, що внизу. Його очі льокалізують зелену пляму Єзуїтського городу й університет. А з університету вже близько до хати. Приємно бачити свою хату здалека. А потім ще бігають поплутаними вузькими вуличками, аж врешті випадають на просту магістралю Янівської вулиці, що веде на Янівський цвинтар, при останній трамвайній зупинці. Але він на

цьому цвинтарі не буде лежати. Пан Колодрубєць повертається в другий бік і шукає очима Личаківського цвинтаря. Там лежить Іван Франко, кардинал Сембратович і о. Маркіян Шашкевич і там лежить прокурор ц.к. Окружного Суду, д-р обидвох прав Филимон Котарбінський, і він там буде лежати. Але до цього ще далеко. Ще перед тим Катерина помре і Гриць скінчить торговельку і дістане посаду в Народній Торговлі. Приємно буде лежати на Личаківським цвинтарі. І його емеритури ніхто не буде брати. Він глибоко переконаний, що Катерина скорше помре, і він залишиться вдівцем. Оженився він з матримоніяльного оголошення. Дітей не мали. Спочатку, як були молоді, хотіли мати, чекали, а потім вже привикли до того, що дітей нема і не буде. Взяли Гриця на виховання. Мало їв, був чистий, учився незле. Не було його чути в хаті. Катерина ще глибоко спала, як Гриць уставав, варив ячмінну каву з цикорією собі і стрикові. Обидва любили міцну каву, що тягнулася, як смола. Стрик з „біндою” на вусах поволі сьорбав свою каву з горнятка, на якому були намальовані два цісарі: Франц Йосиф I і Вільгельм, які приязно стискали один одному руки. Гриць пив свою каву стоячки, загризаючи пісним хлібом. Потім брав книжки, перев’язані ремінцем, шурав ногами, казав „цюруці” і вибігав з хати. Котячим кроком прокрадався через подвір’я і зникав у брамі. Приходив пів до третьої, їв зупу, писав задачі і прасував сорочки, а стрийна Катерина говорила. Питалася, відповідала. Пан Юрій Колодрубєць підсміхався. Його життя судового емерита було унормоване і точне як годинник на ратуші. Сьогодні пан Юрій Колодрубєць мав розв’язати проблему двох зайвих годин. І замість піти старою витоптаною дорогою, змінив „трасу”. Вийшовши з брами, він, як звичайно, купив у крамниці пані Бахманові десять „спортів” і замість повернути праворуч коло суду, пішов ліворуч. Пішов у напрямі Казимирівської і вийшов якраз напроти Бригідок. Нині чогось там незвичайний рух. Кримінальні каретки в’їжджають і виїжджають з тю-

ремного будинку. Під будинком спора купа людей. Пані, панове, кількоро селян. Всі задивлені в браму в'язниці. І коли брама відчиняється і виїжджає каретка, гурт робить рух, немов похиляється в напрямі воза, якби хотів його обняти. З каретки хтось кричить: „Мамо!”. Каретка швидко зникає за закрутом коло Великого театру, а мама обтирає сльози. Пан Колодрубєць не питає нікого в чому справа. На газетнім кіоску він читає великими черенками написаний заголовок про початки великого процесу ОУН. Пан Колодрубєць прослужив 36 літ у суді, але ніколи не брав участі у карних процесах. Він служив у цивільному суді. Приготовляв воканди і на судових дверях наклеював справи призначені на той день. Властиво раз, але це було дуже давно, він був молодим возним, його тимчасово перенесли до карного суду. І тоді він прислухався урядовому ходові процесу. Судили якогось кондуктора, що по п'яному вбив жінку, її коханця і двоє дітей. Його засудили на смерть. Але Найясніший Пан змінили вирок на досмертну кару. Кондуктор рік посидів і повісився в кримінальному виходку. То була справа! Всіх вехтерів попереносили, а начальника кинули на провінцію. Пан Колодрубєць тоді вже давно сидів за своїм бюрком у коридорі на другому поверсі цивільного суду і клеїв значки на судових позовах. За Австрії не було так багато процесів, а ще до того політичних. Хіба за образу маєстату. А як хтось когось убив, то це була справа голосна на цілу австро-угорську монархію.

Дядьки судилися за образу чести. Були процеси за дрібні крадежі, писківки, за аліменти, але політичні — того ніхто не знав. Та де там. А тепер 180, 200 літ сполученого вироку, то, пане, нині просто кічка. І пан Колодрубєць почуває жаль до тієї польської влади, що так прикро урядувала в Галичині. Найбільше претенсій до них мав пан Колодрубєць за те, що вони, тобто поляки, позмінювали назви вулиць у Львові. В дев'ятсотвісімнадцятому році він мав, зараз після перевороту, при-

готований список назв, якщо виникла б потреба змінювати назви вулиць. В його проекті всі найкращі вулиці і площі Львова були застережені для найбільших героїв і політичних діячів та письменників. Він точно знав, де мала бути площа Мазепа, чи гетьмана Хмельницького. Для вулиці Шевченка він вибрав Академічну. Не знав ще тільки точно, яку назвати вулицею Івана Франка, якого він особисто знав. Вулиця Потоцьких була добра, але й вулиця Сап'іги теж була гарна. Це він мав вирішити в слухний час, порадившись евентуально з Грицем, а може навіть зі своєю Катериною. В голові він носив повний і точний плян нового Львова. І всі вулиці були названі так, що аж приємно було поглянути на ті таблички, що висіли на розі кожної вулиці. На синьому тлі золоті написи. От, скажім, така вулиця УСС-ів. Пане, то є що в руку взяти. Але що з того, поляки позмінювали вулиці, як самі хотіли. Шевченка десь дали на такі загумення, що його ніхто там не міг відшукати. А для о. Шашкевича, яку вулицю дали? Просто сміх, а не вулиця. Ціле щастя, що там був Музичний Інститут, бо ніхто не міг би знати, де є вулиця того заслуженого священика. Вулиці змінювали, але, але сміття не було вивезти з тих вулиць. Бо то самі радці і орлента поробилися. Їм не випадало того робити. І ще до того метрики теж казали змінювати.

Пан радца Пলেখанські, переходячи коло його бюрка, кожного дня приставав і розпочинав таку розмову: пане, пане, як панське назвіско? Пан Юрій виразно казав: Колодрубець, пане раднику. Коло чого? — питав далі пан радца. І коли ж ви зміните свою метрику, пане фон Колодрубець? І відходив, підсміхаючись. Пан Юрій теж підсміхався, але прізвища не міняв. І пішов на емеритуру. Щастя, що мав вже вислужені літа, а коли ще воєнні літа полічити подвійно, то він мав більше ніж треба було, щоб дістати повну емеритуру. Очевидно, якщо українська влада тоді, у вісімнадцятім році, була б утрималася, він, хто зна, чи був би пішов на еме-

ритуру. Таких, як він, було треба. Він зовсім не хотів авансувати на канцеліста. Ні, возний мав у суді таке саме важне місце, як сам суддя, і пан Колодрубєць знав це і тому цинив сам себе і свою працю і становище. Він мав жаль до пана обершта Вітовського за те, що той казав воякам обсадити Високий Замок і нікого туди не пускати. Навіть тих, що кожного дня там мусіли бути, як він, наприклад. Але це все можна було пережити, бо ті самі вояки завісили на ратуші українську фану. Пане, українська фана на ратуші, то було більше ніж, може, навіть змінені назви вулиць. Так є. І цю фану пан Колодрубєць бачив на власні очі, як повівала на самім вершку. Того дня пан Колодрубєць, ідучи на Високий Замок, спинився на Ринку і дивився на те знам'я України. Довго стояв спертий об стіну Чорної камениці і дивився на ратушу. На Замок того дня не пішов. Це був єдиний випадок в його житті, що він примушений був історією змінити звички свого життя. Але він того не жалував. Потім ще було пару історичних подій, але вони не мали ніякого впливу на його звичаї. Навіть як умер Пілсудський, то пан Колодрубєць дуже холодно зареагував на ту відомість. Сказав, „най з Богом спочиває небіжчик“, і пішов на Високий Замок. Ніхто до нього не міг причепитися. Листонош кожного другого числа місяця приносив грошовий переказ, виплачував йому гроші, діставав 20 нових на пиво і все було в порядку. Пан Колодрубєць платив тоді рахунки за цілий місяць. Висилав передплату на „Діло“ і „Місіонар“ для Катерини. Відкладав 80 грошів дрібними на-боже, 25 грошів на цигарки денно і все. Черевики сам умів чудово направляти. Як пришив прищіпку, то не можна було пізнати. Мав своє власне шевське приладдя. Раз навіть зробив Грицуневі пару нових черевиків. Трохи вийшли не такі, як треба, але це не його вина. Мав тільки одне копито. І то на ліву ногу. Тому обидва черевики вийшли на ліву ногу. Бідний хлопчисько без протесту носив черевики щось два роки, такі були міцні. Навіть футбол грав у них і не подер. Мучився, але но-

сив. Це засадничо були всі видатки, так сказати, пана Юрія. Ага, ще відкладав по кілька грошів кожного разу на те, щоб кинути до пушки під Юром, коли будуть збирати на Рідну Школу або на політ'язнів. І на коляду. Хор з читальні на Городецькій ніколи не минав хати пана Колодрубця. І тепер власне було вже все. Одягів, відколи пішов на емеритуру, не купував. І не буде купувати. На смерть має чорне вбрання, в якому брав шлюб. Матеріял, як залізо, і до труни буде перша кляса. Решту забирала пані Катерина на життя і хату: чинш, світло, опал на зиму. Хліб, картопля, молоко і маргарина. Раз на тиждень купувала шестеро яець, щодругий тиждень плесканку свіжого сира. Капусту квасила сама і тоді каменіця дихала капустяною задухою. Але тоді всі в каменіці квасили капусту і ніхто не крутив носом. Борщ теж сама наставляла і квасила огірки. В листопаді топила смалець на зиму, пів на пів з лоем і купувала п'ять вінців цибулі і два вінки часнику. Вінок правдивих грибів і чвертку сушені кожного року приносила їй бойкиня із Синевідська.

Пан Колодрубець постояв хвилину на вул. Карла Людвика і пішов тінистим боком аж до вул. Сикстуської. Які смішні ті поляки з тими новими назвами вулиць. Гетьманські вали аж просяться, щоб їх назвати Валами Короля Данила. А тут гетьманські. Ніби які гетьманські? Хіба вони мали гетьманів? Пан Колодрубець прив у своїм пальті і стукав паличкою та розтрачував зайвий час. На Замок вийшов від сторони Личаківської. Перейшов Францішканську — а чому не Васильянську? — і таки вийшов на Театинську. А тут уже був на старій трасі. Міг замкнути очі, а ноги самі носили б його на Замок, як господарські коні. Коло ресторану стояла повозка графа Пінінського. Надходив професор Хомич. Пан Колодрубець задоволено посміхнувся. Найважлиша справа в житті — бути точним. В його житті не існувало поняття запізнення. За тридцятьшість років служби опустив тільки один день. І то по-дурному.

Випив на іменинах у свого колеги. І закусив рибою. Чи риба була несвіжа, чи що, досить, що він затруївся. Ригав просто кишками і таки на другий день не міг піти до суду. Один єдиний раз. Від того часу не їв риби. Навіть якби її просто з води подавали на стіл. Сонце сніг, град чи дощ, пан Колодрубєць ішов на Високий Замок. Це була не тільки приемність, хоч... хоч зродився цей обов'язок з приемности. Це був обов'язок, а де питання про обов'язок, пан Колодрубєць був просто пес. Почав ще молодим хлопцем. Ходив зимою на Кісельки санкуватися. Перший вус засіявся. Перша посада, і остання, до речі, і перша платня. Мав свої гроші. Не багато, але для нього вистачало. І вистачало на цукерки для панен на Кісельках. Купив собі чудовий, правдивий вовняний шаль за ринського, фіолетний, і теплі навушники. І сукняні гетри. Рукавиць ніколи не носив, хоч руки від морозу червоніли, як варені раки. Не мерз у руки. Тоді навіть злегка залюбився в одній панночці. Панна Зоня із Знесіння мала тоді двоє дітей і ні одного чоловіка. Якось так їй виходило. Не мала щастя. Він знав про те і навіть готовий був оженитися з нею, але панна Зоня раптом виїхала до Тернополя, а то було вже заграницею. Там вона вийшла заміж за якогось різника. Діти виховувалися у баби на Знесінні. Гарні хлопці. Один був слюсар, а другий молодший, був фіякром. Щось там той молодший мав не дуже чисте сумління, бо дістав рік. Але поза тим гарний і чемний хлопець. Пан Колодрубєць своїм обов'язком вважав цікавитися долею Зонених дітей, хоч вона сама ними не цікавилася. Обов'язок є обов'язок і треба його виконувати. Обов'язком було ходити на Високий Замок і звісти виник його конфлікт з полковником Вітовським. Він не міг іти на Високий Замок, бо там стояла українська варта. Як би то чужа, а то своя і то не дозволяла йому. Молодь не розуміла, що то добровільно прийнятий обов'язок. Але тоді в суді пан радник Смаховскі, що весь час говорив по-польському, тоді до нього заговорив чистою українською мовою. Якось так приемно стало. Він тоді цілий

день просидів за бюрком і ножиком відтинав із судових паперів „Ц.К. Суд”. Він не знав ще точно, що тут буде надруковано, але знав, що це буде по-українському. Як би йому казали сидіти навіть сороквісім годин і відтинати ці надруки, він з приємністю робив би це. Це була конструктивна робота. Тиха і потрібна. Ніхто не звернув би на неї уваги, може нікому навіть на думку не прийшло б, але він це зробив сам. А коли у вечірній час Львів горів під його ногами сотнями світел, горіло його серце. Він знав кожну ліхтарню, знав кожне світло у Львові. Він радів, коли появлялися нові ліхтарні, коли появлялися нові світла. Сердився, коли якась занедбана ліхтарня не горіла ясно. Він знав напам'ять всіх робітників з міської газівні, що запалювали ліхтарні. По ході їхньому пізнавав, по горінню ліхтарень знав, які в них були клопоти і які це були турботи. Домашні, на роботі, з жінкою, з дітьми, з жидами за довги, з коханками, з комірним і безліч інших турбот мали робітники, що ходили з боку на бік вулиці і несли в руках на довгих жердках маленьке полум'я, яким запалювали міські ліхтарні. Тільки за москалів у чотирнадцятім році ніхто не хотів запалювати ліхтарень. Всі тоді пиячили з солдатами, з тими самими, що їхнім жінкам і донькам позалишали файні подарунки, купу байстрюків. А за большевиків то всі львівські проститутки по-виходили заміж за командирів або поробилися кондукторками в трамваях. Але пан Колодрубець трамваями не їздив і це його не обходило. А як большевики втікали, то пан Колодрубець таки пішов на Високий Замок. Графа Пінінського вже не було. Але большевики вдирали, аж каміння на Личаківській сипалося за ними. І кулі теж. І вони були такі самі, як поляки. Ще гірші. Конечно хотіли Львів переробити на свій лад. І зачали від того самого, що поляки. Позмінювали вулиці. Ті вже пописалися. Як світ-світом, то чоловік нормальний був би таких назов не видумав. А коли німці приходили, теж такі вар'яти, змінили назви вулиць на свій лад. Що за дідьча холера, сердився пан Колодрубець, хто

прийде до Львова, зараз змінє назви вулиць. Але на Личаківським цвинтарі він уже таки зовсім певно лежати не буде. Давно заплачене місце пропало. Большевики забрали. Поховали там якогось свого і поставили патик на його гробі, замість хреста. Патик з червоною зорею. Видно, такий звичай. І пан Колодрубєць вже не хоче лежати в такім товаристві. Властиво тепер йому вже байдуже, де буде лежати. Байдуже навіть, хто і в чім його поховає, аби тільки не брали на секцію для студентів. А поза тим не має значення.

Янівською, Городецькою, Сапіги, Потоцького, Листопада і всіми іншими вулицями, що йдуть на схід, тягнулися довжелезні шнури авт, підвод, піших, навіть на роверах їдуть ті люди з надією, що, може, ще кудись зайдуть. Але він тут залишиться. З Винник чути вже гарматні постріли, але це його не тривожить. Хай собі стріляють, коли мають набої. Він буде з Високого Замку приглядатися, як світять ліхтарні у Львові. Він вже старий. І стомлений. Сьогодні він вже не може обійти навколо Високий Замок і не може вийти на вершок Замку, щоб поглянути на місто, що тривожно дрижить, очікуючи нових подій. Як велика, безпомічна дитина труситься від страху, що ніч прийде, а матері біля неї не буде.

„Діло” вже довго не виходить і нема кому написати про те, що тепер діється у Львові. А це було так приємно колись прочитати в газеті про ті події, що діялися у Львові, і він сам їх бачив на власні очі. Коли писали, що на святі Шевченка була заля „випхана” людьми, то писали про нього. Він був між тими людьми. Коли писали, що на Рідну Школу зібрали стільки то грошей, то писали про нього, бо він теж дав свою копійку. А тепер нема кому про це писати. І може добре, що вже „Діло” не виходить, бо він і так не має грошей на передплату. Ройза теж вийшла заміж. Але не за Фінкового челядника. Він був завеликий для неї. Він був при міліції. Вона вийшла за начальника спіртотресту. І ма-

ла зараз діти. Поїхала з ним до Москви, чи десь там до якогось Ленінграду. Зробила кар'єру. Тільки малий Зельман пішов до криміналу за большевиків. За крадіж. А він тут залишиться. Може, навіть, тут, на Високім Замку. Тут, де колись Данило стояв із своїми воїнами. І пан Колодрубєць чує, що історія дуже наблизилася до нього. А Катерина вже ніколи не скаже йому: запнися.

ЕРЕСІ В ОБОРОНІ ПОБУТУ

Чимало ересі в нашому щоденному житті, чимало її і в нашій літературі, нашому театрі. Ми всі так замотались у цій ересі, що важко нам сказати, що ересь, а що ні. Тому й не дивуйтеся, що і в дальшому будемо говорити правду, чи пак ересь, або ересь, чи пак правду.

Ми любимо, розуміємо і цікавимося театром по-своєму, ми сприймаємо його суб'єктивно, — так само як і ви, що можете з нашими думками погодитися, або й ні. Театром у нашому розумінні є той театр, що відкриває нам нові правди у новій формі, нову красу і нові закони мистецтва — словами простими і ясними, картинками закінченими і виразними, щоб у них була правда, навіть у речах щоденного побуту. Власне того побуту, за який ми стаємо сьогодні в донкіхотській позиції оборони. Будемо ламати копії за божественність нашої Дульцінеї, проти всіх уявних і дійсних вітраків та черед баранів.

Дозвольте ще раз підкреслити вам, і ще раз заявити, що я гарячий оборонець побуту нашої дами Дульцінеї. Ми глибоко і поетично закохані в її правдиву красу і боліємо серцем, що юрба, задивившись у її стрічки і вишивану сорочку, не бачить її дійсно чудової душі, її чудового обличчя, схованого за шмінкою Марусь, чи безталанних Варок, не бачить її чудового обличчя Антігони.

Маємо шану, закоханому вам вище вух, сказати слів кілька про те, хто наша Дульцінея, звідкіля вона береться і звідкіля вона родом. Ми — споживачі щоденного мистецького хліба, не виїмкові ерудити форми та книжних мудрощів. Сміємо сказати, що наша Дульці-

нея походить з прадавнього мистецького роду. Тверди-мо, що її предки жили і творили ще в старинній Гелладі. Ця наша думка, що нікого не зобов'язує, може викликати спротив учених філологів, але ми так відчуваємо, так віримо і так розуміємо, цілком просто, як звичайна людина. Запевняємо вас, що наша Дульцінея називалася в старовину Антігона і зродилася в клясичному грецькому театрі. Зродив її побут грецького народу, бо і Антігона і Король Едіп Софокля та інші постаті, комедії Аристофана чи трагедії Аїсхіля — це ніщо інше, тільки шляхетного блиску побут у первісному і найкращому його вигляді і розумінні. Творець і актор, зв'язаний якнайтісніше з народом-публікою грецького театру, вміли творити архитвори, які перетривали віки і стали власністю всього культурного людства. Вони, ці творці, не йшли під смак масового глядача, але відкриваючи йому очі на нові ідеї і нові правди, накидали йому свій світ, своє світовідчужання за допомогою доступної глядачеві акторської фактури. Актор був тільки посередником, був тим рупором, що передавав певні образи, убрані автором у високомистецьку, та попри те, усім доступну побутову форму.

І хоч грецький театр проминув з епохою, то проте в гардеробі великого всесвітнього театру не залишились тільки шаравари Едіпа і жупан Антігони, але навпаки, залишились їхні ідеї і краса античної Еллади, що ніби дух Гамлетового батька блукає по сценах нового і старого світу і непокоїть ще сьогодні режисерів Гаркун-Задунайських, Хмар і їм подібних драмгуртківців.

А тепер поведімо нашу Дульцінею через простори віків та ходімте на тихі та ясні зорі, у мир хрищений, де мед, горілочку кружляючи, у тіні вишневого садка на Україні міркуватимемо про нове втілення нашої Дульцінеї.

Ось вона з'явилась на дошках нашого театру і виступає поруч Садовського і має актуальний тоді псев-

донім: Марія Заньковецька. Глядачі юрбою ходять за нею, паляться до неї, обожують її, кохають і гинуть від того кохання. В ній ще пульсує гаряча і червона кров степової Еллади, її тіло надихане ароматом і тугістю простоти і безпосередньості. Її серце б'ється тактом романтики нашого минулого, вона будить глядача з лєтартгїчного сну-забуття і пригадує йому, чия правда, чия кривда і чиї ми діти.

Але ми раптом нашу Антігону-Дульцінею чи то пак Марусю втратили і то в дивний спосіб. Замість одної Марусі, вона розмножується на сотні малих Марусь, що почали товктися по всій „єдиній неділимій”, показуючи свою дешевеньку малоросійську душечку. Вона розмінює свій золототканий жупан на дешевенькі перкалєві стрічки, корсетки та намиста. Її батько, колись грізний король Едіп, тепер носить тільки шаравари та разом з Явтухом їздить по всіх ярмарках із своїми гниленькими грушечками. Наша жрекиня святого вогню Мельпомени, стала куховаркою і береже полум'я спіритусової кухоньки, яку возить зі собою на всі гастрольні виступи.

Зникла ідея, а залишилася викривлена форма, як суть театральної правди. Вмер шляхетний побут, а на його могилі з'явився його покрячений байстриук у шараварах і вишиваній сорочці, що з пляшкою оковити в руках, разом з кумом Мірошником, витинає жалюгідні штуки сатани в бочці. Цей байстриук вічно голодний, напихає своє черево картоплею, вмовляючи в оглуплену публіку, що це найсмачніші ласощі — нектар і амброзія. А публіка йому вірить і кричить: „бі-і-і-с!”

Політичні обставини дозволили на український театр в етнографічному виданні, у площині регіонального фолкльору, малоросійської, галичанської, рутенської чи русинської групи громадян, тої чи іншої займанської держави. Це була власне ця кляпа безпеки у великому казані, де у власному сосі мали смажитися вихолощені

з державницьких аспірацій темпераменти нашого народу. А ми, як звичайно, перестаралися. Наша Антігона-Маруся не веде вже народньої маси, але дозволена цензурою, плентається позаду юрби мародерів. Велика Маруся у свій час виконала своє післанництво, а малі Марусі, що в повній гльорії своїх стрічок, запасок, намист і сап'янців ходять по воду до криниці, в поле жати та співають пісень на перелазах з своїми чумаченьками та козаченьками, зробили їй погану славу та обнесли по всіх знайомих. А Едіп, потягнувши добрий лик окуви-тої, замотався в шараварах і захріп під клунею. Тому й не дивно, що ми махнули рукою на нашу Дульцінею-Марусечку і разом з вибагливішою публікою пішли в кіно дивитись на Марлену Дітріх у фільмі „X 27”. Побут, а радше його байстрюк-побутовщина, перестав бути атракцією, а став тяжким обов'язком національної гігієни, як стриження волосся, миття ніг, чи обти-нання нігтів.

**

Нам зробили в батьківщині тісноту і ми, взявши приладдя до голення, поїхали різними дорогами в цю так вимріяну Хвильовим Європу. Чи разом з своїми скромними речами повинні ми були взяти примірник „Гриць”, чи може забути його в одному з протилетунських сховищ у Відні, чи Касселі, а зате пильно мали берегти п'єси Ібзена, Шіллера, Шекспіра, О'Неля, Шова? Чи з нами повинен був їхати тільки „Мина Мазайло” та „Патетична Соната”? Відповідаймо: І „Гриць” і „Мина Мазайло” і „Патетична Соната”! Але ніколи: ні „Сатана в бочці”, ні „Кум Мірошник”, ні той же „Гриць”, чи „Запорожець за Дунаєм”, чи „Безталанна” у культурно-освітньому драм-гуртковому, халтурному виконанні і постановці тих чи інших іксів, чи як там вони називаються ті таборові „Райнгарти”. Бо ж вони принесли традиції просвітянсько-читальняних театриків з Дави-

дова, пошта Щирець к. Львова у Західню Європу і показують ласим на екзотику „енкам”, оцю дешевеньку Україну, при кожній нагоді, чи треба чи не треба, за гроші, цигарки, або й так.

З таким самим розмахом як Микола Куліш у драматургії, подібно із сцени почав виганяти отих Малих Марусечок великий новатор українського театру Лесь Курбас, ставлячи п'єси того ж Куліша. В шуканні нового театрального вияву знаходив Курбас своєрідні сміливі форми і для клясичних побутових п'єс українського репертуару („Пошились в дурні” ставлені в пляні цирку). На західньо-українській сцені Блавацький знаходить нову і цікаву форму для „Гриця”.

Може декого здивує зіставлення „Гриця” з „Миною Мазайлом” і „Патетичною Сонатою”. Але в наших очах згадані твори не є поруч себе ніяким парадоксом. І „Гриць” і „Мина Мазайло” і „Патетична соната” — це вияви українського побуту, тільки в різних етапах розвитку театрального мистецтва, сміємо сказати, як еманация новішої громадсько-політичної думки! Микола Куліш, великий реформатор української драматургії, висадив залишену йому кляпу безпеки, не пішов по лінії найменшого спротиву і словами гострої сатири розворушив замотоличене громадянство. Чи ж Дон Кіхот Мокій, що рубає вишивану малоросійську сорочку, а закоханий у 26-ти відмінах слова „бреніти”, не є речником відшараварщеного побуту? Мокій, цей щирий український хлопець, смішний трошки в своїм українізаторстві, має настільки гумору, що бачить смішне зіставлення чорного візитового одягу і вишиваної сорочки, як репрезентаційного одягу сучасного українця. Він шукає не форми, але побут заповнює змістом, протилежно до прийнятої офіційної програми „національної по формі, а соціалістичної змістом”.

Що шлях Куліша і Курбаса в шуканні національного змісту українського побуту був правильний, не-

хай доказом цього буде присуд, яким придавлено їх пориви.

Антигона відродилася, а її відновителі заплатили за неї найвищу ціну — своє життя.

Але вертаймося до вихідної точки. Ми в Європі, з нами примірники „Запорожця”, „Гриця”, „Патетичної сонати”. В сьогоднішній нашій ситуації можемо сказати, що очі не лише Європи, але й цілого світу звернені на нас. Маємо, як ніколи, нагоду показати цілому культурному світові не лише наші „нота п'єси” і діраві шкарпетки емігрантів, але також наші культурні надбання, зокрема наше театральне мистецтво. Нехай здивовані і повні непевного вичікування народи Об'єднаних Націй дивляться на нас, не як на ще одно плем'я екзотичної країни „Бігі-бітонга”, що вигопкує в зашироких червоних пумпах „єдині” в світі танці: гопака, козачка і тропака. Не хочемо йти по лінії найменшого спротиву і продавати чужинцям те, що найефектовніше, але пусте і блистить як миляна банька. Ми хочемо поєднати в гармонійну цілість те, що становить суть нашого мистецтва і нашого побуту в єдину культурну вартість. Гонім із сцени культурно-освітніх бездарних Марусечок і слинявих Паньків, однак не викидаймо з театральної гардероби шликів і шляхетних козацьких шабел. Не драм-гурткові піджамові шаравари, але стилевий жупан барокко „мосці пана козака”, і не пляшка оковитої затабаченого кума Мірошника, не блискучий панцир лицаря Славного Війська Запорозького ^{але} нехай будуть невід'ємними атрибутами типів нашого історичного побуту. Не ковбаса та чарка, але характеристики, планетники і бурсаки-спудеї типу Каліостра і Мюнхгавзена та ренесансових бардів нехай будуть виразниками нашого шляхетного почуття гумору.

„Є ще порох у порохівницях” — тільки треба його знайти і вміти стріляти ним не на горобців, а в гидке обличчя ворога.

Мастім Одарчиним макогоном недосмажених таборих Карасів!

Биймо в Панькові шаравари!

В шию барахольщиків, що з-під поли продають намиста і дукачі!

Даймо глядачеві насущний хліб правдивого мистецтва!

Вдягнені в добре скроєний фрак боронитимем, як лицар з Ля Маншу, нашу Дульцінею — побут у театрі перед побутовщиною і збранілою драм-гуртківщиною. А тим усім, що цих кілька слів зрозуміли як справжню ересь в обороні побуту, я відповім словами Івана Франка:

„Ти брате любиш Русь,
Як воли, сад, корови,
Я ж ненавиджу її
З надмірної любови.”

ЗУСТРІЧ З ВІТРАМИ

Діти весь час їли мак з цукром. Цього маку було повно в готелевій кімнаті. Скрізь, на підлозі, на столі, на кріслах, на ліжку. Старші весь день проводили на розмовах про те, що буде далі. В кімнаті, заваленій напіврозкритими валізками, постійно було півтемно. Ні темно, ні ясно, а так, глухо, сіро. В цю сірість хтось приніс відомість про те, що Салька повісилася. Салька була друкаркою і жила в сусідній кімнаті. З нею здавна були клопоти. Одного ранку не могла пробудитися. Іншим разом дуже покалічилася кухонним ножом. А тепер — повісилася. Діти перелякано споглядали на старших, що кинулися до дверей кімнати. Хтось сказав тихо: о, Боже! Хтось додав: таки допняла свого. Хтось тривожно шепнув: чи її відтяли? Ще хтось увійшов до кімнати і раптом стало тихо. Запізно. Там уже поліція і лікар. Пишуть протокол. Вона була в сьомому місяці. Тихо! В кімнаті діти. А хай діти не слухають! Чому властиво діти ще не сплять? Як спати, коли це тільки третя по полудні. Тільки третя? А так темно, якби вже десята. Дітям ще час спати. І знову буде тяганина. Знову допити, знову докори. А чому, а що, а як, а де, а скільки, а хто? І так у безконечність. А я знала, що сьогодні хтось повіситься. Як ти могла це знати, на мильний Біг? А так, сьогодні весь день падав дощ і такий страшний вітер. То завжди так, коли хтось має повіситися. Всі замовкли, поражені тією очевидною правдою.

На другому боці замряченої шибки, на маленькому виступі муру сидів змоклий птах і стукав у вікно. Тихень-

ко, кволо. Всі поглянули туди. Морозом обняло кімнату. Це Сальчин дух. Сальчина душа прийшла попрощатися з усіми. Діти тулилися одне до одного і боялися спільним блідим страхом. Зуби так тихенько цокотіли, як Сальчина машинка десь там за стіною. Салька вже не може писати на машинці. Салька не живе. Салька „кицали”. Таке смішне прозвисько. І дітям в таку годину тривоги стає смішно. Сальку так називали. А вона сама із того прозвиська сміялася. Вона любила сміятися. Коли входила до кімнати, завжди навстіж відчиняла двері, наче за нею ще хтось ішов, і вона робила йому місце. І коли говорила з моїм батьком, кокетливо перехилила голову на бік і сміялася повними очима. Нібито пильно слухала інформацій і наказів, але думала що інше. Що вона думала, Салька? Мама, ніби жартом, але це в дійсності не були жарти, після кожної Сальчиної візити в кімнату, говорила — а вона в тобі любиться. Батько бурчав: не говори дурниць. І на тому кінчалося. Салька, погинаючись у клубках, виходила з кімнати, завжди забуваючи замкнути за собою двері. Батько мусів устатувати і за нею двері замикати. І коли батько замикав двері, Салька стояла близько в коридорі. А потім тікала швиденько, цокотіла зап'ятками і хіхікала. Хтось давав накази, диктував до машинки, висилав пошту. Кому? Навіщо?

В кімнаті було холодно, брудно, мрячно. В усіх кімнатах було так само. Одне тільки, що жінки не сварилися і чоловіки не грали в карти. Цього ще бракувало! Управа готелю зовсім не займалася тими дивними мешканцями. Навіть ніхто не заглядав ніколи на цей поверх, де жили поворотці. Чоловіків поліція викликала кілька разів на тиждень на допити. Вони приходили втомлені й голодні. Були злі, як собаки. Гарчали на жінок. Але ці уступали їм і до більших сварок ніколи не доходило. Склянка чаю і кришка сухого хліба розладовували атмосферу. Діти їли мак з цукром. Їм ніколи не набридло їсти мак. Видумували різні способи, щоб їсти цей мак.

Найкраще і найприємніше було їсти мак із паперової трубки. Відірвати кінець трубки, перехилити голову, і солодка, лоскітлива мішанка сама сиплеться до рота. Маку було завжди багато. Діти навіть не думали про те, хто його приносить. В 1920 р. польський воевідський уряд дозволив поворотцям покинути готель, поселитися хто куди хоче і шукати собі роботи хто де хоче. Ноги дітей, відморожені під час переходу зимою річки, не гоїлися. Пухли і ропіли. Напухали, як м'ячики, а потім у кількох місцях робилися маленькі дірочки на шкірі і з них виходила жовтава рідина. Це властиво не боліло. Це було з війни. Тоді в багатьох людей переморозило ноги, під час того переходу. Вся валка старшин, підстаршин і вояків розбитої армії УГА, що рішила вернутися в Галичину, терпіла однаково. Діти терпіли разом із старшими. І ніколи не нарікали. Наслідували бойових вояків, ранених у боях, інвалідів. Вони теж були інваліди. Навіть були горді з того. Носили військові шапки, а ноги обвивали австрійськими „вікелькамашами”. Ноги босі, опухлі. Коли баба побачила наші ноги, плакала. Вона ніколи не плакала, ця стара і тверда загумінкова шляхтянка, що челядь називала — „гавдіями”. Плакала і прикладала нам до ніг масть, зроблену з разового хліба і плісні. Беззубим ротом жв'якала в устах хліб так довго, аж із нього стала суцільна маса. А потім мішала пліснь. І це прикладала. Ноги на весну швидко гоїлися. Але зимою ще довго-довго рани відновлялися. Баба казала, що це може так бути навіки. Але рани на віки не залишилися. За те навіки залишилося щось інше. Залишився спогад про ті дні. І про Сальку, і про мак із цукром, і про відморожені ноги. А потім до того дійшли інші рани, інші спогади, що карбувалися рівчаками, як на палиці старого Ілька, що пас у діда худобу. Ілько був німий. На палиці карбував пророблені дні.

Коло Різдва Ілько провадив із дідом довгі і гнівні, гугняві розмови. Вимагав більше, ніж мав дістати, або вимагав те, що йому обіцяли. Дідо лютився і сміявся.

На „міги” переконував Ілька, що він і дістає те, що йому належиться. Але Ілько був твердий і неуступливий. Тому дідо уступав, махав рукою і казав: а най тебе дідько візьме, бери вже, бери. Ількові ясніли очі він цілував діда в руку. Дідо виривав руку, лагіднів і бурчав: ну, ну, вже буде, буде. Але мені більше не показуйся на очі, ти шахраю. На весну Ілько знову пас худобу. В ніч на Різдво, коли з російського полону вернувся Йосип, мамин брат, гуділи вітри і було волого. Сніг почорнів і за кожним кроком збивався в темні сліди. Вітри гуділи здалеку, з-під блажівського лісу, і ворони летіли хмарами до села. Обсідали всі дерева на загімнку, обліплювали Бергелишину тополю, і нагинаючи шії, немов би душилися, крикали. Це було вечором. А раптом наступного дня шуміла в селі завірюха. Вітер злісно здирав сніпки соломи з даху на стодолі. Крутив ними, як опудалами, і метав на всі боки. Дідо завжди казав, що стодолу треба покрити бляхою. І взагалі цю „райгшулю” треба перебудувати. Кому вона здалася така велика. Стоїть, як гора, і тільки вітри над нею глумляться. Розчіхрана, як відьма. Йосип прийшов утомлений і хворий. Прийшов так просто, наче тільки вчора вийшов з хати. Наче на сусіднє село ходив. Тільки за той час набрався сухіт, і дідо помер і Олекса помер. А другі брати, Федір і Влодко, не вернулися з війни. Федір мав млин. Влодко, найстарший, мав господарити по дідові. Федір і Влодко служили при уланах. Згинули зараз у перших днях війни. Їхні знімки стояли заткнуті за раму дзеркала у світлиці, по другім боці дверей. Уланів найбільше згинувало під час війни. Їх так легко було доглянути у червоних штанах, дуже легко! Йосип був учителем, а Олекса вчився, щоб бути священником. Помер на сухоти ще поки повернувся Йосип. Йосип тихо плакав, сидівши біля застеленого до Святої Вечері столу. А потім пішов до стайні поглянути на коні. І плакав увесь час, коли вже в хаті стало тихо і всі полягали спати. Влітку в маленькому бабиному дворі ставало гамірно. Дітей було багато. Забагато на-

віть на цей важкий, повоєнний час. Всі гуділи, всі вимагали, всі були на свій лад. Всі бавилися на свій лад. Забави в „жандарма і збуя”, хованки, і, найчастіші з усіх, забави у війну. Безнастанне копання шанців у саду, підходи, стежі, засідки, варту, походи, наступи й відступи. Йосип приїздив теж на вакації. Властиво він кожного тижня приходив до хати. Мав учительську посаду в сусідньому селі, Черхаві. Але вакації були теж і для нього вакаціями. Він відпочивав. Він любив спогати. Любив у підвечірній, слотний час сідати з дітьми біля вікна на великій лаві й оповідати їм спогади. Не власні спогади, а спогади, саме, з життя дітей. І свої оповідання пересипував густими і частими запитаннями: а пам'ятаєш, а пам'ятаєш? А пам'ятаєш, як у нас стояли полонені москалі і той Саша, чи як він там називався, так гарно малював. А Саша не був москаль. Саша був українець. Всі діти його розуміли, коли він розмовляв із ними і малював їм коників. Саша був із Вінниці. А потім Саша поїхав додому. Ніколи не написав нам листа. Хоч як обіцював писати і присилати нам нові рисунки коней і вояків. Ми самі навчилися малювати коней, майже так само, як Саша малював. Але Сашині малюнки були кращі. Вони довго зберігалися між листками дитячих шкільних книжок. А коли помер Йосип у травні 1923 року, то з роду Бережницьких вже не стало ні одного чоловічого нащадка. Ця галузь вимерла. Дід Іван мав чотирьох синів. І всі повмирили, не залишивши дітей. Навіть ніхто з них не був жонатий. Тільки Олекса хотів женитися. Мав дівчину. Ходив до неї. Мав женитися зараз по закінченні студій. Але не оженився. Помер. Смерть Йосипа і діда Івана залишили пастку в моїй душі. Особливо смерть діда Івана, найліпшого в світі чоловіка, що мав чудові голубі очі, такі сині, як Дністрова вода в літку, коли розігріється до сонця. Такі очі мав теж мій батько. Тільки, що очі мого батька були нав'язні голубістю, синню ясного неба. А очі діда Івана блистіли іскорками жартів. Я часто міркував про те, що такі очі мусів мати

Ісус Христос. Але котрі саме? Очі мого батька, чи очі мого діда Івана? Це питання довго мучило мене в дитинстві. І тоді, коли я вперше учився в'язати краватку, і тоді, коли ножем розтяв глибоко палець, нарізуючи папір на торбини. Мама продавала ті торбини в жидівських крамницях. Тоді було мало паперу і торби на товар були добрим інтересом. Батько приносив із суду старі, нікому не потрібні судові книги, що були призначені на смітник. І ми всі ліпили торбини. Нас четверо і семеро дітей Дениса Коритовського, що відступав нам одну кімнату в своїм домі. Пані Коритовська була шкільною товаришкою мами. А пан Денис завжди аранжував на балях. Він був глухий і добрий, як сама добрість. Семеро дітей лазило йому по голові і робили з ним, що хотіли. А він був від того тільки щасливий. Паперові торбинки давали небагато прибутку, але на хліб вистачало. І ще кожного тижня баба присилала із села до Самбора трохи харчів, і ми могли витримати той час, коли батько, як судовий канцелярист, заробляв дуже мало, бо його поляки тримали з ласки. Так нам казали малі поляки, що з нами грались шматяним футболом. Ми разом розбивали собі голови, разом обтовкали пальці на ногах, разом ходили у чужі сади, але коли вони нам пригадували, що нашого батька тримали в суді з ласки, ми знали, що ті хлопці з тієї ж вулиці, не те, що ми, що вони інші. І це все було вчора. Моїх знайомих і тих, хто приблизно думає так як я, або не знаходить нічого в такій системі думання, запрошуюю звернути увагу на те, що вчорашній день грає велику роль в нашій житті. Для нього відведено дуже багато місця. І вітри вчорашнього дня шумлять ще сьогодні. Можливо, що власне ці вітри приносять картини вчорашніх днів. Хто його знає? Істота вітрів така незбагнена. Чи звернули ви увагу на те, що вітри часто подібні до дівчат? Саме до дівчат. І то до тих дівчат, що ви їх колись кохали, а вони втікали від вас. Я не повірю вам, коли будете мене запевняти, що дівчата ніколи від вас не втікали, що ви завжди підходили до них отак

собі, просто, без жадного страху. Так, наче йшли на ставок купатися. Простягаєте руку до дівчини, а вона шепче, що кохає вас. Це неправда. Таких дівчат нема. Вони такі, як вітри. Але деякі від самого початку вас кохали, може і чекали на те, щоб ви простягнули руку і сказали про свою любов. Але вітер надлетів здалеку і порвав усе. Порвав усю вашу відвагу і залишив тугу. Вітер загнався за вами в далеке поле, коли ви шукали самоти. Вітер знаходив вас, коли ви раділи щастям. Вітер приносив вам вісті про дівчат із далеких портів, про дівчат із далеких обріїв. А все це було вчора. Сьогодні таких вітрів уже нема. Сьогодні віють інші вітри, такі, що наносять бурю у ваші голови. Чуєте, як сьогодні гуде вітер за вікном вашої самотної хати? Цей вітер принесе нову бурю. Ви ще не встигли затерти слідів одного буревію, як ось уже другий табуном гривастих коней чвалує за вами. Бережіться! Крийте свою бідну голову у свої долоні. Це найбезпечніше місце на землі. Ваші руки. Тільки вони можуть встоятися проти вітру, проти бурі.

Вітер найміцніший із усіх Божих стихій. Він може навіть залізничні вагони пересувати на рейках, як малі коробочки. Навіть цілий вантажний поїзд пересуне, як захоче. На станції в Жмеринці вже ввесь адміністративний і судовий склад УГА був завантажений у товарові вагони, щоб їхати до Бару. Чекали тільки на льокомотиву. А вітер пересував вагони з місця на місце. Просто „шибував” ними. Він зрушив цілий наш поїзд. Мама стояла у відкритих дверях вагону. При зударі двері раптом зачинилися і стиснули їй голову. Вона не плакала, але видимо терпіла. Ми плакали. А нас тоді було четверо дітей. П'ята дитина народилася вже тоді, коли батько одержав постійну працю державного службовця в малому містечку над річкою Бугом. Річка глибока й лінива. Болотниста і повна водоростів. Ті, що вміють добре плавати, завжди оминали глибокі місця. На тих місцях тягнуло вниз. І не було рятунку. Так

утопився Куріїв син, що рибалчив на Бузі. Молодий хлопець, що мав шість пальців на правій руці. П'ять звичайних, а шостий такий маленький, як хлопчик, що притулювся до старшого брата. Той палець мав навіть ніготь, так що Куріїв Петро не міг збрехати, що це не палець, мовляв, тільки так собі, наріст. Це був такий палець. І Петро це добре знав, і можливо, що це було причиною його героїчних вчинків, які він робив. Він ніччю їздив рибалити. Наставляв вутіри і саки. А спеціальністю його було рвати водні лілеї, жовті й білі, на найглибших місцях річки. Водні лілеї мають дуже довгі ніжки, як батог. Тримаються міцно дна річки і тільки головками плавають по плесі теплавої води. Петро Курій поринав аж на дно, щоб вирвати лілею з коренем. Лілеї вирвані з води дуже швидко в'януть. Вони погано зберігаються у вазонах з водою. Вирвані з води вони стають сумні і замикають свої пелюстки. Їх чути стухлістю болота. Але рвати їх дуже цікаво. Глибоко, як тільки дасться, і коли зручно рвонуту, можна вирвати лілею із цілою ніжкою, або хоч із дуже довгою. Дівчата вмieli робити з довгих лілейних ніжок коралі, — лєгенько нарізали довкола м'ясисту ніжку й знімали з неї шкірку, як перстень. І коли перепускали один перстень, знімаючи кожен що-другий, виходило намисто, довге-довге, закінчене срібною головкою лілеї. Дівчата одягали це на шиї і лягали проти сонця. Мріяли про далекі краї, яких вони ніколи не могли бачити. Хіба колись їм могли приснитись. Але такі сні, не мають ніякої вартости. Вони дуже дикі і занадто фантастичні. Щоб сон добре вдався, треба, щоб людина хоч трохи дещо бачила. Так тільки одним оком. А решту побачить у сні. Навіть вистачає побачити картину в кіні. Хоч відомо, що кінові картини брешуть. Здебільша брешуть. Хто читає фахову чи півфахову пресу, знає, що більшість отих фантастичних фотознімків з далеких і чудових країн виконані в кіностудії. І коли артист, граючи ролю, як написано в сценарію, навіть мусить битися з дикими хижаками в джунглях чи відбиватися від акули у

воді, то, фактично, йому нічого не грозить. Бо це все видумка. Це все технічно зроблено. Навіть канібали, яких юні глядачі так ненавидять у кіні, це ніхто інший, тільки працівники кіностудії. Їм платять за те, що вони грають ролі диких людей. Деякі з них навіть спеціалізуються в такому фаху і потім не можуть вже ніколи грати ролей нормальних людей. Завжди завертають на дикість. Це дуже однобічне і звироднює навіть добрих акторів. Актор мусить уміти грати кожную ролью так, щоб люди, себто глядачі, які платять за квитки вступу, повірили йому, що він на правду думає те, що говорить, чи робить. Блавацький умів це робити. В „Народнім Малахію” всі вірили, що він дійсно бачив голубі мрії, що він на правду хоче світ реформувати. В нашому містечку над Бугом грали мандрівні театри. Тоді в містечку було святково. Всі, дослівно всі, бо навіть жиди й поляки ходили на вистави. Ходили слухати співу й музики і сміялися щиро і голосно з пригод свинара в „Циганськiм баронi”. Це були дійсні пригоди. При тому смішні і правдиві. І цікаво було спостерігати акторів у день, коли вони без перук і костюмів приходили купатися у річці. Вони були майже такі самі люди, як усі інші. Але вони ходили інакше, від них віяло ясністю прожекторів. Під їхньою шкірою, обгорілою від сонця, коли приглянутися ближче, можна було побачити легеньку верству гриму. Підкладу здебільша. Дівчата мали цей підклад м’який і делікатний, а чоловіки радше суворий і гнівний.

Петро Курій, пописуючись перед акторами, пірнув у глибінь, щоб нарвати водних лілей з такими довгими коренями, як ще ніхто не рвав. Пірнув і більше не виринув. Заплутався у водорості. Коли його витягли гаками на беріг, щоб рятувати, і витрясали з нього воду, в шлунку не було ні краплі води. Лікар казав, що Петро, властиво, не втопився, а помер від розриву серця під водою. Він лежав нерухомо на березі. Шостий палець на його руці винувато був зігнутий. На нього сідали мухи.

Це було саме найгарячіше полудне. Цікаво, що в полудне найбільше людей топиться, ті, очевидно, кому призначено втопитися. Петра довго не забирали до трупарні, бо всі чекали на віз, який мала прислати управа громади. Воза не було, але прийшов Петрів батько, старий Курій. Насправді він не прийшов, а приїхав, припхав сам себе на маленькому візочку. Старий Курій не міг ходити. Він змайстрував собі візочок. Що там візочок? Кусник дошки, до якої були прибиті чотири залізні коліщатка. Такі коліщатка, по яких проходять дроти від рамп здовж залізничних рейок. Проходять сотнями миль. Коли діти вертаються з прогулянки в лісі, часто виломлюють такі коліщата. Вони дуже добрі до забави. До всього можуть придатися. Підпхав себе двома короткими, виховзаними паличками, що були закінчені гострими цвяхами. Так їздив. У дійсності їздив дуже поволі. Курій втратив владу в ногах під час випадку в курнику. Пішов ніччю красти кури, і там його зловили. Перебили йому ноги. Тоді він теж придбав собі прізвище — Курій. Всі в містечку знали звідки він це прізвище має, хоч ніхто його не бачив під час крадежу курей... Він ходив „за прошеним”. Петро стидався батька. Він хотів бути чимсь кращим, але йому не виходило. Ходив трохи до школи, навчився читати й писати. Але не багато. Читав краще, а писати було важкувато. Та все таки це було більше, ніж його батько знав. Старий Курій зовсім не знав ні читати, ні писати. До науки Петро не був занадто хитрий і коли підріс, покинув школу. Пішов рибалити. Але йому в голові було зелено. І це його довело до смерті. Старий Курій припхав себе на візочку аж над річку. Підсунувся до місця, де лежало Петрове тіло. І тільки тоді люди розступилися, щоб дати йому місце. Старий Курій зовсім не плакав, не виявив ніякого видимого зворушення. Він зручно використав ситуацію і почав жебрати. Тоді нажебрав більше, ніж у звичайний час за цілий рік. Петра поховали на кошт громади. Але про такі похорони не варто навіть згадувати. Поховали без труни. Це був

перший такий випадок у містечку і всі його стидалися. Старий Гарванюк, швець, який мав дві дочки і старшого сина, що вчився кравецтва та на все казав — „ганц новий”, пояснив, що такий був „припис”. Старий Гарванюк мав тоді всього 42 роки, був добровільним „фаерманом” (пожежником) і до церкви приходив у блискучому мідяному шоломі, в широкому поясі та з „фаерманською” сокирою. Знав, що говорив, бо такий „припис”, щодо хоронення бідних небіжчиків, існував. Громада не була зобов’язана давати труну. Навіть найдешевшу. Після випадку з Петром я довго не міг їсти жадної страви. А мій брат, наприклад, не міг пити квасного молока. Це після того, як одного разу роздушив велику зелену гусільницю, з якої вийшла рідина, що нагадувала квасне молоко. Це вже така аверсія. Вид однієї речі наводить на думку іншу і через асоціацію витворюється аверсія. Це триває часами досить довго, навіть цілі роки, а часом минає швидко. Я не можу їсти дуже відживних „оплатків”. Просто не можу та й годі. Ще з дитинства. Одного разу моя баба зварила для челяді вівсяний чир. Я випадково понюхав цю страву і вона мене знула. З того часу не їм вівсянки. Я оцінюю її відживність і поручаю іншим їсти, але сам не можу. Коли в таборах виселенців годували нас кожного дня вівсянкою, я голодував. Моя аверсія була така велика, що волів голодувати, як їсти зненавиджену вівсянку. Мій знайомий їв ті „оплатки” сирі, я ні. І коли в моєму житті повіяв новий вітер і я поселився у великому фабричному місті, я був радий, що можу їсти такий харч, який мені смакує. Але все таки я ненавиджу вівсянки і ненавиджу тих телевізійних чи радіових дикторів, що патетично рекламують вівсяні „оплатки”. Але їм за те платять і вони мусять говорити про ті вівсяні „флекси” з такою щирістю, як колись шекспіровські актори читали рядки з „Гамлета”. Я так думаю. Коли театр виїздив з нашого містечка, я ніколи не жалував, бо театр залишався в мені. В темні ночі, завинутий з головою в ковдру, я ще раз бачив кожну виставу. Насправді, то

я грав усі вистави сам. Я бачив своє хлоп'яче лице з довгими вусами персонажів з комічних оперет, я був лисий, сивий, беззубий і шелелявий. Я ікався і цілував усіх дівчат, що грали зі мною. Мої товариші з гімназії, поляки, після кожного побуту українського театру, дивилися на мене з пошаною, наче це я був директором театру. Їхні орли на шапках опускали крила і соромливо дивилися в інший бік. А я був дуже гордий. Я був членом тої дивної громади людей, що мала свій театр і приносила розвагу всім людям. Тоді я був інший, важливіший. Таке саме почування я мав, коли ми таборували біля Кам'янця Подільського, на Китайгорі, і чура мого батька, незважаючи на прохання мого старшого брата, таки мені дозволив крізь польову льорнету дивитися на високі мури кам'янець-подільського замку. Я міг дивитися скільки хотів. Це я перший побачив нашого батька, коли він звільнений з інтернування, ішов швидко униз сходами до Смотрича, щоб дістатися на Китайгору, до нас. Я тоді хотів кричати на весь голос, щоб усі чули, але із зворушення я тільки міг пищати. Тоненько, як миша. Але мама всеодно почула і вибігла зустрічати батька, а з нею побігла теж її сестра — тітка Гена. За батьком прийшли теж інші старшини. Їх звільнили теж. Ми спали на возі під будою, але я не розлучався із льорнеткою. Я тихцем мріяв про те, що може Микита подарує її мені. Він не подарував, але сам з неї також не мав пожитку. Загубив її, чи вкрали в нього десь подорозі, як тільки ми вирушили з Китайгори. Він не любив про цей випадок говорити, бо, вийшовши одного дня з льорнеткою, вернувся без неї, та ще з підбитими очима і запухлим лицем. Лідка, чешка, що в нас служила і мала чоловіка в малому селі біля Праги, допікала Микиті найбільше. Він тільки бурчав: ти сакраменцка голька. Лідка вечорами плакала і тулилася до Микити. Лідка в Барі захворіла на тиф. Її треба було віддати до лікарні, а ми за той час поїхали далі. Власиво ми вернулися до Львова. Микита вернувся з нами, а потім поїхав на Волинь. Господарював. До нас ніколи

не писав. Раз тільки приїхав, коли ми були в тому містечку над Бугом. Дізнався про нашу адресу і приїхав. Мав довгі вуси, але сміявся так само, як раніше, губами і очима. Більше про Микиту ми не чули. Часами згадували його, згадуючи воєнні часи і наше мандрювання на возах, нам ставало весело, але на цих спогадах і кінчився Микита. Микита ще не знав нашої наймолодшої сестри, і під час відвідин у нас, хоч вона була маленька дівчинка, називав її „панночка”. Він зразу її полюбив. До нас усіх він говорив „ти”, хоч ми вже не були дітьми. Мій старший брат уже студіював в університеті. Я за два роки мав здавати матуру. Але мене прогнали через дурницю з гімназії і я втратив рік. Матуру я здав з молодшим річником. Це не вплинуло добре на моє самопочування. Мої товариші, з якими я сидів в одній лавці сім років, були вже в університеті, а я ще мусів сидіти, як штубак, у гімназії. Це мене добивало. І тому останній рік у школі був мені ненависний. Я зовсім не відчував тієї радості, яку відчувають всі учні, коли здадуть матуру і на кінцевий комерс ідуть вистроєні у вечірні одяги. Мені доручили колеги сказати тост у честь наших учителів. Я погодився, але не знаю чому я це зробив. Поперше я не любив своїх учителів, хіба одного, що вчив латину і польську літературу, і, подруге, я цілковито був п'яний. Випив відразу шість келішків солодкого лікеру і склянку пива. А ще тоді було дуже гаряче. Мені робилося погано. А дівчина, яку я любив понад усе в житті, сиділа якраз коло вчителя і, розмовляючи з ним, споглядала на одного з моїх колег, якого я найбільше ненавидів. Тому, що він був блондин і ніколи не вмів добре подати м'яча, коли ми грали в одній команді. Я грав на правому крилі, а він на лучнику. І взагалі він був туман. Не знаю, чому вона на нього дивилася? Що вона в ньому бачила? Він був більший від мене. Його батьки мали аптеку в Горохові. І я ненавидів усіх аптекарів. Тост я сказав дуже погано. Мені не вийшло жадне порівняння, язик плутався, я щось белендів, і врешті випив цей келішок горілки, що

тримав у руці, і це мене добило. Ледве встиг вибігти на двір, так мені було погано. Я стояв спертий головою об холодний мур і весь світ крутився в моїй голові, як карузеля, тільки бракувало старої рипливої катеринки. Дівчина знала, в чому причина мого стану, і вийшла до мене. Гладила мое волосся, цілувала мою руку, яку я покалічив, б'ючи в безсилій злості об мур. І тільки тоді я заспокоївся, коли побачив, що вона припняла собі до сукенки ту найчервонішу троянду, яку я їй приніс того вечора.

І коли після тих моїх перших вечериць я проводив її додому, вже був ранок. Над полями стояли голубі мряки і віяв легенький вітер, що приносив запах роси. Коли я цілував, її уста смакували, як вітер, як роса. Були теплі і м'які, як вітер, що обмотував нас невидним полотном і не дозволяв нам розлучитися. Не дозволяв нам набрати віддишу між поцілунками. Вона була вся росистий вітер, і в вітрі згнула мені. Я ніколи не міг знайти справжньої причини, чому ми розійшлися. Я знав, що вона мене кохає, всі в нашому містечку знали, що я світу поза нею не бачив. Старі жиди цмокали губами і казали: це буде гарна пара. Десь імовірно хтось підслухував нашу розмову, або я нехотячи комусь виговорився, що хочу з нею женитися. Всі були переконані, що я таки з нею оженюся. Але вийшло зовсім інакше. Опісля я ще два чи три рази зустрічав її. Вона ще не була заміжня, але мала нареченого. Я часом посилав їй дармові квитки до кіна, які одержував у редакції. Особливо на прем'єри нових кінокартин. Я мав писати рецензії з кінокартин, але я волів післати квитки їй. Рецензію писав навмання. Прочитав афіш, оглянув фота, глипнув оком на інші рецензії, дізнався про хід акції і потім писав неприхильну рецензію. Мене завжди бавило, коли я в розмовах чув вислови з моєї неприхильної рецензії на ту чи іншу картину, як авторитетну опінію. За те я дуже сумлінно ходив на всі спортові змагання, на всі громадські збо-

ри, на судові процеси, волочився по всіх передмістях, заходив до хат підміської бідноти і писав репортажі. Не про те, що я бачив, а про те, що я відчував і переживав під час таких відвідин. Така метода показалася недоброю, і тому мені важко було здобути ім'я доброго журналіста. Одного разу один робітник, про якого життя я написав репортаж, за кілька днів приніс до редакції свою мертву дитину. На показ. Справді важко було стати добрим журналістом. Ця мертва дитина стояла мені перед очима ще довгі літа. В обличчях мертвих людей, що лежали постріляні на вулицях Львова в 1939 і 1941 роках, я бачив лице тієї малої дитини. На вулиці Кохановського лежали повбивані коні. Це було коло нашої хати. Біля них лежав молодий артилерист. Теж убитий. Відламки шрапнелю, що впав на ріг Шевченка й Кохановського, скінчили і коней і артилериста. На наказ власниці сусіднього дому ми мусіли його трупа відставити до похоронного заведення і закопати мертвих коней. До редакції тоді не було чого ходити. Газета не видавалася. І я весь час чекав зміни політичних обставин. Німці обложили Львів, який потім зайняли большевики. Та сама пані, що казала нам закопувати мертві коні, на вістку про капітуляцію Львова, плакала ревними сльозами, двигаючи на плечах пів свині: вшистко пшепаadlo! Це вставне речення в польській мові повинно ілюструвати безмежність розпачу людини, що була свідком історичних подій, під час яких кінчилося життя держави, яка існувала кільканадцять літ і встигла добитися дипломатичного визнання від усіх світових держав. Держава ця мала міжнародним договором усталені кордони, що було зазначено на всіх мапах у шкільних атласах. Треба дуже багато часу витратити на те, щоб намалювати таку мапу, на якій були б зазначені всі ріки і гори. Всі міста й села. На деяких мапах, так званих спеціалках, що їх здебільша вживає армія для своїх цілей, або скавти під час прогулянок у підміські околиці, зазначені навіть присілки і стежки між полями. Я дуже пильно вивчав таку мапу, чекаю-

чи на повернення мого старшого брата. Я плянував разом із ним втікати закордон, коли большевики зайняли наше місто. Мій наплечник і його нова піжама були приготовані вже від кількох днів. Це було зрозуміле, що саме я повинен був тікати на німецький бік, тому, що я працював у газеті, і большевики напевно мене будуть чіплятися. Мій молодший брат студіював ветеринарію і грав на трубці в розвагових оркестрах. Було майже певне, що йому нічого не будуть робити за це.

Большевики люблять музику, а він грає на корнеті. На загал небагато людей грає на корнеті. Це доволі важкий інструмент. Треба дуже довго вправляти, поки прийде „задуття”. При такому задутті, коли корнетист дує в усник трубки, губи тверднуть і перестають дрижати. Коли дрижать губи, мало вправному трубкареві тон виходить нечистий. Заломлюється. Дуже часто діти люблять робити корнетистам прикрі жарти. Коли вони грають якусь мелодію, скажім військовий марш, і все повинно бути дуже ритмічне, діти стають перед музикантами і їдять цитрину. Музикант, скажім, бачить це і йому самому стає в устах дуже кваскувато. Слина починає надбігати і заливає усник трубки. Очевидно, вся музика пропала. Нічого з такої гри вже не вийде, коли слина залле трубку. Тоді музикант, хоч він звичайно дуже лагідної вдачі, готовий зовсім холодно забити такого малого лобуря, або наговорити порцію дурниць його мамі чи тітці, чи взагалі особі відповідальній за виховання молоді людини. В тому віці дівчата зовсім не різняться від хлопців. Вони так само люблять дразнити музикантів, особливо військових, коли вони, йдучи напереді маршової колони, дмухають у труби в день якогось державного чи полкового свята. Назагал військові музиканти тому й не люблять дітей. І коли навіть женяться і мають власних дітей, гостро наказують жінкам не приходити на жадні військові паради. А якщо вже дають дозвіл, то вимагають, щоб жінки тримали дітей біля себе і не давали їм їсти цитрини, ані взагалі нічого

такого, що викликає оскому. Мій брат не вернувся додому. Його німці захопили в полон разом з його частиною. Про це ми дізналися тільки за кільканадцять місяців.

Німці випустили з полону всіх вояків польської армії, української національності. Мого брата теж випустили і він, отримавши від знайомого в Кракові цивільну куртку, добився до Белза, тоді прикордонного містечка. Зараз за Бугом були вже большевики. Він їх бачив з другого боку. Через кордон. Бачив граничні застави, коли виходив на прохід із знайомою дівчиною. Він ніколи мені не сказав, як ця дівчина називалася і скільки їй було років. Яке мала волосся і чи він любив її. Вона імовірно любила його, як виходило із певних натяків у його оповіданні про воєнні переживання на тому боці. Вона дуже плакала, коли він покидав її пізньою осінню 1941-го року. І це мало бути видимим знаком її любови. В дійсності, це нічого не означає, міркую. Бо дівчата плачуть при кожній нагоді. Вони плачуть навіть тоді, коли вітер зривається віяти. Його ще немає, а вони вже плачуть. Вже прочувають його прихід. Вони дрижать на всьому тілі, а їхні очі наповнюються слюзами. Їхні очі червоніють від плачу. Вони не знають вітру і бояться його. Вітер для них погана компанія. Вітер — приятель чоловіків. Коли легенький вітер надбігає м'якими стопами, чоловіки піднімають голови і слухають його шепоту. Слухають новин. Чоловіки чекають вітру, як чекається приходу доброго приятеля. Вітер для чоловіків завжди значить боротьбу і пригоди. Приносять зміни, приносять завжди нове, неочікуване, невідоме. Приносять все те, чим живе властиво чоловік.

Вітри, що віяли в гарячі дні червня 1941-го року, приносили згарища. Приносили далекий запах спаленого. Приносили очікування. Ті вітри пестливо тутилися до українського прапору на львівській ратуші. Ті вітри понесли відомість до мого брата за кордон, що мій молодший брат загинув, поранений відламками ні-

мецької летунської бомби. Ті самі вітри погнали мене шукати за тілом мого швагра, що його большевики арештували кілька місяців після того, як він одружився з моєю сестрою. В жадній із львівських тюрем я не знайшов його тіла. Його вивезли раніше на важкі роботи. Ніхто не знав куди. Вітри знали, але я не міг добути від них тайни. В березні 1943-го року впертий вітер вигнав мене з мого міста.

Важкий вантажний поїзд силою свого тягару стояв проти вітру, аж врешті зі свистом льокомотиви рушив туди, куди погнав його цей важкий вітер. Чи цей вітер був мій приятель? Я не вмю на це відповісти. А коли я вмю, то ніхто на світі не зможе знайти правильної відповіді. Бо це відноситься тільки і тільки до мого життя. Цей вітер віяв тільки в мому житті. Він змінив хід мого життя цілковито. Він так довго і вперто віяв і бурчав гнівно, поки я не зрозумів його мови. Я піддався його сугестіям. Це були тільки сугестії. Я міг зовсім спокійно його не послухати і залишитися у Львові. Міг залишитися в малому підльвівському селі або шукати контакту з повстанцями, або міг, просто, накласти на себе руку і бути на тому боці. Але вітер підмовив мене. І я послухав. Пішов туди, куди він хотів. Це був вітер, що проганяв мене з України. Цей самий вітер засмалював мое лице, коли я мандрував німецькими шляхами і тихцем проходив сотні кордонів і застав, що їх американські, французькі й англійські війська наставили в окупованій Німеччині. Цей самий вітер шумів у малому альпійському містечку. Цього вітру не боявся мій маленький синок, що не знав ніколи України, але питався, чи такий самий вітер віє теж в Україні. Уважні читачі, що мають високу чи хоч би середню освіту, і мають сяке-таке уявлення зі школи про літературний стиль і про те, як повинно бути побудоване оповідання, вони відразу звернуть увагу на те, що в цьому оповіданні не все в порядку. Тут вони побачать і часи перемішані, і завважать, що в оповіданні багато повторень і запи-

тань від автора, на які фактично немає відповіді і автор не старається на них дати відповідь. Він начебто задоволений тим, що питання поставив, і на тому мало б все скінчитися. Думка мала б бути розв'язана. Тим часом думка зовсім такої розв'язки не вимагає. Це властиво жадна розв'язка справи. Поставити питання справді може кожний. Це факт. Зауважте колись при найближчій нагоді. А така нагода вам трапиться, коли ви врешті виберетеся на публічну доповідь, на якій програмою будуть допущені питання. Ви, може, самі питань не ставте, а радше слухайте, як інші ставлять. Спочатку питання будуть стосуватися предмету доповіді, а далі публіка прийматиме щораз вільніші форми, і коли голова зборів не буде енергійно тримати присутніх в межах приличности, то вони готові питати доповідача навіть про його родинні справи. В цьому оповіданні зовсім немає місця на такі питання і їх ніхто не ставив. А ці питання, що їх поставив автор, мають свою ціль. Вони повинні викликати враження непевности, сумніву, релятивности. Це незаперечний вплив теорії покійного Айнштайна, філософа, що викликав сумнів до всього у всьому світі. Принайменше одне певне, що викликав сумнів у душі автора цього оповідання.

Залишаючися в сумніві, автор тим самим забезпечує собі місце в скупченні людей, що творять більшість населення нашої плянети. Бо ті, що знають все напевно, творять меншість. Люди того гатунку творять собою нестерпні в товариській розмові типи. Вони зарозумілі і безприкладно брехливі. Ці люди ніколи не заглядають до словників чужих слів, ніколи не розгортають сторінок енциклопедій. Я не люблю таких типів. Це руді, часом зизуваті, а як трапиться між ними брюнет, то він обов'язково займається графологією, тобто відгадуванням людського характеру з писання. А коли віє вітер, вони сильно натягають капелюхи на свої лепети. Позатим, вони мастять своє волосся брилянтиною, щоб вітер його не розвіяв. Вони завжди прилизані і масні. Коло

дівчат вони скачуть і безнастанно говорять їм компліменти, а коли їдять, голосно цямкають губами. В таборах переселенців вони займали посади харчових референтів або приміщувалися в урядах праці. З рації свого становища вони навіть готові були контролювати приріст населення таборів і регулювати взаємини між подружжям. Вони ненавиділи всіх вагітних жінок. Для них це означало нову писанину, видавання нових харчових карток, нові вимоги, непередбачені ніякими приписами. Вони з призириством ставились до всіх, хто переступав поріг їхньої урядувальної кімнати. Вони завжди мали готову відмовну відповідь. І були дуже розчаровані й злі, коли відвідувач не просив нічого, а так собі приходив спитати, наприклад, котра година. В таборах переміщених осіб багато людей не мало годинників. Годинники міняли за харчові продукти, за шкіру, підметки. Ті люди опісля ходили по таборовій площі і нудьгували. Їх давив голод часу. Вони його не могли заспокоїти нічим. Вони часто слинять вказуючий палець і підносять руку вгору. Таким чином вони хочуть зловити вітер. Дізнатися, звідкіля він віє. Але це не заспокоює їхнього голоду часу, не заповнює тієї порожнечі, що її витворює в людській психіці час. Тільки поглянувши на годинник вони можуть на хвилину заспокоїтися. Так, як наркоман, що весь час мусить впорскувати собі морфіну. Часами тільки, свідомість, що вони цю морфіну мають при собі, їм цілковито вистачає. Люди, що мають власні годинники, здебільша на них не дивляться. Хіба тільки з конечности, або коли їх хтось запитає. Їм бракувало теж однієї регулярної чинности, а власне накручування годинника. Цього маленького руху двох пальців. Цей рух подібний до кручення цигарки в тих, хто любить кручені цигарки. Зрештою це річ привычки і смаку. Курцеві найкраще смакувала цигарка, коли він довгий час, не маючи тютюну і вийшовши на табір, раптом знаходив величенького недокурка. Тоді ціла його істота відпружувалася, наливалася солодким очікуванням. Це розуміли навіть жінки,

і в таких моментах вони не приходили до своїх чоловіків з ніякими безглуздими питаннями чи вимогами стояти в черзі за приділами фасолі чи взагалі продуктів, що припадали на даний період часу. Вони залишали своїх чоловіків у спокої з їхніми чоловічими потребами. Ті, які не курили, свої приділи цигарок міняли за хліб. Звичайно це були старі парубки, що вели так зване регульоване життя. Дуже рано вставали і гналися на дороги виловлювати недокурки, що їх кидали солдати, які пізно ніччю верталися додому. Часто бувало, що такий солдат, запаливши цигарку, пару разів пакнув і викидав її майже цілу на дорогу.

Недокурки фактично не мали ніякої ринкової вартості. Їх чути було гумою, а в тютюні було багато піску. За жменю такого тютюну не можна було дістати навіть чверть бохонця хліба, навіть скипки, коли вже про те іде. Збирачі недокурків ненавиділи одні одних. Вони завивали свої шиї вовняними шаликами, щоб вітер їхнього горла не схопив. Вітер був їхнім ворогом. Він змітав менші недокурки цілковито з дороги, а більші заносив у траву. Крім того, вітер для них означав дощ. Коли тільки найменший вітер повіяв, вони висували голови із шаліків і тривожно шептали: о, буде дощ, цей вітер нарве дощу, пропало, завтра нема чого йти на прохід. Прохід — це було слово на означення збирання недокурків. У своїх кімнатах, відділені перегородами з покриттям, захищені від заздрого людського погляду, ті тютюнові шайлоки готували свої скарби. Вони самі, не знаючи смаку тютюну, як варвари обходилися з тим цінним зіллям. Як горлорізи і лупії, пороли „трупіки” цигарок і випускали з насолодою їх нутроці. Потім перетрясали кількакратно, сортували, ділили на купочки. Кожна така купочка мала для них реальну, точно окреслену вартість, як купочка золотого піску для шукачів золота на Алясці. Хлібом, що його отримували від курців, запихали собі черева, і опісля цілими годинами висиджували в таборових виходках, читаючи старі га-

зети. Їм було добре, як нікому на світі. Вони досягали свого щастя вже на місці. Мета їхньої еміграції, влас- тиво, вже була досягнена. Майбутнє для них було зов- сім не цікаве. Вони з жахом думали про те, що одного дня може не бути таборів. Що людей кудись повезуть, що заберуть голодних курців, і для них не буде клієн- тів. Не буде тих, що останню кришку хліба готові були віддати за один синій димок цигарки. Димок, що його ласкавий вітер ще довго тримав нерухомо біля їхніх ніздрів. За цим димом вони сліdkували тужливим зо- ром, коли вітер його забирав і розвівав. Не було спо- собу, щоб цей дим кристалізувати і ще раз опісля ку- рити. Притримуючися наміченої техніки писання, тут уже не повинно бути жадного особистого звертання ав- тора до читачів. Жадного перескоку від оповідання до прямих слів. Це до деякої міри псує композицію твору, розводнює його, загальмовує пливкість оповідання, що повинно бути сповнене вітру, який віяв голосно на вер- хах Альпів, перекидав каміння на плоских хатах ба- варців, жбурляв лявінами вниз і гудів гірськими гро- мами, що заставляли завжди мою молодшу сестру па- нічно боятися й шукати сховища в темному кутку кім- нати. Це віяв новий вітер, що гнав людей у нові світи. Цей вітер був гіркий, як полин, солоний, як сльози батьків, що плачуть над тілом мертвої дитини. Він дур- манив голови, задурманював розум, затемнював зір, за- сипав очі колючим піском. Це не був уже вітер, що, як зв'язковий, приходив з України. Він рвав зв'язки, як рвав телефонічні дроти на придорожних стовпах, коли в своєму лютому поході попадав на них. Він затирив мариво далекого краю і впорскував в жили рідину, що мала діяти, як анестеза. Пробуджений пацієнт мав втра- тити пам'ять минулого або хоч тільки призабути, мав затерти яскравість картини в своєму думаючому апара- ті. Цей вітер насипав у волосся мілку сіль з морською водою, курих димами кораблів на далеких обр'ях, зби- вав морську воду на білу піну і вперто посував судна до далеких, невідомих берегів. Цей вітер замітав сліди,

стирав знаки минулого і ніс у майбутнє. Яке це майбутнє? Це питання наївне і риторичне. Вітрові можна ставити тільки риторичні питання. Наше життя завжди складається з риторичних питань. Моє життя таке саме. І ваше й ваших знайомих, ваших сусідів і рідних, яких ви привезли зі собою. Вітер імовірно знає відповідь на всі питання, зв'язані з ходом життя, але від нього тайни не витягнете, хоч би як просили. Тайну відповіді на всі риторичні питання ви мусите самі знайти. А коли вам дуже тяжко і ви відчуваєте себе непотрібним, вийдіть над берег озера. Найкраще над берег озера Юрон у маленькому селі Лексінгтон. Їхати туди надбережною дорогою, двадцять миль на північ від Порт Юрон у Мішіген. Проїздите під в'ядуктом потужного мосту Голубої Води, що веде до містечка Сарнії на канадському боці, проб'єтесь через тісну густву вуличок середмістя і вискочите на своїй машині на простору дорогу, що заведе вас до Лексінгтону. Це властиво лексінгтонські гірки. Бо саме село Лексінгтон дві милі вище. В Лексінгтоні є вже і кіно, і „драгстор”, і різник, і дві церкви, методистська і католицька. Вода озера Юрон чиста, холодна й бурхлива. Саме озеро велике, одне з найбільших у п'ятці Великих Озер. Коли стояти на березі Юрону в Лексінгтоні і дивитися на обрій, він вигнутий і зморщений, як тайна, як море.

Посилаючись на вісті з науки географії, які ви отримали ще в школі, або принагідно оглядаючи атлас, чи хоч би мапу доріг, яку ви можете отримати на кожній бензиновій станції без окремої доплати, ви можете точно сказати, що саме є на другому березі озера Юрон і, власне, як далеко до цього другого берега. І коли ви маєте трохи картографічних здібностей, ви можете накреслити патином на піску рисунок другого берега. Але коли ви будете спиратися на власному почуванні, то на другому березі відкриєте речі, що існують тільки у вашій уяві, які існують там тільки тому, що ви так хочете. Передусім ви розтягнете простір озера аж на край

світу. І на другому березі ви точно вже зарисуете лінію, що буде дуже нагадувати рисунок Чорного моря. А там ви вже легко віднайдете гирло Дніпра. Ви знайдете Одесу і присядете на сходах Рішельє. Не забувайте проте, що все це діється у вашому уявленні і ви можете приймати дуже сміливі проекти. Всі вони можуть бути дуже легко реалізовані. Коли ви мрієте, то не ставте ніяких обмежень своїм мріям. Мій приятель, до речі, поет, мріє про те, щоб знайти двадцять тисяч доларів. Це очевидний нонсенс. Бо чому йому не мріяти про сто тисяч, чи про сто мільйонів? Але він, здається, розгублюється у високих цифрах. Двадцять тисяч імовірно вистачає йому на покриття боргів, купівлю хати і кілька одягів. А потім він не знає, що далі. А хіба треба в мріях знати, що далі? Навіть у мріях не треба цього знати. Залишіть думку саму, хай вона вас веде в голубу даль. Вам буде легко купити залізничний квиток і поїхати до Львова. Нічого легшого, як поїхати до Львова. Власне в мріях так хочеться поїхати до Львова. Походити по знайомих вулицях, поблукати по перевулках, послухати шуму дерев на Високім Замку. Послухати осіннього вітру на Личаківськiм цвинтарі. І знову хочеться нарисувати на мапі лінію, що сполучувала б Львів з Одесою. Це дуже легко. Треба тільки прокопати водний канал, що сполучував би Буг з Дністром, і цей канал мав би проходити коло Львова, в околиці Знесіння. А тоді вже справа проста. Львів мав би просту дорогу до Чорного моря. Могли б у такому випадку навіть плавати прогулькові чи вантажні кораблі прямого сполучення Львів-Одеса. Так само, як існують корабельні лінії, що сполучують побережжя Атлантику з містами, положеними далеко серед американського континенту. Ви тільки піддайтеся вітрові, він понесе вас скрізь. Вечором у Лексінгтоні, коли вже тихо від гамору дітей, вітер скликає своїх братів на нараду до вербової гуцавини. Зразу він тихо шепче новини дня, обмінюється думками із своїми братами вітрами, а потім кожний з них звітує за цілий день. Дискусії стають дуже

палкі. Бо дерева гнуться і гілля скрипить корою. Перелякані сонні ворони зриваються і женуть кудись наосліп. А тоді вітри хіпочуть з дурних птахів. Вони люблять лякати птахів. Птахи одинокі розуміють мову вітрів і часто підслухують тайни вітрів. І несуть їх по всьому побережжі. Птахи, особливо меві, люблять розповідати чужі тайни. Ви можете не раз зауважити таке дивне явище над озером: летить зграя мев, очевидно, голодних, зрештою немає ситих мев, і раптом одна з них відбивається від гурту і жене у противний бік. Ви дивитесь на неї і вам здається, що це все діється проти її волі. А воно справді так. Вона проти своєї волі летить убік. Це вітер її гонить. За кару. За її довгий язик. За те, що вона розповіла десь там, у мевиному гурті підслухані тайни вітрів. І вітер так довго буде її ганяти над водами, так довго буде її мучити змінами курсів, що врешті вона зложить крила і впаде у воду, як ганчірка. А там на неї вже чекають. Вода знешкодить всяку погань. На вакаціях діти засинають дуже пізно. Їм завжди ще гулянки в головах. Ще навіть тоді, коли сон насилу замкне одне око, вони другим, розплющеним бачать візію наступного дня. Бачать картини нових забав.

Тепер діти не бавляться у війну, не копають окопів у бабинім городі. Вони будують літаки, вони сідають у старі, поламані фотелі і їдуть у них в міжпланетарні простори. Воюють із потворами, що виходять з морських надрів, убивають своїх противників космічними пістолями. Раніше, колись у Бережниці, коло Самбора, наша баба давала нам поради, коли ми, зграя її внуків, бавилися у сільське господарство. А тепер баба моїх синів мусить слухати їх пояснень, що відносяться до заплутаних питань атомної зброї, космічного проміння і міжпланетарного транспорту. Баба сидить, як зачарована, і разом з внуками їде по Молочній дорозі, їде туди, куди везе її фантазія моїх синів. Вона може й хотіла б зупинитись подорозі на Юпітері, в маленькому селі,

де вона народилася, щоб показати їм те місце, той сад і ту хату, що стояла на горбі рівно сто літ. Може вони напилися б холодної води з такої глибокої криниці, що її дна не було видно, може вони почекали б, поки вона напече паляниця на дорогу. Може паперівку хоч з'їдять. Ось уже Спаса в неділю, в церкві будуть святити яблука. Може...? Ні, вони не мають часу. Вони гонять бабу сідати в повітряний корабель. Сідай, бабо, коли хочеш їхати з нами! Що ж ти тут сама будеш робити, коли ми поїдемо? Всі люди поїдуть із землі. Тут ніхто не залишиться. Баба каже: поїду до Бережниці. То далеко, бабо, ти сама туди не заїдеш. Баба погоджується з тим аргументом. Сідає на призначене їй місце на старій кані, що править за комфортний міжпланетарний вагон, і їде в далекі простори, що в уяві її внуків ближчі, ніж її рідне село в Україні. Аж врешті, коли всі міжпланетарні подорожні втомлені, пристають на відпочинок на одному із перстенів Сатурна і з'їдають харчі, привезені з землі, а баба оповідає їм про верби над Дністром і про вітри, що віють над Блажівським лісом, і про чуківський млин, і про їхнього прадіда, що любив коней, і про тополю в Бергелишенім саді. Очі дітей зеленіють простором і вони тихенько обіцяють старій бабі поїхати з нею туди, як тільки повернуться з експедиції на нові планети. Вони обіцяють бабі, що першу, ново відкриту ними планету, назвуть Україна, а місце над морем, де причалить їх ракетний літак, вони назвуть „Мис Баби Наталки”. Тільки баба мусить разом з ними терпеливо почекати на добрий вітер. І вся купка подорожних чекає вітру. Вітру сьогодні для них не буде. Він прилетить тільки вечором, коли я вийду на берег озера. За те цвіркун вже розпочинає свою пісню. Цвіркуни творять міжнародне братство музикантів, що в цілому світі грає ту саму мелодію вечірнього смутку й миру. В старій хаті моєї баби цвіркун гніздився в запічку. Це зрештою традиційне місце всіх українських цвіркунів. Він розпочинав свою пісню, коли пастухи з поля приганяли худобу, коли наймичка приносила обе-

ремок ріща і розпалювала вогонь у грубці, коли вся дівтора втомлена сідала довкола столу і в півсутінку слухала придибашок і див, що їх оповідали парубки від коней. Цвіркун голосно виводив свою мелодію, коли вже все засинало і місяць заглядав у маленькі шибки столітньої хати на горбі. І ніхто ніколи не міг сказати, коли він складав свої скрипки і лягав спати. Цвіркун на залізничній станції у Фульді в Касельщині грав цілу ніч. Поїзди гриміли по рейках, пасажери хвилями звалювалися в ждальну кімнату, розташовувалися по лавках, кричали, говорили на всіх мовах, плакали, гуділи алярмові гудки, що сповіщали повітряні атаки, а цвіркун на станції спокійно, преспокійно співав свою пісню. Навіть тоді, коли падали важкі бомби на весь квартал міста, коли станційний будинок дрижав, як хвора людина, цвіркун цей все одно не знижив ні одного тону своєї пісні. Сумної, спокійної. Пісні, що навівала тугу за відпочинком. Цвіркун на Лексінгтоні грає свою мелодію кожного вечора. Починає кожного разу в той самий час і грає до пізна вночі. І ніхто не може сказати, коли він кінчає. Він чекає, коли вже всі поснуть. Тоді ймовірно він засинає. А може він летить із вітром у друге місце і там грає? Може він летить туди, де починається ніч? Вітри з цвіркунами приятелі. Я підозріваю, що вони дружньо співпрацюють. Бо коли я стояв над берегом озера і слухав новин про смерть мого друга, цвіркун грав мелодію, що заспокоювала мене. Вітер найперший приніс мені новину. Просто з батьківщини. Колісь вітер прийняв на себе обов'язок віднайти тіло мого швагра, того хлопця, що з ним ми так дружили. Вітер віднайшов його в рядах червоної армії, раненого сержанта, що прийшов до Львова саме тоді, коли його батька вбили червоні партизани. Мама його померла і він залишився сам, як літера „а”, написана на великому шматку білого поперу. Він наклав на себе руку. Не міг пережити отого мирного будівництва соціалізму в його поневоленій батьківщині.

Ця патетична з легким журналістичним запахом дигресія в цьому оповіданні, викличе усмішку лукавства на устах тих, хто не вірить у патетику щоденного життя. До тієї категорії людей здебільша належать інженери або ті, що вчилися на інженерів, і їхні професори переконали їх у школі, що всі людські почування можна міряти метром, а смерть — це ніщо інше, тільки переміна матерії, зрештою незнищимої. І все. Вітер — це для них силова енергія, а вода — це мішанка кількох складників. Ну, це їхня справа. А ви, коли матимете час, приїдьте над озеро Юрон. А я, коли вже впорядкую свої персональні справи, коли отримаю нову роботу і матиму вільну від турбот голову, піду з вами на берег. Будемо разом дивитися за обрій. Добре? Сердечно запрошую. Вітри на нас чекатимуть. Я познайомлю вас з ними. А тоді може ви самі і без мене розпочнете з ними довгі дискусії, про те, що минуло у вашому житті і про що ніхто, крім вас і вітру, не знав і не знає. Подумайте.

1955.

ІІ РОЛЯ

— Я знала мужчин. Бо я їх мусіла знати.

— Невже?

— Так. Мусіла. А може, пробачте, я зле вислови-
лась, я хотіла знати їх. О, так! Я хотіла їх знати.

— Чи без цього ви не могли просунутися вперед
у вашій кар'єрі?

— Не треба кепкувати з мене, пане Даниле... Під-
ждіть секунду, тепер мій вихід на сцену. Керівник сце-
ни підніс уже руку. Дає знак, що мені треба бути гото-
вою, хоч я й без цього про це знаю.

— Чи можу підождати тут на вас?

— Але ж очевидно. В мене дуже короткий вихід.
Кілька реплік, опісля німа картина і завіса. В другій
дії я вільна, себто майже вільна. Тільки перед фіна-
лом виходжу ще раз, а тоді вже зовсім на цей вечір сво-
бідна. Підождіть, добре? Ви ж тут, як у хаті, пан... і по-
бігла на сцену. Я чув як вона стримала віддих. Я уяв-
ляв її в цьому моменті. Я не дивився на сцену, але ба-
чив її. Я бачив, як вона застигала, нерухоміла. А п'єса
Макса Дарні „Мати” — вона грала головну ролю. І в
цьому власне виході вона переживала свою трагедію.
Заломлювалась — перероджувалась. Вона несподівано
зайшла в свою кімнату. Весела, радісна, щаслива. Вона
чекає свого коханця. Але тут же зустрічає те страшне.
В кімнаті він, а в його обіймах її рідна 17-річна донька,
Рената. Вона хотіла б, о, вона хотіла б, щоб тоді сталось
якесь чудо. Щоб це не була правда, щоб це тільки їй
так здавалось. Вона хоче бути божевільною і тільки
бачити це в своїй шизофренічній галюцинації. — Але
дійсність є дійсність. — Перед нею картина, вперта,

правдива, Рената, ця мала її дитина, рожевими устами цілує його. В матері холодне серце. Вона усвідомлює нараз усю свою трагедію. Заздрість жінки-коханки, страх жінки-матері за долю єдиної дочки, ненависть зрадженої, любов до нього, божевільна, болісна, — тепер вона розуміє, як вона його кохає. Біль втрати. І врешті смутку самозречення. Вона усвідомлює, що їй час зійти зі сцени життя. Час уступити місце молодій жінці, дочці. Всі ці переживання, як шалені морські вітри, крутять нею в одну соту частину секунди і врешті викидають на берег свідомого розуміння дійсності.

І перші її слова при виході з'ясовують ситуацію. Всю свою істоту вона заковує в панцер байдужості, а всю свою трагедію вона висловлює найпростішими словами:

— Цього не треба було.

Вони, обоє, тепер тільки помітили її присутність. Рената ціла горить соромом переловленої на недозволеному вчинку дівчинки, „пахне” передчуттям першого гріха. Він, Джані Маврус не знає, що йому робити з руками. Він теж властиво радий би, щоб цього не було. Але сталося, його зловили на гарячому. Нічого не вдієш. — Може і краще так. Він дивиться сполохано на свою давню любку, матір Ренати, і починає спостерігати всі ті зморшки на її обличчю — невидні нікому, але знані тільки йому. Раніш він їх цілував, а тепер знає, що це вже старість підходить. — Він це бачить яскраво, щораз виразніше. І йому стає тим прикріше, але рівночасно він тим більше аргументів знаходить на своє виправдання. — Вона — Джульєта читає це все в його очах, що дивляться на неї чимраз впертіш, невідмінно, переможно. Вона бачить теж, що такий кінець повинен був прийти далеко раніше. Взагалі не треба було починати. — Він настільки молодший за неї! Це мусіло прийти — Рената... — Чи вона те саме теж колись переживе? Вона заломлюється і тихенько повторює:

— Не треба було цього, — повертається, щоб вийти,

її рука безсило опускається вздовж тіла і... безшелесно спадає завіса. Вона знову біля мене. Дихає важко, як після виснажливої фізичної праці. Тисне мені руку. Я підношу її руку до губ і цілую. Нас штовхають століяри, що пересувають на сцені нові меблі, змінюють обстанову. З суфіту сиплеться дрібний пил, приглушено гудуть мотори ліфтів, що підіймають вгору декорації. З-поміж плутанини шнурів, ливь, полотен, стін, рефлекторів, ламп продирається гострий голос асистента-режисера.

— Підняти вище другу суфітку. Ще, ще, отак. — Правий юпітер на опірниці. Горизонт згорнути. Цілу першу дію це дерево бовваніє за стіною, як хлоп на весіллі. Ще таких пару нумерів, і ми перемінімося в халтурний балаган.

Хтось протестує, асистент не дає йому говорити.

— Якщо це вам важко пам'ятати, то змініть звання. Краще бути добрим фурманом, як поганим декоратором. Ніхто не буде дивуватися, коли ви коні поміняєте, раз з правого, раз з лівого боку дишля. Але, коли в театрі поставите посеред сальону вербу, то з трагедії зробіте комедію, а з комедії зробіте халтуру.

— Але ж верба стояла за кулісами. Її ніхто з залі не бачив.

— Але я бачив з-за куліс. Для мене вона всю дію бовваніла, як шибениця. Я бачу сцену з другого боку.

— Де ж я маю її поставити?

— Не поставити, а повісити. Високо, високо під саму стелю, на порожній линві, щоб нікому не заважала, поки не покінчать грати...

Магдалина слухає ці слова, не випускаючи з своїх рук моєї руки:

— Ці теж грають. Без режисера, без тексту, без гриму. Грають так само щиро, як ми, там на сцені. Ходім до моєї гардероби.

Ми просунулися між стіною кімнати і старосвітським креслом — увійшли в вузький коридор, залюд-

нений масками. Вони жваво розмовляли, курили цигарки, смоктали цукерки, ходили під руку, переконані, що того ніхто не помічає, наділяли один одного короткими поцілунками і стискали руки. В одній з бічних кімнат кольоратурне сопрано вивчало свою партію. По сто разів повторювано ту саму фразу. Тисячі тих самих тонів фортепіяна вибігали крізь стіни кімнати, — покашлював бас-баритон, нерухомо сонно стояли дижурні пожежарної сторожі. Кравчиха, простягнувши мертво перед себе руки, уважно, несла нову сукню. Щезла в чийсь гардеробі. Вибіг фрізер із шелестом свого білого лікарського плаща, увихався серед юрби акторів. Вбіг до гардероби режисера.

Я вітався, розмовляв короткими словами зі знайомими, весь час ідучи за Магдалиною. Врешті ми стали біля дверей її гардероби. Вона понищпорила в кишені і вийняла ключ. Відкрила двері. Цокнув контакт, заблисло світло:

— Сідайте, ось тут. Це одинокий вигідний фотель.

— Дякую. Чи можна закурити?

— Курить. А якщо хочете, то почастуйте й мене.

— О, вибачте, я не знав, що ви курите.

— Я й не курю. Тільки так, часом. Коли в мене особливий настрій, люблю зіпсувати цигарку. Не затягаюсь.

Вона сіла проти мене. Власне, не проти мене, а радше я міг бачити тільки одну чверть її лица. Зате, коли я поглядав у дзеркало, то бачив усю її. Наші очі зустрілися в дзеркалі. Магдалина усміхнулася:

— Це томить.

— Міркую.

— Але що втому відчуваєш тільки тоді, коли вже все покінчено. Коли так після вистави сяду перед дзеркалом і почну пальцями здирати шкуру тієї другої особи з лица...

Раптом у кімнату вдерся голос електричного жучка, а за ним голос асистента:

— Другий дзвінок, знову дзвінок.

Я посміхнувся.

— Чому смієтесь? — запитала Магдалина.

— Цей голос...

— Що?

— Він такий інший, як би я не знав, що це певно асистент, я повірив би, що це власне оця його верба своїм дерев'яним голосом говорить.

— Так, мікрофон дуже міняє голос. А ще до того „пан“ асистент особливо не має радіофонічного голосу. Чи дозволите, пане Даниле, мені підготовлятися поволі до наступної дії?

— Це ж ясно. Якщо маєте передягатися, я вийду.

— Ох, ні. Залишіться. Я зовсім не соромлюся, — зрештою, я так умію переодягатися, що ви не встигнете навіть нічого завважити. — Вона зняла свою темну сукню, за хвилину залишалася під яскравим світлом гардероби в білизні, але через хвилиночку, вона вже була вдягнута в новий костюм, що лежав приготований на спинці крісла.

— О, бачите — і по всьому. Тепер тільки вже дрібниці. Зміню зачіску, поправлю грим. Хоч від останньої моєї сцени минуло два місяці, я постарілась на років п'ять. Отак, — і вона дбайливо закреслювала зморшки, змінила розтушовкою червінь.

— Добре?

— Хіба я знаю!

— А хто ж повинен знати, як не ви? Потім повиписуєте бозна що, ага, ще губи... Вони мусять бути тепер тонкі, дуже тонкі і бліді, майже бліді. Я хочу так зробити свою маску, щоб зразу було видно на ній усе. Коли увійду на сцену, публіка мусить бачити, що я прийшла вбити. І хоч за текстом п'єси Рената вбиває свого чоловіка, а я беру на себе її вину, але властива вбивниця — я. В мене зроджується скорше думка вбивства, ніж у цієї дитини. Я беру всі її переживання на себе. Я страждаю за Мавруса, за всіх.

— Чи справді?

— Що чи справді?

— Чи справді ви страждаєте?

— Так, я таки страждаю. Уявляєте, пане Даниле, я страждаю. Я, — тут вона усміхнулася, — така вже страдальниця. Я переживаю кожну роллю. І коли отримую одну, то мені власне хочеться другу, що її я не одержала. Я найрадше грала б усі ролі п'єси. — Я ношу їх усі отут, — вона показала на свої груди, — тут. І коли я стою за кулісами під час „Гамлета”, я божеволію разом з Офелією, копаю могилу разом з гробокором і мрію про те, щоб бути Ляертом. — А в п'єсі Осборна „Смерть у полоні”, що її ставлять тепер у нашому театрі, я хочу бути і Марсією і тіткою Деметрою і Бабунею.

Я уявляю собі весь світ, все життя цих трьох жіночих постатей. А сцена смерти Бабусі мені знається найкращою в світі. — Коли я ще була маленькою дівчинкою, я перший раз пішла до театру. Ставили „Антигону” Софокля — я нічого не розуміла, але відтоді театр зачарував мене. Я хотіла бути Антигоною, тією малою дівчиною, заплутаною в трагедію, що вміла скорити короля. Я хотіла, щоб на мене дивилися, мені плескали. Я зеленіла від заздрощів, коли в школі давали художнє читання не мені, а моїй товаришці. Я уявляла, що я стократ краще це зробила б, і вірила, що театр — це те чудове, райське місце, в якому тільки блиск і слава. І коли я врешті вступила до театру, я мусіла починати від малих, найменших, незначних ролей. І хоч режисер завжди говорив на кожній пробі, що в театрі немає неважливих ролей, я плакала гіркими сльозами розчарування. Чому хтось інший, а не я? Я так чудово розумію цей момент, цей вихід, цю появу! Я так глибоко переживаю кожну постать! Коли в „Процесі Марі Даген” Марі обійняла свого коханця, я в думках належала йому. Я стояла на межі розпусти. Але це в мене було зв'язане з моєю роздвоєною духовістю. Я шукала

взаємин з чоловіками, щоб пізнати їх. Пізнати любов. Я бігала по шпиталях, щоб пізнати біль. Погляньте на мою руку. Це знаки голки морфінового шприца. Я цілими годинами приглядалася, як поводяться люди, що мають хворі очі, як поводяться жебраки. Я випитувала, що чують каліки, коли їх різали без операції. Я ходила до судових заль дивитися на злочинних жінок. Як непритомна, я ганяла з кіна в кіно. Оглядала фільм за фільмом. І коли раптом я отримала роллю, я псувала її. Мені все мішалось. Все, що я бачила і переживала, я хотіла вкласти в цій ролі, якоїсь малої служниці. Я проклинала всіх служниць на світі. Такі трудні вони були на сцені. — Я так говорю й говорю, і не звертаю на вас ніякої уваги. А вас це напевно нудить.

Очевидно я заперечив так щиро, що вона повірила:

— Пані Магдалино, ви ж знаєте, що я люблю, коли ви оповідаєте. Якби не те, що...

— Що ви хотіли сказати?

— Без цього можна обійтися.

— Але я хочу знати. Скажіть, закінчіть.

— Ах, це важне тільки для мене.

— Ну, що?

— Як би не те, що ви закохані...

— То що?

— То я заявив би вам про свою любов.

— Так раптом?

— Хіба це раптом? Хіба ви не помічали цього раніш?

— Може і помічала, але я, пробачте, хотіла це використати.

— Як?

— Я хотіла провести на вашому почуванні один експеримент.

— Який?

— Я хотіла спостерігати, як розвивається почування жінки, яка байдуже ставиться до закоханого в неї чоловіка.

— Навіщо вам це?

— А хіба я знаю. Не можу вам цього сказати — може колись придатися. Не знаю ще, яку п'єсу колись буду грати. Мою уяву, мій мозок радше, я перемінила на музей, потрібних і непотрібних уявлень, масок, фігур, осіб, мізансцен, костюмів, реплік, фраз. І сьогодні я переживаю сама себе.

— Цього не може бути.

— О, так. Не тільки може бути, але з певністю є і було. Тільки воно ще в сконденсованій формі...

Я хрипко чомусь і тихо просив:

— Говоріть, говоріть.

— Жінки були такі, як сьогодні. Мати і донька, а він, він... (павза, — а потім тихо, сама від себе закінчила), мій чоловік...

Слова її прилипли до стін.

— Як ви це пережили? — я пробував незручно на-в'язати розмову, що після тієї заяви зірвалася.

— Ох, не забувайте, що я акторка.

— Але ж це чисто людське, а не акторське.

— Так, але моя сценічна рутинна, так би мовити техніка, допомогла мені цю драму довести до розв'язки. Це мені врятувало життя.

Магдалина закінчувала своє одягання до виходу, коли прогудів в рупорі голос асистента:

„Джуліяна на сцену, —

Джуліяна на сцену.”

У відповідь йому вона проказала:

— Іду вже.

Виходила, всміхнулася до мене і промовила:

— Коли хочете, зачекайте на мене по виставі.

Мюнхен, травень 1947.

У ПАЛАЦІ ЧАРІВНИХ ФОРМ

(Репортаж з мюнхенського ботанічного саду)

У весняний полудень ми під'їхали трамваем до нового ботанічного саду в Мюнхені. Старий, засушений, як листок у зільнику, дідок продав нам квитки, і ми пішли до скляного палацу, в якому живуть квіти.

Атмосфера тепла і спокою. Абсолютна тиша панує в тій хаті, де живуть дуже інтенсивним життям дивні Божі істоти — рослини. В царстві рослин панує Божий дух. Рука творця видна в кожній найменшій рослинній формі. Коли входимо в палац, де живуть рослини, нас огортає дивний, майже побожний настрій. Думки укладаються за стилем біблійних стихів, а слова набирають античної форми. Огортає тривога, щоб не зрушити ні атмосфери, ні чудових форм квітів. Парадоксально звучить напис, який забороняє доторкатись до квітів у ботанічному саді. Ніхто ж святощів не плямує! А може. Може, власне, що вони тут, показані в усій своїй красі, манять святотатців. Боже діло видне в тому, що Творець дуже дбайливо подбав про те, щоб ці найбільше німічні і найбільше крижкі істоти світу за своє коротке життя зазнали найбільших вигод. Квіти чудово пристосовані до обставин і умов, в яких живуть.

— Чи ти відчуваєш, що тут панує майже церковний настрій і молитовна тиша?

— Так, — каже мені у відповідь мій приятель О. Ел., — квіти зреклися мови за рахунок форми, кольору й запаху.

Я глянув на нього з подивом. Який він мудрий. Як він дотепно зауважив це. А навіть якщо не він сам це

вигадав, то воно все таки дуже розумно. Квіти вибрали краще. А може...

Оглядаємо ботанічний сад. Т. зв. новий ботанічний сад Мюнхену заснований 1910 року, заходами закоханого в квіти і природу тайного радника королівського уряду п. Геббеля. В саду зібрані всі відомі й вивчені рослинні форми світу. Багато ще рослинних істот не простежено. В ботанічному саді Мюнхену не заступлено морської фльори і т. зв. плянктону. На це треба окремих споруд і великих просторів. Проте, доволі багато заступлена група наводних рослин.

Рослинний світ пребагатий. Він оригінальний у формах і кольорах. Рослини абсолютні індивідуальності, вони нікого не наслідують. Власне, є один рід чудових квітів, що не має своєї стандартної форми, притаманної даній групі рослин. Це орхідеї. Чудова форма цієї рослини приковує увагу глядача і полонить його душу. Чарівні орхідеї. Про них постало чимало пісень, легенд. Вони не мають свого означеного кольору, а приймають колір оточення. Вони не мають свого запаху, пахнуть запахом чужим. Тепер якраз у ботанічному саді, в кімнаті орхідей орхідеї квітнуть блідо-фіялковим кольором.

Ходимо від павільйону до павільйону, подивляємо чудові і дивні форми кактусів, пальм, філядендронів. Ходимо по саду в сонці і барвах рослинного світу. Ось там у тіні парника гіяцинти, що вже перецвіли, відспівали весняний концерт чарівної форми своїх квітних корон.

Чудова легенда зв'язана з їхнім постанням. Гіяцинт це був грецький юнак, що жив у той час, коли ще грецькі боги ходили по землі і дружили з людьми. Бог краси Аполлон саме Гіяцинта вибрав собі за друга. Вони перебували постійно разом, і трапилось якось, що бог, кидаючи диск, потрапив у чоло свого приятеля Гіяцинта. Гіяцинт від удару помер. Аполлон гіркими сльозами плакав над тілом приятеля. З його сліз, що падали на

землю, виростали чудові квіти, в коронах яких була за-
клята скарга Аполлона. Якщо не вірите, погляньте в
корону гіацинтів, там написані слова: „ai,ai”, слова
скарги Аполлона.

Друга легенда зв'язана з постанням тендітної квіт-
ки, що носить назву мітичного красуня Нарциза. Він
був такий гарний, що коли проходив дорогою, квіти схи-
ляли перед ним голову. А найкращі дівчата Геллади
присилали йому у дар усе, що мали найкращого... Нар-
циз ні на що не звертав уваги. Він нікого не любив, він
любив тільки самого себе. Він був закоханий в собі до
безтями. Шукав тільки лісових озер у затінених олів-
кових галях, прилягав над їх берегами і вдивлявся в блис-
куче плесо власного образу. Він молився до олімпійсь-
ких богів, щоб назавжди зберегли його красу непоруш-
ною. Зевс, зворушений його молитвами і димом щедрих
жертв, уволив Нарцизову волю: забрав його живим на
Олімп, а на землі залишив струнку квітку, якій люди
надали назву нарциз.

Минає травень, квітнуть конвалії, що з ними зв'я-
зана легенда дівочих сліз. Колись давно в одному цар-
стві захворів царський син. Ніхто з лікарів, ні знахорів
не міг знайти ліків на дивну недугу престолонаслідни-
ка. А недуга ця не була тілесна, кліщами мелянхолії
і смутку охопила вона душу царської дитини. Царенко
тужив за чимось небаченим і незнаним. Тоді хтось із
малих двірських слуг сказав, що царенка вирятує від
смерти квітка, якої ще ніхто не бачив і не знає. Цар-
батько дав наказ шукати таку квітку. В цілому цар-
стві заборонено було будь-що робити, всі мали шукати
нову невидану квітку. В якомусь малому незнаному селі
жила маленька дівчина-сирота, якій присуджено було
все життя пасти гусей. Вона теж шукала квітку, що
мала б урятувати життя царевича. Дівчина блукала по
леваді і не вірила, що їй пощастить знайти цю квітку.
Куди їй там, малій задрипаній пастушці! І дівчина пла-
кала, плакала, плакала, а сльози великі і рясні, як мор-

ські перли, падали на леваду. А де впала сльоза, виростала квітка, що на її галузці перлилися срібно-білі дзвіночки і дзвонили чудовим запахом. Дівчина збирала ці квіти, а її лице роз'яснювалося і всміхалося. Занесла квітки до палацу. Коли хворий царенко побачив їх, то видужав, покохав квіти і дівчину, що їх назбирала. Самозрозуміло, як у кожній казці, потім відгуляли весілля і маленька дівчина-пастушка стала царицею.

Багато ще легенд зв'язано з постанням і життям квітів. Багато прекрасного написано про квіти і багато ще буде написано. Квіти завойовують беззастережну любов людей. Мюнхенський ботанічний сад відвідує багато людей. Між відвідувачами ми бачили того дня багато дітей, в білому одязі. Цього дня було перше Святе Причастя, і батьки взяли їх до ботанічного саду, щоб зв'язок із Богом діти відчули якнайбільш ясно і за допомогою найбільш довершених форм рослинного світу.

І ще одне: в рослинному світі переважає зелений колір, колір надії.

ЛЮДИНА З П'ЕСИ

— Хто ми, вірніше — хто я, що я і завіщо страждаю? Оце питання кинув Аркадій Кольберт, голосом тихим і повним патетичного жалю.

Поглянув на нас, чекаючи відповіді, але ми йому не відповідали. Тоді він злегенька прикусив нижню губу, поклав праву руку на серце і поволі повернувся до нас спиною. Сперся на ріг куліс і так стояв, понуривши зір у долівку.

Мій сусід при столі, пан Феденко, і я, молодий журналіст, Данило Тесар (газетний криптонім під рецензіями Данте), постійний відвідувач театральних залаштунків, поглянули на себе. Феденко, поглянувши на мене, ще й моргнув оком — мовляв: „Ви не дивуйтеся”. Але я був здивований і трохи розгублений. Мені чогось хотілося відповісти панові Аркадієві щонебудь, щоб тільки говорити, але я не знав що відповісти і як. Це мене хвилювало. Я вже навіть підніс руку і розкрив рота, але старий Феденко поклав свою долоню на мою руку і тихим, професійним шепотом сказав:

— Залишіть. В нього душа болить.

На цю репліку суфлера Аркадій рвучко повернувся і здавлено прохрипів, витримавши павзу на п'ять:

— В нього душа болить, кажеш, а яке ж у тебе діло до цього? Хай вона собі й болить. Хай болить! Так болить, щоб я ревів від цього болю скаженого, щоб я рвав на собі одяг — щоб, щоб...

І знову мудрий Феденко, похитуючи лисою головою, спокійно, по-суфлерському заспокоював:

— Не треба, не треба. Краще сядьмо... і вип'ємо.

— Хай буде так.

Мені особисто стало легше від тієї пропозиції Феденка.

Аркадій сів. Сів на своє місце. Схрестив руки на грудях, висунув ліву ногу, а праву підігнув під сидження стільця. Сидів він на важкому готичному стільці, що його я бачив у „Фавсті”. Я сидів на барилі, що грало роллю майже в усіх побутових п'єсах, а Феденко — на перелазі. А стіл був справжній міщанський стіл, що грав роллю у п'єсі „Мина Мазайло”. На столі розстелена сніжно-біла скатертина. На ній — пляшка, цинові чарки, й закуска: — хліб, ковбаса, індича грудина. Крім цього фрукти — грушки, сливки й виноград. Феденко наливав, нагнувшись з висоти свого перелазу понад столом. Горб на його спині блищав щирим золотом рефлектора. Монтер забув його погасити і світло крізь полотно куліс розгушованим і ніжним пилом засипало наш стіл і, продершися через дірку котари в'язкою гострих стріл, золотило Феденків горб.

Феденко був у театрі суфлером. Ніхто, властиво, не знав точно скільки Феденкові років, і як довго він у театрі служить. Бухгальтерські книги виказували, що він уже давно повинен піти на емеритуру. Головний касир, пан „радник” Евстахій Кавка, що служив у театрі більше ніж 30 років, виплачуючи Феденкові гроші кожного „першого”, підсував пальцем на чоло окуляри і завжди бурмотів:

— Я думав, що цим разом гроші пішлю вам післанцем до хати.

— Перед тим я побачу ваш похорон, — відгризався злобно Феденко.

Пан Кавка швидко вираховував гроші й гнівно грюкав касовим віконцем, — а Феденко втішно хіхікав, засував недбало гроші в кишеню і члапав на сцену. Викликав головного машиніста Грибка Василя, і обидва щезали у Феденковій кімнаті, що її двері виходили просто на сцену. Там вони сиділи цілими годинами, аж до початку вистави. Пів години до початку виходили.

Перший виходив пан Грибок. Він зупинявся на середині сцени і розтирав праву ногу. Від коліна вниз. Ця нога була нерухома ще з першої світової війни, а ще, крім того, часто терпла. Вже в першому тижні війни артилерійський шрапнель розшматував литку, а коліно розколов на дрібні кусні. Чудом це все посклеювали. Він відлежав 6 місяців у шпиталі й вернувся до хати з штивною ногою. Вона терпла, й він розтирав її, та при тому бистро глядів на сцену. Запримічував кожну неполадку в декорації, кожний фальш. Шкандибав до куліс і все справляв. Феденко десять хвилин пізніше сунув тихенько крізь сцену. Вибрав якубудь діру між декораціями і з'являвся на сцені. Хвилину глядів на сцену, а потім безшелесно прямував до суфлерської будки — проходив попри Грибка, що бурмотів:

— Не ходити по сцені.

І усміхався без усмішки. Феденко не зважав на це.

Але й Грибок, хоч був приятелем Феденка, не знав скільки суфлерові років, і як довго він у театрі.

Феденко часами говорив про постановки, що йшли в театрі, а яких ніхто не пам'ятав і не бачив. А все ж таки вони йшли. Були записані в театральних книгах. Ролі від них лежали рівненько зложені в архіві і Феденко говорив про акторів, режисерів, прізвища яких давно вже забулися. Говорив про них, як про знайомих вчорашнього дня. Сару Бернер знав ще з її молодих літ. А про Марію Заньковецьку згадував як про найкращу приятельку.

— Та це був тільки жарт. — І яюсь гірко і сумно, дуже сумно усміхався при тому. Здавалося, що хоче витерти суху сльозу.

Чи мав рідню, цього теж ніхто не знав. Були бо в місті Феденки. Був навіть доволі добрий актор Феденко, але цей Феденко суфлер завжди дбайливо відпекувався від всякого споріднення з ним, і з іншими Феденками. Жив виключно в театрі. Останніх десять років не виходив зовсім з нього. Театр був йому хатою, міс-

том, світом. Тут знаходив абсолютно все, що було потрібне для його життя. Ніколи не лаявся, ніколи не хворів. Ні один директор театру не пропонував йому покинути працю. Жаден режисер, жаден актор ніколи не жалівся на його роботу. Завжди точно, 20 хвилин до початку, він сидів у своїй будці. І хоч режисери нераз хотіли цю буду зліквідувати, він завжди вмів обстояти своє королівство.

— Не пожалуйте, — говорив на всі аргументи режисерів та акторів. І справді. Злічити не можна ситуацій і цілих п'єс, які він часто рятував від скандалу. А коли опісля йому дякували, посміхався тільки і члапав далі. Між лаштунки, реквізити, меблі, та щезав у своїй кімнатці.

З Феденком ми жили як два приятелі. Він один з цілого ансамблю ніколи не був сердитий на мене. І він один не облизував мене цілунками подяки. Ніколи не запевнював, що я найгеніяльніший молодий журналіст. Він один не лаяв мене останніми словами і не обіцював святочно перебити ніг, коли я написав неприхильну рецензію. Але зате він один завжди говорив мені правду про театр, про залаштунки. Він завжди говорив мені про те, хто як грає і як поставлена п'єса. Він один знав це все, цей старий лис, як називали його в театрі, горбатий Феденко. І тому я міг зберегти, так мовити, незалежність думки та дожити швидко слави такого вислову: — „А все ж таки його рецензії, поза, очевидно, малими виїмками, правильні. Він знає театр.” І саме Феденко запросив мене на сьогоднішній вечір. Власне сьогодні.

В перерві другої дії „Гриця” він шепнув мені, саме в мент, коли я пробував трохи безсоромним рухом обняти соромливу дебютантку, яка грала ролю Галини, шепнув, поклавши свою довгу костисту руку на моє плече:

— Якщо нікуди сьогодні не йдете, обов'язково прийдіть по виставі за лаштунки, я буду чекати на вас...

І коли я хотів щось відповісти, він уже щезав за котарою.

Вистава закінчилася, я відпровадив малу дебютантку до дому, одержав від неї декілька поцілунків та гаряче запевнення, і прийшов до театру.

В театрі було вже зовсім темно. Тільки в льожі порт'єр „стара чіпка” (теж театральне прізвище — невідомого походження), пан Безушко, читав пильно список телефонів і шептав беззубим ротом телефонні числа. Пан Безушко мав дивну пасію. Читав постійно телефонну книгу і вивчав напам'ять числа всіх паперових магазинів, друкарень і гальянтерійних крамниць, і завжди помилявся.

Він не запримітив, що я просмикнувся біля нього. Пожежник Копитко Ілярій (дивак, що біля сокири при поясі вервицю з синіх кораликів носив), хропів у ревізиторській, аж дзвеніли бутафорні шаблі, розвішані на стінах кімнати.

Я просунувся між полотном горизонту.

Сцена була вже напів розмонтована. Декорації сьогоднішньої вистави не були ще винесені, поруч і на них лежали принесені вже декорації до вистави, що мала йти завтра. Суматоха ліній, барв і форм. Частина середньовічної палати поруч українського пейзажу. Пальми положили на цяминні дерев'яної криниці. Каміний, крилатий лев сидів біля розкішної вишні. Все присипане дрібним пилом, тінями вистрілювало вгору.

Я дивився за Феденком. Але він запримітив мене вже раніш. Висунув руку з-поза куліс і махнув у мій бік — сюди!

Я пішов туди.

Знайшов його і ще якогось пана. Це був власне пан Аркадій Кольберт.

Ми познайомились.

— Здійміть пальто — попросив Феденко.

Я поклав тільки капелюх на пеньок тополі, але не роздягався, розв'язав пояс пальта, запалив люльку і,

попихкуючи, включився в розмову. Лице пана Аркадія було мені знайоме.

Феденко наливав чарки. Ми випили горілку, що пахла мастиксом, і закусили білим хлібом, намащеним паштетом, що мав краску і смак шмінки. Пан Аркадій гриз бутафорну грушку. Його шовковий, чорний костюм еспанського гранда, чи англійського середньовічного пера, був вилинялий і протертий на рукавах.

Бракувало теж декілька срібних гудзиків. Мережива жабота були зайложені підкладом. Перстень на його правій руці вилискував червоним чеським склом. Під піджаком у нього не було сорочки, а на правій нозі пустило „очко” панчохи. Прямо від гори, через коліно стрілкою щезало в халяві чобота.

Ми мовчали. Пан Аркадій, Феденко і я. Кожний думав про своє.

— Вип'ємо ще? — запропонував раптом пан Аркадій. Вип'ємо за... за здоров'я найкращої дами нашого королівства, донни Дольорес Каstellьо і Кольорадо. — Урра!

Феденко налив „мастиксу” і всміхнувся, а я підніс мовчки свою чарку.

— Ви, молодий мій пане, хіба не звідси, що не знаєте наших звичаїв, — говорив до мене пан Аркадій, — чому ви похмурий? Хіба вам не всмак оцей наш тост? Хіба заперечите, що Донна Дольорез не найкраща?

— Але ж, пане Аркадію, — ми разом з Феденком промовили цю фразу. Феденко здивовано глянув на мене. Він привик, що фрази можна тільки повторяти за ним. Але раптом пригадав собі, що я не актор, і всміхнувся. Я мав право говорити фрази самостійно.

Ми випили знову.

Пан Аркадій був злегенька п'яний, мені в голові трішки шуміло, але зовсім тверезий був тільки Феденко.

— Ну, кажіть, — прохрипів знову пан Аркадій і

раптом станув у войовничу позу та посягнув рвучко по рапір, що його не було при боці.

Не бійтеся — шепнув Феденко — він тільки так, трішки забагато випив. Але це нічого. Кажу, в нього душа болить.

— А хай же болить, це не ваше діло — хрипів злісно пан Аркадій. — Завтра мій день... — і замовк. Сягнув по чарку. Феденко не стримував.

Завтра мала йти п'єса невідомого автора п. н. „Смерть Дожі”.

Це все мене мучило. Якісь думки снувалися й товклися в голові і я не зміг дати їм ладу: Дожа, пан Аркадій Кольберт, Дольорес, сьогоднішній Гриць, молода дебютантка, старий Феденко і цей „мастикс”, що ми його пили.

— Чи вам погано — запитав мене пан Аркадій.

— Ні.

Феденко всміхнувся. Він забагато сьогодні всміхався. Досі, мабуть, скривав, щось таїв, але не хотів мені сказати що. Бачив, що я мучуся і не хотів мені допомогти.

Я поглянув на нього. Він зразу зрозумів, про що йдеться.

— Доволі гратися в піжмурки, пане Феденку, — думав я, — а він, Феденко, читав у моїх думках, як з відкритого суфлерського примірника. Кивнув головою в бік пана Аркадія:

— Хай він скаже.

— Хай він скаже, — машинально повторив пан Аркадій. — Ага так, я маю вам щось сказати.

Феденко сказав: — Це він велів вас тут запросити, пане Даниле.

— Так, я велів. Я хочу вам щось сказати. Щось, чого ви не знаєте, — але мусите знати, повинні знати. Чи ви знаєте, хто я такий?

— Так, очевидно, — ви Аркадій Кольберт, артист драми.

— О, як же ви помиляєтеся. Пан Аркадій спить

у хаті. Він грав сьогодні Хому в „Грицеві”. Сьогодні ж грав другу гарнітуру. Випускали дебютантку. Цю малу, ну, як же їй? Ви це повинні знати найкраще, — на-тякнув.

Я подумав:

— Таки запримітили. А мені здавалося, що ніхто не бачить, як я обіймаю цю малу. Мабуть вони завжди бачать, усі мої винні і невинні флірти за лаштунками. Від тієї думки мені стало смішно.

— Пан Кольберт, загравши в другій обсаді, пішов спати, а я тут блукаю. Я залишився. Я — я людина з п'єси. Тепер я вже не українець. Не плачу й не співаю, як ви. Не біль, але розум, і темперамент керують моїм життям. Я граф Хозе Наварра. Чи пригадуєте мене тепер? Я той, що вбив Дожу. Цього підлого собаку, що збезчестив мою Дольорес. Я народився в думці невідомого автора, що вмер під колесами вантажного авта у вуличній катастрофі. Вмер банально, як останній дурень. а я залишився безбатченком.

— В п'єсі я лежав спокійно аж до моменту, коли режисер почав репетиції. Я поволі опанував тілом актора, що мав грати ролю графа Хозе Наварра. Кожна репетиція — це була боротьба між мною, тобто трафом Хозе, паном Кольбертом — і актором, — і режисером. Пан Кольберт був зліплений з десятків інших постатей, що їх притаманні риси, мов їжакові колючки несподівано вискакували, коли він, за вказівками режисера, шукав цілковито нової форми для графа Хозе, центральної постаті п'єси.

— Ви маєте манери Хоми, а розумете як малоросійський дячок. Ви не можете позбутися Мини. Будьте рішучі. З кожного вашого жесту, з кожного слова мусите відчувати певність і рішучість, — кричав до мене режисер.

— Але ж я так і роблю, — пробував я слабо протестувати.

— Вам так здається. Ви слинявий Гриць, який не

знає чого хоче. — Цю фразу: „Дольорес, ти згинеш від моєї шпаги, коли хоч моргненням повіки виявиш невірність” — ви мусите так сказати, щоб і ви, і Дольорес, і публіка відчували безмежність вашого кохання у словах погрози. А це ви говорите, як матрос, що го- говий збити нізащо свою любку-повію на винне яблуко. Ще раз прошу. Вам не треба ображатися. Мистецтво це не контролює квитків у люнапарку. Це 95% поту і 5% таланту. На кожний оплеск літра поту. Ну, прошу!

І я повторював цю клятву фразу, ще, ще і ще.

— Вже краще. Але не розкачайтесь, як дроворуб. Ви лицар. Ваша кожна поза має бути готовістю до бою, галянтерія зводника і манери дипломата. Сполучіть це.

Ну, далі, далі, ще раз.

Я повторював, ще раз, і ще раз, і ще раз. І це саме робили всі мої приятелі, кривні і вороги, діти того са- мого автора, люди з тої самої п'єси. Я опановував тіло, боровся, ламав матеріял. Сугерував йому ціле моє жит- тя. Мою муку сердечну, моє безсмертне кохання. Мої пристрасті, мої думки.

І так поволі, поволі я заволодів ним у цілості.

Але це все не було ще певне, було не завершене. Незавершене аж до моменту прем'єри. І надійшов мій великий день. Я став собою. Пан Аркадій Кольберт при- ніс чемно до гардероби своє тіло. Сів проти дзеркала і в останнє поглянув на себе. Поглянув не то з жалем, не то тривожно. А потім поволі й розумно почав на- кладати грим. Вибрав дбайливо шмінки. Ввесь час я водив його рухами. Я творив своє фізичне обличчя, як створив раніш, довгою працею на пробах, своє духове обличчя. Кравець одягнув нас. Ми чекали нетерпляче дзвінка. Врешті, третій. Заля затихла. Завіса пішла вгору. В пишній кімнаті венецького дожі моя Дольорес вела гостру боротьбу з дожею. Цей підлий тип ляв її останніми словами. Як парубок, а не як шляхтич. А во- на бідна, з досади ковтала сльози і терпіла всі наруги безсоромника.

Дольорес (сичить):

— „О, як би я мала в цю мить кинджал!”

Це була репліка для мене. І я вбіг на сцену з блискучою рапірою в руці. Я вбіг на сцену і почав жити. Це жив я, граф Хозе, а не якийсь там пан Кольберт. Я взяв тільки його тіло. Я кохав, ненавидів, страждав і жив...

На всіх виставах я переживав це саме. Завжди тривожно чекав третього дзвінка і грізного шепоту „інспіцієнта”: — Вже!

І радісні, п'янки поцілунки донни Дольорес...

Так скінчилася вистава, самі ви писали, що спектакль пройшов з успіхом, і я пішов до гардероби. Сів біля дзеркала і, проти мосі власної волі, почав обдирати себе з шкіри. О, скільки я терпів. Шмінка під товщем злазила, щезало моє страдницьке обличчя, а виходив пан Кольберт. Врешті він пішов, забрав своє тіло, кравець забрав костюм, а я залишився сам. Сам нагий, в опустілому театрі. До нікого слова не можна сказати. Донна Дольорес пішла вечеряти, а я терпів. Накинув на себе полинялий костюм якогось монарха XVI віку і вийшов на сцену. Ще були теплі електричні підсвічники. Я блукав по сцені. Вийшов на залу, сів у фотель. Пробирав уявити себе самого, там у світлі „кінкетів”. Але все це тільки мучило мене і гнало з кута в кут. І так було кожного дня. Пан Кольберт грав часто в інших п'єсах. Сьогодні він грав роллю Хоми. Але костюм Хоми теж забрали. Залишилися тільки його чоботи. Погляньте на мене. Я запросив вас на чарку, хотів одягнутися пристойно. І що я знайшов? З кутка у шафі я витягнув цей костюм англійського пера, і взув Хомові чоботи. Уявляєте, який мені сором від цього?

І тут людина з п'єси замовкла, заломилася очевидно, закрила лице руками і схлипнула. Потім пан Аркадій, а може і не він, відкрив обличчя. І я побачив, що людина з п'єси зовсім не плакала. А так тільки, технічно ридала.

— Та згодом, — продовжував пан Аркадій, — я привик до цього життя духа, тіні, чи маски. Між старими кулісами я відкрив інших таких як я. Духів, людей з п'єси. Всі вони трималися своїх декорацій. Я почав їх відвідувати. Гамлет у приватному житті не такий, яким ви його знаєте, повірте. І Офелія зовсім не вмерла, хоч, властиво вмирає щовечора. До них часто приходять дух Гамлетового батька. До пізна вніч базикають у трійку. Всі вони тут. Ваші знайомі і незнайомі.

До нашої громади прилучився теж пан Феденко. Він не може властиво жити без нас. А ми часто розгублюємося без нього. Ви розумієте. Часто в розмовах раптом нам бракує слів і він завжди шепче впору слівце... О, погляньте, вони там на сцені. Сьогодні ювілейний бал. Роковини першої прем'єри. Дванадцята година. Слухайте, б'є годинник. Ходімте!... І ми пішли.

А на сцені шуміло. Дивно, безшелесно шуміло. Схрещувалися фрази і репліки. Пестра юрба перебігала сцену в усіх напрямках. Зручно плигали всі понад декораціями, тінями просувалися поміж котарами. Пан Аркадій взяв мене за руку і повів туди. Між людей з п'єси. Ми зустрічали знайомих, знайомилися з незнайомими. Пан Феденко йшов за нами. Посміхався вдоволено і шептав репліки і фрази з тисяч п'єс, що він їх у своєму житті суфлював. Допізна в ніч, до ранку ми гуляли на сцені з людьми з п'єси. А коли почало світати, на сцену вдиралися, крізь щілини закритих вікон, соняшні промені. Шмінка починала зникати. І люди з п'єси, а з ними й пан Аркадій, ішли до своїх домових декорацій.

Пан Феденко спав на перелазі, а я взявши капелюха одягнув пальто, навшпиньках пройшов коридором. Пожежник Копитко Ілярій ще хропів у реквізиторській. Спав теж пан Безушко у своїй льожі портсь, та крізь сон мимрив телефонні числа паперових магазинів, друкарень і гальянтерійних крамниць, і, мабуть, помилявся. Місто прокидалося зо сну.

МОЄ МІСТЕЧКО

Коли в 1950 році я отримав від американського драматурга, лауреата нобелівської премії і двократного лауреата премії Пуліцера, Торнтон Вайлдера, дозвіл на переклад на українську мову його драми „Наше містечко”, я був глибоко переконаний, що це відкриє мені дорогу до пізнання душі американського міста.

Те, що Вайлдер показав у своїй п'єсі „Наше містечко”, воно без сумніву дуже американське, але разом з тим дуже людське. Воно всім нам дуже відоме. Всім нам відомі турботи людей малого міста, їхні бажання, їхні пориви, їхні невдачі й успіхи. Відоме те, про що вони говорять і про що мовчать. Відомі їхні сусіди і природа. Це все те саме, що скрізь, тільки... тільки перенесене до Америки, показане в іншому пляні. П'єса ця здобула нагороду Нобля своєю свіжістю, оригінальністю і сміливістю театрального задуму. І тому я так дуже хотів придбати її для українського театру. Написав Торнтону Вайлдерові про це моє відношення до його п'єси, підкреслюючи надзвичайну художність картини американського побуту. Я написав йому про театр Блавацького і про те, що вистава його п'єси в українському театрі pomoже нам, новоприбулим, краще пізнати, зрозуміти, а вслід за тим і полюбити його батьківщину. Торнтон Вайлдер дав мені авторські права на український переклад п'єси і ще застеріг за театром Блавацького право виключності вистав і то без сплачування авторських гонорарів. Володимир Блавацький ентузіастично ставився до проекту вистави „Нашого містечка” в українському театрі. Мріяв про прем'єру української вистави з участю автора. На жаль... ще один

великий проєкт мусів бути відкладений разом зі смертю великого режисера.

Але „Наше містечко” назавжди залишилося в мене вихідною точкою для пізнання побуту американського міста. Цей побут я пізнав і все ще пізнаю не в малому американському місті, але в одному з найбільших міст Нового Континенту, у Детройті.

Це власне і є моє містечко.

Скільки разів я пробував прирівняти його до Львова і мені це ніяк не виходить. Воно, це містечко, таке відмінне від Львова. Різне своєю топографією, природою, архітектурою, різне віком. До речі, Детройт молодший від Львова на 501 рік. Люди, будинки і дерева, вода і дороги — все не таке, як у рідному Львові... Хіба може горобці такі самі безжурні і нахабні. Так само розсипають пригорщі свого буцим то співу на Бульварі Вашингтона в Детройті, як це робили на весні кожного року на Галицькій площі у Львові. Значить, з порівняння двох міст абсолютно нічого не виходить. Залишається тільки одно, а саме — особистий стосунок до міст. Цей стосунок, що базується на чомусь дуже нез'ясованому, неозначеному. Щось, що є в атмосфері міста, коли ви виходите на його вулиці і дихаєте його повітрям. Ви цього не можете окреслити словами. Ви це чуєте зразу, при першому вході до міста. І кохаєте його від першого погляду, або ненавидите. Але тут я не хочу складати моїх любовних заяв до цього міста. Я все ще думаю про Львів. І чим далі, тим більше. Думаю про нього, як далеку коханку. Думаю з болем і терпкою тугою. Аж до болю хочеться часами знову торкнутися руками каменів львівських вулиць. Знову хочеться пригорнути до себе м'яку зелень Стрийського Парку. Скільки поезії, скільки юности в цьому далекому рідному Львові...

А Детройт, справді, одне з найбільших американських міст. Четверте величиною між американськими містами. Розкинене на великому просторі. На такому великому, що сягає приблизно зі Стрия до Львова.

Детройт, без сумніву, найбільше індустріяльне місто. Це факт. Це не реклама. В цьому містечку зосереджено найбільшу і найважливішу індустрію світу. Тут будують на конвеєрах танки і гармати. Будують літаки всяких систем і різного призначення. Тут колись, в часі другої світової війни, будували на конвеєрах великі транспортні кораблі для американської армії. Цими кораблями типу „Ліберті” вже після війни наші скитальці їхали з Європи до Америки і всю дорогу потерпали, чи цей такий корабель, що, замість важких нотів, має стіни електрозварювані, чи він бува не переломиться надвое. Але такого випадку не було. Бо все, що зроблено в нашому містечку, дуже солідне і тривке. Цю солідність і чесність у роботі зацепив Детройтові покійний Каделлак, основоположник міста, французький капітан і авантюрист. До речі, все найкраще в нашому місті називається іменем Каделлака. Починаючи від розкішних автомашин і на маленьких верстатах направи взуття кінчаючи. Я пізнав одного міщанина, півіндіянина, півфранцуза, що творив чудесний тип людини під фізичним і духовим оглядом. Він, попиваючи кожного дня чарку-дві горілки, дожив 93 літ. Все своє життя важко працював і ніколи не сидів в автомашині. Це чудовий мішанець двох шляхетних рас, який народився в час кінця громадянської війни, оповідав мені, що за його молодости нечесних купців і ремісників проганяли з Детройту... до Філядельфії або Вашингтону.

Коли говорять про Детройт, завжди згадують Форда. І воно слушно. Старий Генрі створив наймодернішу систему індустріальної продукції і одним махом поставив американську промисловість на таких висотах, до яких нормально доходить після кількох сотень років. Але, крім фордівських заводів, у Детройті мають місце свого осідку кілька разів більші заводи Дженерал Моторс, Крайслера і всі інші, що продукують відомі автомашини, крім Неша. А тепер після фузії Кайзера і Вільса будуть теж продукувати джипи. Значить, сам Форд

не становить істоти автомобільної індустрії Детройту. Але Форд де в чому винуватий. Кажу винуватий, бо, вслід за збільшенням продукції, прийшов збільшений добробут. Старі кажуть, що коли Форд почав платити по 5 доларів за робочий день, всі фордівські робітники до блиску чистили свої фабричні значки. Це була горда відзнака приналежності до фордівської системи. Вслід за добробутом до Детройту притягнула нужда. „Гілбіллі”, тобто найбільш у світі ліниві мешканці південних штатів Америки стягнулися до Детройту, шукаючи праці і легкого заробітку. Старий Генрі, шукаючи дешевої робочої сили, привіз до Детройту кілька тисяч муринів. А ці, завдяки своїм природним обдаруванням, швидко розрослися до півмільйонної муринської оселі. Другі за ними, щодо кількості населення, поляки. За поляками — італійці, далі німці, греки, айриші, китайці, кореанці, японці, сирійці. Потім українці зі своєю Федерацією українців Штату Мічіган, з якою носяться, як той зі ступою, і громадською нетерпимістю. А далі лотиші, литовці, естонці, вірмени, білоруси і всі інші, що разом творять мозаїку національностей Детройту. Творять його атмосферу, його блиски й сумерки. Тут, у цьому містечку, чудовий перехрій всього населення США. Тут заступлені всі. Від мультимільйонерів і мільйонерів, між ними теж українців, аж до жебраків і розбишак, що виходять на проходи тільки після півночі. Коли зустрінете такого запізненого перехожого і він попросить у вас 15 центів на каву — дайте. Не починайте дискусії, бо її вислід може вас занадто багато коштувати. Тут ще одна дивовижа: комуністи і колишні комуністи, між ними українці також, мають свої великі банкові конта.

З розвитком індустрії прийшла до Детройту хвиля організованого профспілкового життя. В Детройті — центр автомобільної юнії. Тут головна управа другої найбільшої американської профспілки (CIO), головою якої є колишній фордівський робітник Волтер Рютер.

Кажуть, що президент США Айзенгауер покликав на всі ключеві пости свого кабінету людей з Детройту і Мічигану.

Моє містечко повне інших ще дивовиж і суперечностей, типово американських. Тут чудовий музей мистецтва, в якому оригінальні картини всіх найбільших майстрів світу, з Рембрандтом, Рубенсом, Ель Греком і іншими включно, але тут водночас багато неписьмених. Тут існує гетьманська організація, якій гетьманич відмовив права називатися гетьманцями. Тут українські поети працюють у фабриках, а інженери творять літературний клуб. А крім усього українці нашого містечка читають масово газету „Дзеннік Польські”, що дуже по-малопольському розв’язує українські питання. З „українських” публіцистів у Детройті найбільше відомі... Грабик, Цат і Новаковські. Відомий теж радіокоментатор польської програми Кройц, що назвав Хмельницького російським генералом. А попри те в „Дзенніку” ще донині визнається, як істину, що українці, — це видумка австрійців. Лихо в тому, що наші американські щоденники „Свобода” і „Америка” приходять сюди запізно. А по-друге — „Свобода” ще дуже асекураційна, натомість „Америка” приносить тільки передруки зі Святого Письма. А сьогодні навіть дуже побожним людям таки важко черпати інформації про світ тільки з Біблії.

Детройтські поляки такі самі, як скрізь у всій Америці і по всьому світу. Глибоко переконані, що Америка без них існувати не може, що Айзенгауер тільки й думає про Польщу, і, якби не небіжчик Пуласкі, то Америки не було б взагалі і тому всі мусять бути Пуласкому вдячні і ставити йому пам’ятники і називати публічні дороги його іменем. Губернатора мічиганського штату поляки навчили танцювати польку і казати при кожній okazji „до відзена, мої дродзи”. Якщо так не діється, як вони хочуть, то вони дуже ображаються і гніваються на всіх.

А попри те місто чудове. Перепрошую!

ВІДВЕРНЕНА МЕТОДА

(Есей)

Перебуваючи в Америці вже добрих кільканадцять років і кожного дня оглядаючи всі технологічні чуда, а ще до того, коли мій колега на праці, який тепер пише докторську працю на тему виховання і сам належить до секти унітаріанів, поінформував мене, що вченим сьогоднішнього часу вже вдалося створити одноклітинне життя (це тільки початок), мене огортає туга і нетерпеливість. Туга за тими давніми добрими часами, коли в житті людини швець грав важливу роллю. В давніх часах, в інших країнах, швець — це було не тільки звання. Це була інституція. Сьогодні мені бракує тієї людини із вгнутою грудною кліткою, що в кутку парюючої заповненої кухні сиділа на стільці з одною ногою, похилена над низьким станком, повним кілків, цвяшків, смоли, дратви, відломків скла. Все мало своє значення і свою технічну функцію. Поруч стояла бляшана миска з водою, в якій мочилася тверда шкіра на підошви, що видавала гострий запах. Навіть приємний, можна сказати мужеський, одним словом шкіряний. Цей швець, що тільки зиркнувши на ваші черевики, зразу знав хто ви і що ви. Він дуже поволі входив у розмову з вами. Вислухував ваші вимоги, запитався чи „брандзоля” є — це було все. Решту він знав сам. А коли йшло про новий т. зв. „обсталюнок”, він брав міру коротким т. зв. шевським сантиметром з вашої правої ноги і казав прийти по товар за два приблизно тижні. Ви мали особливе щастя, якщо дійсно за два тижні ваше взуття було готове. А коли вже було готове, то це було мистецтво, а не якесь там „купне” барахло. Інші знову шевці спеціалізувалися

в ремонті взуття. Були спеціалісти від прищипок, що з-під їхніх рук виходили, як мініатюрні цяцьки. Не раз кортіло прорізати діру в новім черевикові, щоб тільки мати прищіпку від такого майстра. Носити взуття полатане, підзолзоване, чи з прищіпками, це не був сором. Аби тільки воно було ціле і почищене „на глянець”.

В цьому есеї мені зовсім не йде про виливання сліз сантименту над давніми шевцями. Не хочу теж молодим науковцям сугерувати теми для наукової праці. Мені хочеться тільки звернути увагу читацької публіки на факт, що шевці були авторами і дали назву одній із важливіших, русійних і тим самим позитивних емоцій — т. зв. шевської пасії. Звідкіля почалося і як, важко дослідити, але коли вам хоч раз у житті приходилося спостерігати шевця, як він молотком заганяв кілки в шкіру підшови, або як потягачем „різав” хребти своїх помічників, ви муіли прийти до одинокого і слушного висновку, що пасія, яку він вкладав у ці чинності, була притаманна тільки шевцям і, що ця пасія була русійною і давала негайні позитивні результати. Спекуючі інтелектуали поняття шевської пасії перенесли в ділянку чисто духової активності. Зробили з неї психологічну проблему. І коли ще шевська пасія мала своє місце в організованій суспільності, життя посувалося вперед. З розвитком індустрії і автоматизації, зник швець і заниділа шевська пасія. Тільки від часу до часу вона приходить до голосу.

Ця добра, стара шевська пасія мене огортає, коли я в американській пресі читаю елюкубрації на тему закордонної політики і коментарі про світову ситуацію, пера журналістичних партачів. Вся їхня мудрість сперта на повній ігноранції політичної ситуації, а висновки, що їх вони роблять, є дбайливо обраховані і пристосовані до розумового рівня американських домогосподарок, тих молодих і старих, що панічно бояться думати і дбають тільки про те, щоб їхні малі і великі „джеки” були ситі і щоб місячні, чи тижневі рати були на час поплачені.

Для свого духового лінивства і розумової інерції, американці винайшли магічне слово, що називається „демократія”. В кожній ситуації, в усіх обставинах вони вживають це слово у формі іменника, дієслова, прикметника, залежно від потреби. Головним джерелом надхнення для американської демократії є воля народу, оформлена за допомогою т. зв. статистичних сондувань, тобто періодичної перевірки публічної думки при помочі ставлених питань різним особам, різних прошарків населення стосовно до хвилини і проблеми. Висліди здебільша бувають нісенітні і баламутні. Я на власну руку веду такі розшуки, таке сондування публічної opinii. Від часу до часу заплутуюся в розмови з моїми колегами у праці. Їх є приблизно 50 і походять вони, як зрештою вся майже американська громадськість, з низько-середньої прибуткової класи, з непереможним бажанням швидко „на боці” зробити зайвий доляр. До речі, я відвернув методу дослідів. Це не я ставлю питання. Я провокую моїх колеґ ставити питання мені і з тих їхніх питань я роблю висновки. І власне категорія питань і реакція на мої відповіді, спонукали мене до поставлення тези про шевську пасію.

Одне із таких питань приблизно таке: чи не думаю я, що фактично найбільшим ворогом людства є червоний Китай з його вибуховою плідністю? І далі: чи я не вважаю, що приблизно за років 10-20 ми, себто американці, як союзники Москви, будемо воювати проти червоного Китаю?

Подумайте, яке низьке боягузтво, яка глибина пристосуванства!

Вони вже тепер думають про майбутній уклад світу, в якому Москва, поконавши їх, визначить для них спокійне місце на своїй земській планеті. Вони вже тепер здають свої позиції і приймають становище сателіта і пристосуванця. Тому, що важливе тільки питання, моя відповідь не є важливою, тим більше, що вона була подана в оправі „шевської пасії”, в ґарніруванні

менш чи більш непристойних прокльонів і прозвиськ. І це теж має свою мету. Власне викликати почуття образи, гніву, ненависти, шевську пасію і в консеквенції змусити їх думати і резонувати.

Шевська пасія мене охопила, коли я прочитав, яке становище зайняли Америка і Англія у відповідь на московські атомні експерименти. Вони, ні менш, ні більш, тільки вирішили не переводити ніяких нових атомних вибухів, та ще й до того намовили французів, щоб... краще виглядати в очах світу. Це приблизно те саме, що зберігати діету тільки на те, щоб у труні добре виглядати.

Шевська пасія мене огортала, коли я дивився на фотознімки і читав репортажі про концерти російської уніформованої поліції в Торонті. Тупа юрба пристосованців оплескувала солдатські чоботи, що копали з сцени наші листівки. Ці самі чоботи будуть копати їх у зуби, і то в швидкому майбутньому, якщо справи не зміняться і когось не охопить шевська пасія, а з нею бажання змінити трагічний хід подій... Поки не знайдеться хтось, хто ясно і голосно крикне, що ворогом людства є Москва і тільки Москва, а все інше зло і загрози є тільки бічним продуктом. Що зразу і негайно треба вирізати пістряка, коли людині треба врятувати життя. Але демократична машина, повільна, лінива, думає повільно і завжди вірить у припадок, що розв'яже важку ситуацію.

Можливо, що я в найближчому часі напишу похвальний есей на тему демократії, але тепер шевська пасія мене огортає, коли споглядаю на безрадість демократії і її безапеляційне потапання в багні духової інерції, дбайливо плеканої і давно защепленої московським пропагандивним апаратом. Перепрошую.

ВІЗЕРУНОК

(Новеля)

Мій малий син у підвечірній час грає на фортепіяні. Але властиво що це за гра. Він тільки навчається грати і вся його гра просто дитяча. І тони з-під його пальців виходять здебільша непевні, наївні. Часами вони несподівано мужніють, залишаються в повітрі, тривають і довго бринять. Це тоді, коли він натисне педалі й слухає. Він любить продовжувати тривання тонів. І, наприклад, така Шубертова „Серенада” набирає в його, скажім, інтепретації, якогось дивного звучання. Набирає дивного змісту. Вона відмінна від офіційної інтепретації. Це така дитяча фантазія. Як осіннє сонце. Осіннє сонце тільки із назви сонце. Поза тим, воно, я сказав би, тільки із чемности займає місце на небі, щоб небо не було порожне. Осіннє сонце тужить. Навіть коли воно світить нам просто в очі, коли ви вертаєтеся самоходом із праці втомлений, ви можете дивитися просто в нього. Так просто, як би ви заглядали приязній вам людині в очі. Так само. Ви цього ніколи не поважились би зробити літом, або навіть весною. Тоді сонце, повне сили, спалить вам ретину. Мова йде про ретину, себто тендітну сітку в глибині вашого ока, яка фактично дозволяє вам бачити предмети і окреслювати їх вигляд і кольор.

Останнім часом лікарі спеціалісти підтинають завмерлу ретину і таким чином повертають сліпим зір. Це відноситься тільки до тих, у кого хвора ретина. На інші недуги очей вони знаходять інші лікувальні засоби. Але немає ліку, коли око треба усунути, щоб рятувати життя. Це буває у випадках пістряка ока. І

навіть тоді, чи ви не завважили, як сліпі піднімають очі вгору, щоб поглянути на сонце. Я переконаний, що вони це сонце бачать. Вони можуть сонце цілковито сприймати. Очевидно, їхній ретині сонце вже шкоди спричинити не може. Але все таки це сонце. Для них воно символ світла. Як воно дивно. Для всіх людей сонце — це світло, а для сліпих — це символ. Ви не гнівайтесь на мене, що я розпочав цю тяжкувату дискусію на тему сонця і недуг очей. Мені самому колись приходилося важко хворіти недугою очей. Фактично я ніколи не знав і ще не знаю дотепер в чому справа. Ще в дитинстві, пробачте за вислів, це було давно за ранніх літ першої великої війни, я вештався між вояцтвом, якого завжди було повно в нас у хаті. І від них я набрався єгипетського запалення очей. Цю недугу називають теж трахомою. Вона дуже прикра і в консеквенції, очевидно, коли її не лікувати, доводить до повної сліпоти. Я ніколи не міг зрозуміти цілої механіки недуги, але вона мене лякала. Пізніше вже, навіть дуже пізно, я довідався про те, що трахома в Єгипті це просто пошесна недуга і чинить страшні спустошення між населенням цієї пустинної країни. Хтось мені навіть жартома перелічував, так сказати, національні недуги, що грасують між різними народами і назвав трахому єгипетською національною недугою. Може це дійсно правда. Але недуга ця дуже прикра. І її лікування в моїх часах дитинства було дуже прикре і болюче. Мій брат, що був старший за мене на три роки, теж в той самий час набрався трахоми. І ми разом ходили до військового диспансера лікуватися. Лікар вивертав нам повіки і хворі, зачервонілі, роз'ятрені тканини закроплював розчином „синього каменя”. Сьогодні я можу сказати, що це дуже пекло, хоч я вживаю дуже лагідного окреслення. Цей біль я до сьогодні пам'ятаю. Ми обидва, міцно стиснувши руки, напомацки верталися до мів. Мій брат має до сьогодні досконалий зір. Усе бачить і читати може без окулярів, і пише рівенько, рів-

ними і дуже гарними літерами. Але в мене на все життя зір залишився слабкий. Я завжди мав хворі очі. Довгі літа я мусів навіть носити дуже темні окуляри, щоб послаблені мої очі не виснажувати на яскравому соняшному світлі. І коли останнім часом, скажім — це було кілька років тому, я знову захворів на очі, я майже прочитав усе, що відноситься до недуги очей і ще особливо до тієї, на яку я був хворий. Людина хвора на очі заховується зовсім інакше, ніж людина, що має здоровий зір. І коли навіть у моїх висновках на тему недуги очей лікарі знайдуть якісь помилки, очевидно, якщо вони прочитають до кінця це оповідання і в гостях у знайомих розпочнуть дискусію на тему цієї новели, вони вдарять в неточність опису і ненауковий підхід до справи, навіть закинуть мені незнання предмету. Але це не суттєве. Бо скільки тут було б, чи не було б, наукової правди, все таки недуга очей залишається недугою і люди із хворими очима творять, я сказав би, зовсім окрему соціальну верству людей. Вони немов живуть внутрішнім життям. Вони шукають місця для себе самих і для того світу, який вони муситимуть збудувати, коли не бачитимуть більше сонця. Зверніть увагу, скільки тут патетики, скільки скорботи, скільки жалю. Це неправда, що люди сліпі не бажають вашого співчуття. Навпаки, вони його прагнуть. У вашому співчутті вони прочувають це лагідне осіннє сонце, проти якого можна стати із широко відкритими очима. В деяких випадках письменникам, або тим, що претендують на це звання, в їхній роботі дозволені певні технічні вільності, які відносяться до стилю, включаючи тут композицію твору, рисування характерів, коли це повинен бути твір про людей, лексику, якщо письменник має намір свій твір підсилювати тут і там певними кольорами місцевого характеру. Це все ми тут, не так підкреслюємо, як наводимо для зміцнення власної позиції. А ця позиція у цій новелі дуже непевна. Просто хитка. Так само, а може тільки дуже

зближена до позиції, властиво духового становища людини, що в церкві стоїть проти вітражів, на яких розмальовані у делікатних кольорах постаті святих.

Світло, що проходить крізь скло, оправлене у м'які, олив'яні рамці, грає якщо не найважливішу, то дуже есенціональну роль. Те, що маляр викликає накладанням кольорів на картині, те майстер вітражів досягає відчуттям. Він не знає напевно, але відчуває, що світло проходячи крізь його вітраж, вчинить картину живою і святого, представленого на вітражі приблизить до людей. Зробить його рідним, близьким, просто святим, до якого можна із повним довірям відноситися у важких хвиликах життя. Певне зближення до ефектів вітражової техніки досягають сільські хлопці, що пасуть худобу на толоці. Очевидно, коли вони втаємничені, себто здібні. Бо такий, що має тверду руку, ніколи жодного ефекту не досягне. Власне в осінні дні найкраще проходять такі екскурсії в країну мистецтва, коли худоба сита стає проти соняшного струменя і поволі жує траву, пастухи лягають на вересових килимах, дбайливо вибираючи стебелинку тонкої трави, виривають її, вважаючи на те, щоб вона була довга. Значить, треба рвати низько коло землі. Тоді стебелинку треба зігнути в кільце і це кільце покласти в уста і намочити. Але це треба так делікатно робити, щоб тоненька плівка розстелилася від краю до краю кільця. Так постане маленька шибка, віконце. І тоді на це віконце треба дуже вправно пустити краплинку молока з молочаю. Старші селянки остерігають дітей, щоб борони Боже, не запустили цього молочка до очей, бо можна осліпнути. І звідтіля я міркую, ця мистецька обережність, із якою хлоп'ята запускають краплі молочаю на послинені шибки. А тоді, затримавши дух, треба слідкувати за картинами, які появляться на вітражі. Квіти являються найчастіше, потім птахи. Я міркую, що це тому, що й квіти і птахи не мають ще гостро і дефінітивно закінчених форм. Вони ще формуються під

Божим оком. Очевидно ботаніки і орнітологи накинуться на мене мокрим рядном. Мовляв, це безсоромність таке говорити про такі досконало викінчені твори, як квіти і птахи. Вони, чейже, мають абсолютно досконалу форму. Мовляв, немає більше на світі такої доцільності, такої, ну... ви розумієте... В цьому місці їм забракне віддиху в шуканні прикметників, які мали б рівночасно віддати їхній повний обурення настрої і рівночасно представити яскравість їхнього улюбленого предмету, зживаючи такого окреслення для птахів і квітів. Але я буду вперто стояти на своїм. Вони не довершені в своїй досконалості. І в тому вся їх краса. В тому їхня перевага над іншими істотами, з людьми включно, що вони можуть прибирати різні форми. Можуть розквітати, можуть закривати свої корони. А птахи, чи вони не подібні до квітів? Хоч би своїми кольорами. І своїми формами.

Мені легко вицофатися з цієї орнітологічної дискусії, коли знавці птахів мене дуже притиснуть. Але я завжди залишу за собою цю думку про птахів і квіти. В моєму понятті вони належать до цієї самої категорії. Ох, можемо закінчити розмову на цю тему, сказавши собі взаємно: вільні жарти, пане товаришу. Це нікого не ображає. А коли вже з'являються звірі, то до цього, щоб їх можна було побачити, треба було б мати, навіть в деяких випадках, високо розвинуту фантазію і спостережливість. Вчені психоаналітики скажуть, що до цієї проблеми будуть підходити з точки погляду пастухів, але не як представників соціальної класи, лише як приклад для певного рода думання. Вони всадять їх до певної духової категорії і за всіма заплутаними методами психоаналітичного досліджу, будуть спостерігати за ходом думок малих пастушків, яких одинокою турботою в дану хвилину буде, щоб їх „картина” не зникла. Навіть у такій забаві помітити можна певну професійну лінивість.

Коли мистцеві вдасться створити один добрий твір,

він буде жаліти, якщо цей твір знищиться. Вони не радо повертають до тієї самої теми. Але аналітики готові сказати вам наперед, що може побачити хлоп'я, яке пасе корови, на міражній канві слини. Очевидно, це будуть корови. Часами дивні, кольорові, недійсні, але все таки корови. Предмет їхнього щоденного зацікавлення. Це психоаналітики. А ми, ходімте разом зо мною. Не бійтеся іти зо мною на цю прогулянку. Я, коли вестиму вас, не відберу вам індивідуальности. Ви самі будете спостерігати все, що довкола вас. І сценарій, і світло, і дієві особи і дієві тварини. Припадково це будуть корови. Люди назагал не люблять іти з кимбудь на такі непевні прогулянки. Просто бояться, що піддаючись чужим сугестіям, вони втрачають свою індивідуальність. Це неслухне становище. Індивідуальности ніхто не втрачає, а може тільки її збагатити на такій спільній прогулянці у минулий час...

Підім на верес. На велику толоку, що розстеляється від верб, що біжать рядочком здовж дороги, яка веде до далекого міста, і на другому боці обмежена обрієм, позначеним птахами, які кружляють у рівних колах, що перетинають себе у сотнях пунктів і ніколи не сходяться. Ідучи, ви не чуєте власних кроків на м'якому килимі моху і вересу. Ви можете підійти аж до хлоп'ят, що зайняті викликуванням картин. Я знаю всіх їх персонально. Знаю, хто вони і хто їхні батьки. Я з ними провів не один день на толоці. І не один раз плакав, коли корови в спеку під час жнив, жалені докучливими мухами, піднявши високо хвости, ганяли світами і залізали в чужу пшеницю. А потім на стерні скільки разів мені кров із стіп текла, щоб завернути корови, що вперто лізли на чуже поле. Я опісля це все забув, коли виріс. І навіть тепер з приємністю згадую ці далекі дні вакаційного дозвілля, що їх я проводив на селі в моєї покійної бабуні, старої самбірської шляхтянки. Як би це були інші обставини, я відрекомендував би вам їх усіх. Але, на мою думку, це зовсім зайве. Це нічого дій-

сного не внесе до цієї новелі. Ми станьмо ось тут. На цій безмежній толоці, над бережком струмка, де росте стара кріслата верба. І з цього місця найкраще дивитися проти сонця. Ви бачите всі соняшні промені, а сонце вас не бачить. Ви слухайте тихенького співу. Цей спів атональний, як би його окреслили музики, прихильники новочасних музичних тенденцій. Демко розпочинає свій спів на половині фрази. Це приблизно звучить: як друга частина тону, що не має початку, але кінчається. Ви не знаєте джерела тону, але чуєте його плястичність. Воно звичайно не має тієї елегантності, що її має Шубертова Серенада, але має майже цю саму таємність. Він співав так: ...цю, Демцю, де ти йдеш? Не плачте корови за мною. Це все. Це була вся його пісня. І вона повторялася в нескінченість, аж доки Демка не зморив сон. А корови підходили до нього і дивилися сумними, коров'ячими очима. На травистому вітражі в руці Демка показувалися найцікавіші картини. Завжди такі, як він хотів. Ясна справа, що саме так. Бо він так хотів. І так було з візерунком Матері Божої. Для Демка це була цілковита несподіванка. Він цього не чекав. Він навіть ніколи не думав про це. В осінній день, лежачи на вересі на толоці, Демко співав свою пісеньку і вдивлявся у воднисту шибку, що мінилася кольорами. Смужки кольорів переливалися від краю до краю, кружляли здовж берегів травинки, запливали серену вітражу і тут формували кшталти, що в них і Демко і діти, що біля нього лежали, виразно бачили візерунок Матері Божої в голубому покрові. Демко затримав віддих. Його пісня завмерла і він тихенько дивився на образ. Хтось із дітей шепнув: „йой”. І стільки було цього говорення. Демко легенько під плівочку підклав поздовжний листок верби, щоб зафіксувати образ. Легенько так, легенько. Завважте шановні читачі, як автор цього оповідання старається добрати відповідні слова для опису картини. Щоб не розгубитися в розпливчастому сантиментальному оповіданні, автор воліє вжити кількох технічних тер-

мінів для окреслення цілого процесу, що тоді стався на толоці.

Під час писання цього есею на увагу автора дуже настирливо насувалася легенда про жонглера Діви Марії. Стара, майже середньовічна легенда про молодого хлопця, що на свій спосіб хотів звеличати Матір Бога. Очевидно між Демком і жонглером не може бути ніякого порівняння. Але в уяві автора дуже асоціюється атмосфера цих двох подій. За легендою, якої версію недавно навіть показували на телевізії, молодий жонглер вмирає щасливий, що Мати Божа прийняла його дар. Його жанглерсько-акробатичні штуки і витівки, що він перед Її іконою зчиняв у порожній церкві. Демко стояв оточений своїми колегами, що разом із ним пасли корови. І всі вони були свідками появи візерунку Матері Божої на малім вітражі зробленім із трави і слини. І ці хлопці були найкращими свідками на процесі, що відбувся в сільській раді. Ми тут підкреслюємо теж політичне тло. Діти занесли відомість у село, що на Демковій траві появилася Божа Матір. Це звичайно не було догідне для місцевого секретаря парткому і він вимагав слідства. Вимагав строгого покарання порушників громадського порядку установленого владою, що замінила церкву на сільський клуб. Звичайно, ми не будемо вдаватися до агітації, але всім нам відомо, особливо тим, що були на Західніх Землях України, що вже в перших роках займанщини, деякі церкви перемінили на сільські клуби. Натурально святі картини зі стін поздіймали. Картина Божої Матері валялася під стінами будинку від осені до весни. А потім хтось її забрав. В оповіданні не повинно бути таких зворотів: хтось її забрав. Бо це нічого не вияснює. Навпаки, вносить туманність в ситуацію. Але окреслення: хтось її забрав радше треба віднести до невідомої особи, що може навіть випадково підняла картину і зберегла від дальшого поневер'яння. Вжито тут слова хтось — на означення маси. Це міг бути хтонебудь. Хтось, кому аж ніяк не за-

лежало на тому, щоб його ім'я було записане в історії села, чи повіту. Коли ікону Матері Божої здіймали із стіни в церкві, люди були переконані, що станеться чудо. Всі, а може більшість чекали, що ікона почне плакати. Багато із людей чекали, що воно дійсно станеться. Вони так багато чули проте, що в далеких місцевостях образи плакали і ставали чудотворними. І коли це не сталося, дехто був розчарований. Після переслухання в задушливій кімнаті канцелярії сільради, Демкові навіть не дозволили взяти хліба із хати. Його діло був сліпий. А крім діда він нікого не мав ні з ближчих ні дальших родичів. У вантажній автомашині він сів у куточку і стискав у руках, маленьких, порепаних руках листок верби із візерунком Матері Божої. І плакав. Плакав солоними сльозами, що падали на долоню. Падали на листок, що покришився. Його Божа Матір плакала. А він запухлими губами шепотів свою пісню: ...цю Демцю, де ти ідеш? Не плачте корови за мною. Пісню, що зачиналася від половини такту.

ЗУСТРІЧ У ПЕРПІНЬЯНІ

— ...і так я нарешті добрив до Перпіньяну, моя маленька Мішель. Але розкажуй далі. Пробач, що я перебив тобі.

— Нічого, Жане, я ось дивлюся на тебе і думаю: ти майже не змінився, а скільки часу пройшло з того дня, як ми сиділи отак разом.

— Багато, — мелянхолійно докинув Жан. — Говори, Мішель, говори. Так приємно чути твій голос.

— Жане, це так давно, — сміялася Мішель, — уяви собі, — війна вже скінчилася, Франція визволена, вільна, — а все ж таки мені здається: хвилина і знов загудуть сирени, закликаючи заляканих людей до бункерів. Уже другий рік у мене таке почування. Може тому, що останньої летунської тривоги боші не встигли відкликати. Я була тоді далеко від нашого маленького Перпіньяну — у Мюнхені. Працювала разом з іншими французькими дівчатами на великій виробній літаків. Нас вивезли тоді після того, як ти разом з Андре Бреве зробив замах на командира есесів... Раптом ринула вістка, що приходять американці. Боші проголосили тривогу, але відбою її не дали. Якби добрий порядок, я повинна б ще тепер сидіти в бункрі.

— Ти така смішна, Мішель.

— Це не смішно, Жане. Коли хтось довгими місяцями привик до одного порядку, важко опісля переставитися. Ця остання тривога, немов чужа рука, лягла на мене. І хоч тепер я не бачу тієї руки, тиск залишається.

— Це мине.

— Я теж думаю, що мине, але все якось пов'язане одне з одним, і ці прапори...

— Які прапори, Мошель?

— Ах, ти не знаєш, три прапори, Жане. Два німецькі і один, ох, цей один, — наш.

— Один наш?

— Власне, один, я зустріла його в Мюнхені. Недалеко нашого табору, — не роби таких великих очей, це не був концентраційний табір, — а такий, звичайний. Там жили жінки і чоловіки разом.

— В таборі?

— Так, але це не має значення. Недалеко, отже, від нашого табору боронився чи боронив вступу до міста загін німецьких вояків. 20, може 30 чоловіків. Командував ними молодий підстаршина, чудовий хлопець.

— А звідки ти знаєш це, Мішель? — погрозив пальцем Жан.

— Не перебивай, я сама бачила.

— Як сама бачила? Ходила туди? Бачила як він командував чи що?

— Не будь нудний. Я бачила це вже пізніше.

— Ну, гаразд, отже чудовий хлопець?

— Так, щоб ти знав.

— Чи був короткозорий?

— Чому?

— Я тільки так питаюся.

— Але чому так питаєшся?

— Бачиш, з того часу, як я покохав короткозору жінку, мені здається, що всі чудові люди, чоловіки чи жінки, обов'язково мусять бути короткозорі і носити окуляри.

Мішель почервоніла, як золота ренета. А сонце виблискувало в лінзах її окулярів.

За хвилину вона опанувала легке хвилювання і далі вже майже безжурно й майже по-дитячому розказувала:

— Я не знаю, чи він був короткозорий, бо я бачила його тоді, коли він був вже мертвий.

— Як це так?

— А так. Був мертвий, не жив, був труп. Його забила американська куля.

— Ну, і що ж? Чимало людей, чудових і нечудових загинуло в цій війні від американських, французьких, англійських і Бог зна яких ще там куль; а ти мені про це розкажеш.

— Розкажую, бо це страшенно цікаво.

— Цікавіше буде, коли ти сядеш біля мене і я поцілую тебе.

— Не можна. Білий день, і ми майже на вулиці.

— Ми в Перпіньяні, і всі нас тут знають.

— Ти лінєвий, ось тобі доспіла вишня.

— Це черешня?

— Ні, вишня.

— Байдуже, але вона квасна.

— Все одно не поцілуєш.

— Розповідай далі.

— Зроблю тобі сендвіч і наллю ще кави.

— Дякую, я ситий. — Закуриш?

— Я не курю.

— Ага, правда. Хочеш оповідати далі?

— А ти хочеш слухати?

— Хочу чути твій голос. Тільки, коли говорити-меш про страхіття, то завжди одне слово перед тим стукни пальцем об стіл.

— Добре. Ти кумедний.

— Хай буде, що я кумедний, я забобонний. Коли переживаю чи бачу якесь страхіття, завжди шепочу чародійне закляття, що має мене хоронити від злого.

— Стукаю, шепочи.

— Абракадабра, — і твій чудовий бош помер.

— Так, помер. Його забила куля, котрогось там дня. Він боронив прапор свого полку.

— Свого полку?

— Так. Прапор був затканий деревцем у землю. Пошарпаний, брудний. А він його боронив. Стріляв довго і завзято. Більшість його товаришів загинула, решта —

втекла. А він загинув. Загинув у такій позі, о... і Мішель стала одним коліном на вколішки.

— О, тут прапор, — вона показала на оливне дерево — а він перед ним. У правій руці він тримав в'язанку ручних гранат, о, так!.. — Вона відігнула руку назад, — і в ту мить він загинув. Ця точка спротиву була зліквідована.

Мішель підвелася з землі і присіла на лавці біля Жана. Наслинила палець і терла ним коліно, що позеленіло було від трави. Жан дивився на це і уявляв Мішель усю засмаглу, чудову, принадну... Сонце жагуче припікало. Маленький садок, де вони сиділи, не давав жадного захисту від спеки. Мішель кінчила мити коліно, прижмурила очі, як це роблять короткозорі люди, поглянула на Жана і всміхнулася.

— Так гаряче. Я принесу тобі холодної води з малиновим соком.

— 2:0.

— Що значить 2:0?

— Ти виграла в мене з рахунком 2:0. Ти відгадала обидві мої думки. А на них тільки холодна вода з малиновим соком і допомагає. Дуже холодна.

Мішель знову легесенько почервоніла і пішла по воду. Жан Боас дивився за нею і ревнував. Ревнував за того молодого боша-підстаршину, що був полонив її увагу. Хоч це було вже давно, але вона ще сьогодні, очевидно, думала про нього. Він мусить розпитати в неї, що сталося з цим його суперником. Він був забитий, але цього мало...

— Що було далі з ним?

— Він перебував так кілька днів.

— Як? Як це кілька днів?

— Тоді ж було гаряче. Він не розклався?

Жан пив холодну воду малими солодкими ковтками, і йому хотілось, щоб чудове лице підстаршини розклаталося. Щоб воно дістало сині смертельні плями. Щоб черви повзали по ньому і жерли.

— Ні, тоді саме впав сніг. Це ж був квітень. Квітень у Баварії такий, як скрізь. То соняшний і гарячий, то сніговії і морози.

— Отже він замерз.

— Майже. А потім прийшли американці. А він все ще був біля свого прапору. „Амі” фотографували його. Німці оглядали, і хоч би тобі пес гавкнув. Ніхто. Врешті приїхала хура. Така, на сміття. Забрали трупа. І його та його прапор кинули до скрині і повезли. І такий кінець. Ну, подумай... — І замовкла.

— Що ж ти хотіла цим сказати?

— Ох, — вибухнула Мішель, — хіба ж у нас таке можливе? Щоб людина, вояк, герой, та ще й прапор, отак, як собаку? Ні, це таки в нас неможливе.

— Таки в нас неможливе, але...

— Що але?

— Німці, хоч як ми ненавидимо їх, — велика, стара нація, і вони знають, що роблять...

— Е, говориш. Але прапор, ти розумієш, прапор, святість.

— Еге ж прапор...

— Ну й — захочувала вона.

— Ну, так, це правда, прапор.

Мішель Дюран не заспокоювалася. Жан поклав свою долоню на її руку. Вона притулилася до тієї руки. Вони обоє думали. Вона про прапор, а він про неї. Мовчали.

— Коли ти хочеш їхати?

— Куди, чи коли?

— Куди і коли?

— Коли, ще не знаю, може завтра, може пізніше. До Марсель. Там є мої знайомі. Хочу їх побачити.

— А потім?

— Потім повернуся.

— І що?

— Як то, що?

— Що будеш робити?

— Чи я знаю? Що можна сьогодні сказати? Як скла-

дуться обставини, стосунки. Може вступлю до якого театру, або до видавництва, або займуся політикою.

— Ні, ти знаєш найкраще торгувати роверами.

— Чому саме роверами?

— Бо я так люблю їздити ровером. — Я навчилася ще в Німеччині. Я мала там знайому німкеню, чесну дівчину. Часто влітку вона брала ровер сестри, мені віддавала свій, і ми їхали купатись. Вона навіть допомогла мені зробити купелевий одяг, чудовий. — Кажучи це, Мішель нервово здвигала плечима і змітала кришки хліба зі столу.

— Смішна історія. Уяви собі, недалеко від нас були великі есесівські склади. І коли Німеччина впала, боші, ті, що колись горлали про перемогу, тепер кинулися грабувати. Всі. Там були страшні багатства. Люди бродили по коліна в добрі. Борошно, цукер, чоколяда, цигарки, — все залите вином і горілкою створило якусь трагічну мішанину, що липла до ніг. Брав хто хотів, скільки хотів, і що хотів. Моя знайома носила дві ночі і два дні.

— Американці нічого не казали?

— Ні, стояли і фотографували все. А потім підмовляли німецьких дівчат і йшли з ними в лісок. Але чекай. Якось, кілька днів після того, — тоді вже зовсім потепліло, — питається моя Фанні, чому я не йду на пляжу. Кажу їй — та так, не маю одягу. А вона мені на те: „підожди хвилинку”. Пішла і справді за хвилину принесла мені гарний шматок червоного прапора та ще й з гітлерівською свастикою. Чудове полотно. „Треба тільки випороти оцей знак, — сказала і підморгнула, — небезпечно, мовляв, — і костюм пріма.” Я, само собою, взяла, подякувала і поглянь, який одяг, — маю його досьогодні.

Мішель легенько підняла сукенку і показала принадну ногу, що була високо обрамлена червоними купальними шортами.

— Значить, прапор, — сказав спокійно і дуже холодно Жан.

— Авже ж, прапор, — у відповідь йому принадна, трішки короткозора Мішель.

— Ну, так, німці — розумний народ і знають, що роблять. А все ж таки, міркую, що в нас це було б неможливо — подумай. Прапор же, прапор, святість!

— Ну і що ж, що прапор, — майже безжурно і солодко закінчила Мішель і поклала долоню на руку Жана. Обое думали.

Вона про нього, а він про прапор.

Мальви червоніли кров'ю. Виноградні грона накіпали вином.

Мішель простягнула до нього руку.

— Я дам тобі їх.

— Ні, сиди так біля мене. Мені так добре з тобою.

Мішель не ворухнулася, але Жан чув, як вона тупиться до нього.

— Дивно воно, цей прапор.

— Ти ще про це думаєш?

— А як мені не думати?

— Ми ж його разом несли.

— Власне. Прапора не було.

— Так, власне, прапора не було. Хоч був він такий великий як уся Франція. Ми взяли його в долоні, притиснули міцно до грудей. Так міцно притиснули, що він аж вривався у наші тіла. Ми глибоко його сховали, замкнули на сім заклятих замків. — А його не було.

— Я несла блакитну барву з трьох кольорів.

— Бо твої очі такі.

— Вони короткозорі.

— Але кохані — голубі. І тільки в твоїх очах, Мішель, я знайшов загублену барву з нашого прапора. Тепер я спокійний. Тепер ми вже вдома і разом, і прапор Вільної Франції з нами.

Мішель ще раз поклала, але цим разом обидві долоні на руки Жана, і вся притулилася до нього. Міцно, кохано, вони думали про себе, про прапор, про свою любов.

ПЕРНАТІ І ЧЕТВЕРОНОГІ ДРУЗІ

(Репортаж з мюнхенського зоо-саду)

Мюнхенський зоо-сад. Весь у зелені, чистий. Це зовсім інший світ. Тут зовсім інший порядок, ніж у зруйнованому місті. Звірі не могли б жити в такому хаосі, в якому перебуває Мюнхен-місто, а з тим і ціла Німеччина. Звірі люблять порядок і чистоту. Люди, що в них пограбували волю, самі потрапили до них у неволю. Потрапили в неволю тваринних звичок, тих законів і приписів, що ними керується звіриний світ. Люди мусять робити все, щоб зробити тваринам можливим життя хоч приблизне до того, яким вони жили на волі.

У зоо-саді порядок не такий, як у людському світі. Коли хочете дещо навчитись демократії, приходьте частіше до зоо-саду. Придивляйтесь до життя звірів, придивляйтесь до праці обслуги, що піклується тваринами. Там побачите проведену в життя не одну засаду демократії. Побачите, як слід шанувати індивідуальність, як кожному треба давати те, що йому потрібне, до чого його природа привчила.

Коли я відвідую мюнхенський зоо-сад, завжди починаю від коней. Між ними шукаю земляків. Малих гуцульських коників, що товпляться юрбою в тісній загороді. Над загородою почеплена картка, що визначає його породу: „Конік”. Так і написано німецькими літерами. Мій бідний „конік”. Малий, пелехатий, з великою головою. Може його коняче серце тужить за рідними Карпатами, як тужить моє людське серце за тими великими соснами, за ґрунями й царинками. Далеко до них, мій конику, коню. Але я вірю в те, що його кров підказала йому, що його батьківщина далеко. Крізь дротяну

огорожу гладжу його теплі і м'які храпи і розповідаю про те, як там у нас гарно. Яка на весні запашна трава, як зелено.

Увагу відвідувача зоо-саду приковує громада пернатих мешканців парку. Стрункі флямінго, кольорові й крикливі папуги. Пишні й немюзичні павичі та дрібні колібри, що розсівають гаму кольорів. Чудові, маєстатичні чорні лебеді. Все кричить, усе висловлює своєю мовою почуття і свої пташині думки.

І ще один спогад з батьківщини. Бурий ведмідь. Великий. Закритий у клітку „вуйко” їсть банальну салат, що її десятками кілограмів йому подають. Немає тут меду. За медом треба вертатись, „вуйку”, далеко, до нас. Може, помандруємо колись туди, до цього краю, де ми мали стільки меду.

Найбільше зацікавлення, особливо серед дітвори, викликає велика громада мавп, цих звіринних креатур, що в тваринному світі користуються найменшою повагою. Коли я дивлюся на їхні герці і дурнуваті витівки і пробую уявити їхнє життя на волі, мені пригадується чудова „Книга Джунглів”. Редіард Кіплінг з'ясував життя звірів в індійських джунглях та присвятив спеціальне місце мавпам. Ці пусті тварини, що живуть без усякої думки й організації, крадуть у всього звіринного світу ідеї, наслідують людей і своїх четвероногих сусідів з лісу і завжди горляють про те, що вони найгеніальніші, найрозумніші, найкращі і наймудріші. Хтось уже раз у пресі відмітив, що організація мавп'ячого життя страшенно подібна до організації Советського Союзу. Ця правда стає яскраво перед очима, коли придивитись до мавп у зоо-саді. Про Советський Союз ми знаємо, що це „наймудріша, найгеніальніша, най-най, організація світу.” Советський Союз, де тільки може, вхоплює людей і старається втягти в свої сіті назавжди, напропале. Недавно ми читали в пресі про те, що в Аргентині мавпи вкрали дитину одного скитальця, що оселився поблизу джунглів. Дитина пропала так, як про-

падають люди в джунглях Советського Союзу. Мавпи намагаються наслідувати життя людей. Я переконаний, що вони в своїх власних очах вважають себе значно вищою організацією від людей.

Хижі звірі, тигри й леви, нудьгують у своїх тісних приміщеннях. Апатично й байдуже лежать у своїх коробках. Вони виявляють трохи більше зацікавлення життям тільки тоді, коли надходить година годівлі. Тут вони в клітках дуже сумирні, можна б вжити навіть вислову, лагідні. Здається, намагаються викликати враження, що вони взагалі не мають ні до кого претенсій. Їх природа створила такими. Великим законом природи покликані вони до того, щоб верховодити між іншими звірями. А коли в них відібрали їхні природні права, відібрали безмежні простори, коли позбавили їх можливості виконувати свою жорстоку владу над іншими мешканцями джунглів і пустель, раптом вдались у роздум. Такі малі диктатори після нюрнберського процесу! Сидять спокійно і чекають на свою долю.

І ще раз ведмеді. Білі. Великі хижі звірі, що символізують драпіжність мешканців холодної півночі. Символізують, може, найкраще Советський Союз. Спокійні, флегматичні, здалеку навіть симпатичні, виконують усякі фокуси, щоб завоювати симпатію публіки. Але в мюнхенському зоо-саді до сьогодні пам'ятають жахливу подію, що скоїлась кільканадцять років тому. Одна дитина, приваблена приязним виглядом білих ведмедів, занадто до них наблизилась. Перехилилась через низький мур басейну і потрапила між ведмедів. Одна хвилина, і від дитини не залишилося сліду. Хижаки роздерли її. Білі ведмеді найкраще виглядають за залізною занавісою.

Зоо-сад завжди має багато відвідувачів, особливо багато в ньому дітвори, що з притаманною дітям простотою підходить до звірів, пізнає їх, вивчає. Навчається любити тварини і любити світ. Навчається любити витончену красу природи і закінчені форми тваринного світу.

МОРСЬКА ЛЕГЕНДА

—Наша молодість закрита глибоко в наших грудях, а ми обидва втомлені. Я втомлений, Ніку, і тепер пригадуються мені ліси і гори, де я народився і жив хлопцем. Пригадуються з любов'ю, але тоді, в часах моєї молодости, я ненавидів їх. І тому втік від них, бо вони мені замикали простір. А тепер щораз більше в моїй пам'яті зникає той день, коли я стояв у севастопільському порті і дивився на кораблі, що виходили на море. І плакав від жалю: вони їдуть, а я залишаюся.

— Я тоді був морським кадетом і плавав на крейсері „Луї Філіп”. Ми приїхали з Баку. Тоді, власне, ми обидва познайомилися. Ти, Піте, хотів вертатися у свої гори.

— Було б краще, але море зачарувало мене і я залишився. Я послухав тебе. Ти був старший на один тільки рік і тисячі морських миль.

— Я став тобі приятелем.

— І тому я скорився тобі. Ти був з моря. З того моря, що його я покохав.

— Ти кохав її.

— Я кохав море... Ти розказав мені морську легенду...

— Ти повірив?

— Я не міг не повірити. Я чув у собі море. Я знав, що в мені немає крові, є лише морська солоня вода. Я чув і знав, що мій подих — це легіт моря. І тоді я пропав. Море зв'язало мене й полонило. Коли я, хоч на мить, відходив від нього, воно злісно здригалося і ревіло. А коли я приходив до нього, воно пестливо тулилося до моїх ніг, любовно й розпусно вигинало свій хре-

бет, як великий приручений хижак. Я мусів завжди бути біля нього. Я мусів стати його коханцем. А це кохання найважче. Воно гірше від найгіршого болю...

Нік тихо і злобно хіхікав крізь зуби, хоч у його очах, вибілених морською сіллю, злоби не було.

— Чого ти смієшся, Ніку?

— Ти, Піте, жалуєш тепер. Але ти був славний. Тебе знали по всіх морях. Знали тебе, дивного матроса, що всім оповідав про дивні міста й зелені сади своєї батьківщини. Оповідав про солодких і лагідних дівчат України. Співав пісень. Тих пісень, що їх співали твої дівчата в мережаному Львові.

— Але ти збрехав мені. Все, що ти розказував мені, було брехнею.

— Чому ти так кажеш, Піте? Тоді ж ти вірив.

— Тоді я вірив, а тепер ні. Я часто калічив свою руку, щоб переконатися, чи це правда. І завжди з неї плила червона кров, а не морська вода. Подивися, як покарбована моя рука. Від долоні аж до ліктя. Але я ще тоді вірив. Я ввесь належав морю. Я вірив, що згодом кров у моїй лівій руці перетвориться в зелену морську воду.

— Не треба було вірити, Піте, божевільний хлопча, не треба було.

— Як же було не вірити? Я кохав море і тоді вперше побачив її... Вона була така, як море. Я мусів. Я не володів собою. Пам'ятаєш? Ми сиділи в маленькій шиночку. Пили вино. Ти оповідав, а я вдивлявся в море. Ти оповідав, а я це все бачив: ...Я з Христиною стояли двоє на палубі яхти. Солоний вітер чесав її чорне волосся і в коси влітав перлини соли. Ми стояли, сперті на борт. Лиця наші цілував вітер. Христина кохала море й мене. Я кохав Христину й море. Це було тоді, коли я, як це не дивно, ще не знав її. Надходила ніч. Морська ніч. Зорі засіяли простір. Небозвід і море і скрізь зорі, такі, як неонові лампочки на фасаді театру вар'єте. Я простягав руки вперед і повними пригорщами ловив

зорі і сплітав із них вінець, а потім клав його на шию Христини, а вона плескала в долоні і співала мені любовні пісні. Яхта, напнувши білі крила вітрил, летіла-плила у напрямі Великої Ведмедиці. Ми минули Сундайські острови, що чорніли таїною. Здалеку сріблилися пахучі магноліями береги Гаваїв. Ми пірнатою стрілою розгинали зелені груди океану. Летіли до Бенарес — міста тисяч святинь. Міста лебедів і кохання. Міста, в якому жила моя далека містична коханка Христина. Ми стояли, сперті на борт яхти, й дивилися на зорі, небо й море. Христина була така, якою я хотів її бачити. Солодка, як маляйська ніч... Я стояв біля неї і велів яхті гнатись ще швидше, велів ночі бути ще довшою і ще солодшою. Зорям велів бути ще золотішими і яснішими. Вітрові—ще міцнішому і п'янкішому. Завтра досягнемо берегів Індії. Слухатимем шуму святого Гангу, купатимемось у його водах, які дають безсмертність. Будемо молитися в святинях Бенарес. Хіба ж це неможливо? Я можу зробити це. Я, чорнокнижник і морський володар. Так я розповідав Христині. — Я наказую морським хвилям. Звірі, що живуть у глибинах океанів, холонуть, коли моя біла яхта появляється на овиді моря. Коралі червоніють живою кров'ю, коли простягаю руку до них і шепчу ім'я Христини. Морські собаки виють, тікаючи далеко за полярне коло. Акули стадами біжать моїм слідом, коли я перетинаю смарагдові простори Пацифіку. Альбатроси плачуть багряними сьозами. Тюлені показують циркові трюки, щоб мене розвеселити. Я лечу хижим летом морського орла. Лечу назустріч моїм друзям. Таким самим, як я, океанським магам. А біля мене вона, Христина. Ми, морські люди, пізнаємо себе всюди, — так я кажу Христині, — а вона дивиться пильно на мене і зцілює з моїх уст слова і не слухає мене, закохана. Ми, громадяни безмежного простору океанів. Для нас немає кордонів. Закони наші — це морська вода. Ми, всупереч медичним наукам і офіційному кровокружлянню, в жилах маємо не кров, а морську воду. І вона пливе в нас від серця до лівої руки.

В правій руці ми маємо червону кров жорстокої сили. А в лівій морську воду, добрість і повагу володарів. Коли два морські ватажки зустрічаються, гострим ножем протинають жили на лівій руці, три пальці вище долоні. І дивляться на свої рани. Пильно й бистро. З відкритих ран випливає зелена і солоня морська вода. Це знак, що вони однієї крові, одного роду, що вони рівні собі. І тоді ми один одного не маємо права зневажати. Ми покликані морем на його вахту, як море покликане на вахту батьківщині. А Балтика — це вахта України. Від часів, коли варяг-вояк прийшов на Україну, а може ще давніше, може ще з часів, коли готи прямим шляхом сполучили Балтику з Чорним морем. Це так упродовж віків. З-поміж мільйонів людей море вибирає дбайливо нас, шукає, плекає і виховує. За це ми завжди вірно йому служимо й невпинно стоїмо на сторожі. Ми, морські люди, творимо всеморський союз. Всі ми друзі. Чи то в полярному просторі, чи на меридіані. На льодовій Антарктиді, чи на диких островах Соломона. Всюди ми в себе в хаті. Всюди ми рівні і всюди зеленоокровні . . .

Піт замовк.

Передвечірні хвилі колихали малий рибальський катер. Вони обидва сиділи в капітанській каюті. Простій і суворій. Дерев'яний стіл, тільки що погибльований, був пригвинчений до брудної долівки, що смерділа риб'ячим товщем. Лямпа на столі колихалась ритмічно. А з нею колихалися тіні їх обидвох. Вони сиділи нерухомо один проти одного. Їх засмаглий обличчя бронзовіли в півсугінку. Шматок хліба й солоня риба на бляшаній тарілці була їхньою закускою до гарячого грогу, який вони наливали до бляшаних чарок із великої китайської вази. Хліб вони краjali на тонкі скибки гострими, точеними ножами, ламали на шматки, вкладали в уста й жували поволі, розмірено. На цьому жуванні хотіли зосередити всю свою увагу. Тільки тому, здавалося, вони й сидять, щоб так поволі, докладно жувати хліб.

Шматок за шматком. Никифор, що його на всіх берегах називали Нік Перший, сидів проти ліжка і дивився на маленьку ікону Богоматері, що висіла на стіні. Його приятель, шипер цього катера, Петро, що в далеких дорогах придбав ім'я Великий Піт, опустив вниз очі і носом чобота колупав брудну долівку.

— Завтра тут наведуть порядок, — промимрив він. А тінь його ніяково хиталася разом із лямптою.

— Еге ж — бовкнув на те Нік, — не дуже тут чисто. — Тінь його тулилась до Пітової тіні. — А все ж таки, Піте, ти збрехав. Ти збрехав, — повторив з жалем Нік I, і тінь його на стіні випрямилася. Піт згорблений мовчав. — Стояли порожні лінкори, як старости на весіллі. Крейсери, немов бояри, співали сиренами. Травлери і міноносці рвалися на якорах, як баскі породисті жеребці. Адміральський панцирник, завітчаний, як молода до шлюбу, чекав маєстатичного моменту, коли на його щоглі замайорить прапор вільної України, — (як це давно вже, Піте). А ми, матроси, ошаліли від радості. Ти ошалів, Піте, більше від нас усіх. Всі ми хотіли зробити щось таке, що назавжди затримало б цей день у нашій пам'яті. Але ти перевершив нас усіх. В твоїх очах горіло божевілля моря і дикість карпатського пралісу. Ти сказав до мене: „Ніку, я заграю в карти з тобою за Христину. Виграєш — вона твоя. Виграю я — ти перестанеш жити. Нас двох вона любити не може.” Всі матроси це чули. Всі вони, вся залога нашого крейсера, дивилися, коли ми грали. Ти був божевільний. За умовою, яку ми склали, ти був зобов'язаний віддати не лише її, але й усе, що було пов'язане з нею. Навіть (а це було найголовніше) віддати всі думки про неї. Ти присягнув і ти не дотримав присяги. Про цю присягу і про нашу гру говорили по всьому Балтицькому і Чорному морі.

Пітова тінь гарячково дрижала. Він хрипів:

— Я не міг, Ніку, не міг. Вона вже тоді любила тебе. Ти був босман-мат, а я тільки простий матрос.

— Але ми були приятелі. І коли ми грали, то не як босман-мат з матросом, а як два приятелі.

— І я програв. Ти забрав її. А я щез. Щез безслідно на кільканадцять років.

— Ти боявся.

— Так, боявся. Боявся твоєї смерті. Я міг кожного дня напасти на тебе і вбити, зарізати. І тоді, коли ти навантажував у Квебеку золоту канадську пшеницю, і тоді, коли вивантажував вугілля у запиленому Порт-Саїді. І тоді, коли до Каштадту привіз заборонений вантаж. Я завжди підстерігав тебе. Я ходив за тобою, як тінь, як смерть. Але ти цього навіть не відчував. Ти п'яний від щастя, а я божевільний від розпуки. Одного дня я зустрів її віч-на-віч. Вона стояла на мольо в порті Ріо-де-Жанейро і своїми чудовими очима дивилася на Розп'ятого, викарбованого високо на скелі. Її уста шептали якісь слова. І я не чув, а знав, що вона шепче моє ім'я: „Петро” і в цьому погано вимовляє літеру „р”, як завжди. Раптом я став проти неї. Вона зблідла, як зоря на світанні, примкнула очі й захиталася. Я міг її взяти на руки і втекти. Я мав уже тоді власну шхуну і ти не знав би, що з нею сталося. В мене було чудове ранчо в Індонезії, на маленькому острові, що ввесь цвів орхідеями. Туди майже ніколи не заїжджав ніякий корабель. Там усе було приготоване. Придумане до останньої дрібниці. Коли не помремо і матимемо добрий вітер, поїдемо туди. Сам побачиш. Дві бурманські дівчини (тепер вони вже постарілі), що були призначені до її послуг, солодко шептали: „Христина, Христина”. Але я втік. Поки вона розплющила очі, я вже був на морі. Моя шхуна розкрила вітрила і з тремтячим серцем гналася. Боялася. Я зрозумів у цю ж мить, що в мене вже щастя ніколи не буде, поки ти живеш. Я знав, що мусітиму вернутися і вбити тебе. А тоді на морях всі знали б, що я зламав присягу. Мене ніхто не прийняв би навіть за кухонного помічника. Перший-ліпший китайський рибалка, що сновігає по водах Янтсекіангу, міг мене на-

звати собакою і ніхто не став би мені на захист. Я втік. До свого ранча приїздив раз у рік. Тоді я був з нею сам один. Я пригадував усі мої невідбуті з нею зустрічі. Ті дні, коли я бачив її. Я знову мерз на снігу під вікнами її хати. Я знову носив до неї запашні квіти. Знову писав ненаписані любовні листи. Тоді я був щасливий.

— А все ж, Піте, ти не додержав слова. Ти не мав на це права. Я все можу тобі простити, — говорив Нік, — і те, що ти думав про неї, і те, що ти десь там в Індонезії зустрічався з нею, але не можу тобі простити цього.

Він показав очима на ікону Богоматері.

— Це Матір Божа.

— Це — вона.

— Це — вона. Тільки ти на її светер приклеїв серце червоне. Ти думаєш, що обдуриш мене? О ні! Про це я знав зразу ж таки другого дня. Пам'ятаєш того малляця з переломаним носом, що служив у тебе за стюарда? Ти прогнав його в Сінгапурі. А я саме набирив людей. Ти поїхав, а я рушив за тобою. Біля Сундайських островів ти щез з моїх очей. Я теж, Піте, не мав спокійного дня. Я сотнями шпигунських вітрів слідкував за тобою. Я жадібно слухав кожну вістку про тебе. А вітри по морях носили їх часом більше, часом менше. Я радів, коли довідався, що ти втратив давню силу і молодість. Але я не запримітив, що й сам уже втомився. Що літа штормами пролітали над моєю головою. І, коли Христина померла...

Мучилася? — перебив тихо Піт.

— Ні. Померла тихо і непомітно. Гарячка спалила її всю одного жовтого дня на Коралевих островах. Я похоронив її у зеленій воді атолю, між двома перстнями коралевих рифів. Туди не заходить ніяка акула, тільки я проплив маленьким човником. Коли матимемо добрий вітер, поїдемо туди, я тобі покажу її на дні атолю. Вмираючи, вона просила переказати тобі, що вона не забула, як підносили прапори.

— Так, так. Я знав, що вона мені не пробачить.

— Я шукав тебе, Піте. Після смерти Христини жаль і туга гнали мене до тебе. Ти, колись такий зне-навиджений, став мені рідним і єдиним. Я мусів тебе відшукати. Я вже був утратив надію, що колинебудь відшукаю тебе. Коли вибухла війна, я був капітаном вантажного корабля в голляндській торговельній фльоті. Аж до зануди я переміряв води того самого рейсу: Осльо - Роттердам - Штеттін - Роттердам - Осльо. Як у календарі. Коли німці вдарили на Голляндію, я втік із кораблем до Індонезії. Тоді море ще було безпечне. По ньому не ганялися ці скажені куйоти, підводні човни. За той час, аж до сьогодні, я бачив смерть не одного корабля. Нераз вірив і нераз тратив віру. З минулого року я в управі порту Марселі. Я сам не знаю, як це сталося. Мій приятель з давніх літ, контрадмірал воєнної фльоти, покидаючи службу на вільному французькому морі, запропонував мені цю посаду. І я, втомлений мандрівник, прийняв. Емеритура. Реєструю тоннаж, що приходить до Марселі.

— А я, Ніку, як бачиш вожу рибу. При березі. Плаваю під власним прапором, малим, незнаним нікому. І мене до Європи пригнала надія, що переживу ще раз.. Ще раз побачу і втрачу Христину. Але, Ніку, сам знаєш, як все покінчилося. Ми втратили все — ми зрівнялися. І я не маю ненависти до тебе, Ніку. І все тепер якось мішається, — говорив тихо Піт. Смутком віяло від його голосу і спокоєм пережитого. — Колись, Ніку, були друзі з „Потьомкіна”, були завойовники революції, були голубі прапори, наші прапори, Ніку. І я не знаю, чи знову і чи скоро на вахту покличуть.

— Наша вахта, Піте, всюди. І тут у Марселі, і в Ріо-де-Жанейро і в тіні святинь Бенаресу. Ми не можемо постарітися. Нам треба бути готовими завжди битися за наших дівчат, за прапори на щоглах. Наші кораблі плывуть по всіх водах світу. Наших прапорів не опускали вниз. І біля них ми мусимо бути на вахті день

і ніч. Ми морські люди, океанські маги. Це наш обов'язок. Нас, морських князів, що в їхніх жилах пливе зелена морська вода. Поглянь, Піте!

Нік відкотив рукав на лівій руці. Блиснуло вістря ножа. З його руки (три пальці вище долоні), почала струмком випливати зелена морська вода. Вона плила назустріч такій же зеленій воді, що випливала з руки Піта. Нік пильно дивився Пітові в очі, що в них гордість горіла вогнем гарячки. Гольфштром зеленої крові спливав на долівку.

— На вахту! На вахту, Піте! — шепнув хрипко Нік, а за ним, як зачарована дитина, повторив Піт:

— На вахту.

ЗАПРОСИНИ МОРЯ

(Проба репортажу)

Мені жаль було залишати бостонську гавань. Жаль було моря, тієї вічної, невтомно-говірливої стихії. За тих кілька днів, коли на кораблі ми колихалися. На воєнному, примітивному кораблі, що віз голодну людську масу, я знаходив час і місце для інтимних зв'язків з морем. Я залазив між залізнi рiштування скрипучого корабля і піддавав лице цілункам морського вітру. Я дрижав увесь, коли солонa вода пестила мое волосся. І воно ставало біле від застигаючої соли, покривалося кришталями морського інею.

Колись у Бостоні розпочалася була Американська Революція. Бостонські націоналісти кинули в море цілий вантаж англійського чаю в 1773 р. Звідтіля теж молодий вершник, революціонер Пол Рівірі, погнався сповістити штаб американської армії про рухи англійців.

Я закохався в морю раніше. В зеленооке Балтицьке. Залишаючи цю мою коханку після першої зустрічі, я дарував їй свій фотознімок. Просто кинув його на воду. Хвилі білими дрібними пальцями підхопили його і понесли на обрій, де тільки альбатроси могли його бачити. Перепливаючи Атлантик, я знову хотів морю подарувати свій знімок. Але я засоромився цього першого імпульсу. Море ніколи не повторюється і я хотів бути таким, як воно.

Балтицьке море — одне з наймолодших морів і найбільш неслухняне. Воно і наймілкіше. Найбільша його глибина всього 1200 футів. Але жертов воно забирає порівняно більше, ніж Пацифік, найстарше з усіх морів.

З-над Балтицького моря прийшли наші предки остроготи, що сіли над берегами Понту. Відпочити.

Скінчилася, віджила моя морська романтика, коли я замешкав у місті найжорстокішому в світі, тисячу миль від моря. В місті, що крім заліза і цементу, інших квітів не знає. Навіть небо тут малюється тими самими фарбами, яких уживають для малювання автомашин. Місто це сполучене з цілим світом нескінченно довгими шерегами автомобілів, що, покидаючи низькі будинки автозаводів, мандрують на кінці світу, на піски Сагари, до Австралії, між в'єтнамські червоні банди. Місто це служить однаково злим як і добрим.

До останніх років приблизно 80% важкої індустрії було сконцентровано в Детройті. Тут були найбільші зброєві заводи. Детройт дістав навіть назву „Арсеналу Демократії”. Тільки останніми часами Детройт розвантажили, перенесли велику частину воєнної продукції в глибину країни. Це створило загрозливий для економії міста стан безробіття.

І як не дивно, це місто, Детройт, заложив останній із романтичних конкістадорів, французький капітан Каділяк. Двісті п'ятдесят років тому, гарний шмат часу, монсьє Каділяк із невеликим загоном вояків з заплетеним у косу волоссям, від імені французького імператора, зайняв цю землю і заложив оселю. Місто було дерев'яне. Довкільні ліси були місцем осідку десятка різних індіанських племен. Район Великих Озер був місцем царювання Великого Маніту і там збиралися душі поляглих воїнів і ватажків. Каділяк не довіряв романтиці пралісу. Він свою оселю огородив частоколом.

З індіанцями французи були заприятені. Французькі місіонери з успіхом вели свою духовну роботу між червоношкірими братами. Але ці католицькі неофіти, напившись вогненної води, тратили глузд і впень вирізували своїх блідолицих добродіїв, а їхні скальпи причіпляли до поясів, широких, мідяними бляшками кованих шкіряних поясів. Гуцульські пояси, мигнуло мені через мозок, коли я вперше побачив такий індіанський

пас. А потім, коли побачив ще ґердани, килими і постолу, я був певний, що ці індіяти Мишиґену — це наші гуцули, якоюсь рукою велетня з Чорногори, з Брустур (чи не індіанська назва?), з Космача, з Жаб'я, перенесені сюди, на плоску, як домовина землю. Перенесені до Чібойґену, до Саґіно, Каламазу. Я певний, що вони тужать за зеленими Карпатами. Бо хіба вони ще завжди і завжди ткали б ті самі килими, вишивали б ґердани і курили запікані люльки?

Капітан Каділяк імовірно про це нічого не знав. Він торгував з індіятими. Забирав від них чудові боброві хутра і платив добрими речами, потрібними в їхньому господарстві і зручними на полюванні на дикого звіра. З французами ще можна було жити. Індіяти зберігали свою племінну гордість і завжди ще панували в пралісі і водах країни Мишиґумі. Вони були альянтами французів. Стало гірше, коли прийшли британці. Ці вже, як голодні звірі, випущені з кліток, кинулися забирати все, що їм у руки попало. Витискали індіян у дикі, опустілі місця, де не було звірів для полювання, проганяли їх з-над берегів рибних річок. З ними торгувати було важко. Дійсно важко. За одну рушницю з кременним запалом треба було платити бобровими шкірами. І то стільки шкір треба було одна на одну накласти, поки вони не досягли вершка рушниці. А рушниця була довга, як зимовий ведмежий сон. Така була ціна.

Найзлюбніший в історії жарт втяв анґлійський голонний командувач сер Джефрі Амґирст. Він велів продати індіятим за добрі гроші ковдри, що ними накривалися хворі на чорну віспу в шпиталі. Чорна віспа розшалілася між індіятими і здесяткувала їх населення.

Не дивно, що індіяти робили повстання одне за одним і своєю кров'ю і кров'ю своїх гнобителів скроплювали стежки землі Великих Озер. Бій був дуже нерівний. Злобний. Найхоробріші з індіанських ватажків об'єднували племена в боротьбі проти білих пришельців. Але все було даремне. Бліді лица були хитріші і міцніші. З ватажків залишилася тільки пам'ять, спо-

гад. Одну автомашину названо іменем найхоробрішого з них, Понтіяка, що 1763 р. плянував напад на Детройт. Я реклямую цю автомашину на радіовій передачі і запрошую, з пієтизму до червоношкірого героя, купувати тільки ці машини. Вони дуже шляхетні й граціозні з вигляду.

Ще в 1814 р. це так як би позавчора було, на вулицю Детройтської оселі (Каділяка давно вже не було) загналася ватага індіан і, зловивши одного з бідних фермерів, Ананію МекМіллена, що вийшов пошукати загублену корову, зняли з його голови чуприну разом із шкірою. Це була остання спроба, лебедина пісня на воєнній стежці індіан. З того часу вони зрезигнували з боротьби і замкнулися в своїх оселях апатичні, пасивні, безрадні, як гуцули в польським війську. Чекають на повернення до Карпат.

Це індіани, а де море? Де моє море?

Я пильно стежив за всіма відомостями, які появлялися в пресі у зв'язку з будовою водної дороги, що має сполучити Великі Озера з океаном через ріку св. Лаврентія. Це ж море! Воно прийшло до нас. Це ж сполука з ним. Це знову можливість дихати морським вітром, принесеним на вітрилах кораблів аж до мого міста.

Коли американський президент підписав закон про будову водного шляху, я знав, що це сталося. Я знав, що за кілька літ з далеких морських просторів придуть кораблі, солоні, важкі, стомлені морським трудом. Але придуть.

Море запрошено зайти в глибину континенту. І воно ці запросини прийняло.

Історія будовання водного шляху на річці св. Лаврентія стара. Вона сягає ще часів першого президента Америки, Вашингтона. Він ще тоді, у своїх днях рекомендував, щоб Детройт зробити морським портом. Але тоді це звучало більше ніж смішно. Він не мав союзників між живими сучасниками. Тільки море, вічне і терпеливе море, було його союзником. Воно послідовно вирощувало своїх прихильників, борців ідеї морської про-

ти земних щурів. Море виграло цю велику битву і тріумфально зашуміло. Уявіть цю шалену радість, що стала в морських глибинах на вістку про перемогу. Яка божевільна радість на відомість про те, що морським хвилям дозволено входити в глиб континенту і приносити морські кораблі навантажені поштою з цілого світу. Гарячечковні дельфіни вичиняли трюки кращі за клоунів на найбільшій арені світу, на океані. Морські коні встановляли рекорди бігів з бар'ерами. Ескадра літаючих риб вилетіла до місяця.

Проти ідеї будови водного шляху св. Лаврентія головним чином були залізничні підприємства, які боялися, що їхні бариші з транспорту зменшаться. І вони за останніх тридцять років своїми грішми стримували поступ. Стримували море в його переможному поході. Вони діяли як той придуркуватий перський сатрап Дарій, що, програвши морську битву з греками, казав батожити море. Багато йому з цього прийшло? Море залишилося, а він безславно загинув. Море живе і творить життя. Залізничники з червоними лямпами програли війну проти моря. Малі дурні. Не розуміють, що море довкола нас і всюди воно підійде, куди й коли тільки захоче. Море колише і пестить землю. І колись заколише її до вічного сну. Чи це не буде величний кінець її? Вийшла земля з моря і море її забере.

Я часто йду до детройтської гавані. Стаю на набережній і дивлюся на далекий обрій, чи не побачу надходячого моря. Надходять кораблі, прилітають мери. Шумить далекий морський вітер і приносить поцілунки солоних уст далекого океану. І я вже не сам між залізом і цементом. За років п'ять Детройт стане великим морським портом. Матроси з цілого світу, п'яні й співаючі, шукатимуть теплих обіймів дівчат. Приноситимуть у своїх кишенях гроші з цілого світу. Питимуть джін і братимуть коханья.

Море знову буде зі мною. Коли воно врешті прийде, я подарую йому свій фотознімок і ще раз присягну вічно кохати.

ТРИ ДОЛІ

Питання про долю людей, що в наслідок воєнних подій безвісно загинули, не вичерпує комплексу справ людей, що загинули. Вони загинули, але живими залишилися їхні рідні, їхні близькі. Ті, кому припало жити, далі влаштовують свою долю.

„Державний Вісник” приносить урядові повідомлення про те, що вже сталося, що вже dokonano. Але в ньому не сказано про те, що буде далі. Цього ніхто зрештою не може сказати. Ніякий „Штатсанцайгер”, ніяка ворожка.

Написано: суд такої то місцевости, на засіданні дня того то й того, на внесок фрав Аннелізе Кемп, вирішив визнати її чоловіка, Антона Кемп, мертвим. Як дату смерти прийняти 24 годину 31 грудня 1945 р.

І друге таке саме оголошення, і третє, і четверте. Змінюються тільки прізвища тих, хто вносив заяву, і тих, кого визнали мертвим. Але скрізь спільний один маленький деталь. Як дату смерти приймається 24 годину останнього дня року 1945. Такий „амтсшіммель”.

Право сказало своє слово. А що сказали на те живі люди з крові і кости? Я боюся, що вони скажуть, зідхнувши з полегкістю, — слава Богу. Тепер можна вже спокійно починати, а може й вести далі почате нове життя. Але я переконаний, що знайдеться багато таких, які поставлять просто запитання: чи не занадто скоро? Чи не надто швидко закон стає на допомогу тим, що залишилися, забуваючи про тих, хто через свою відсутність самі не можуть оборонятися? Не можуть боронити своїх, не раз найглибших і найбільш людських прав. Чи не надто швидко закон підводить підсумок під цим, ще

не закінченим рахунком, підводить ризику під рахунком всього їхнього життя. Чи не надто швидко закон допомагає тим, хто залишився, будувати нове життя на руїнах чужого щастя, на руїнах людського щастя?

Знаю одну подію, з першого погляду малу, не варту репортажу, але вона завершує драму. Цей мій репортаж, може не про три долі, а про долю невеликого кола людей.

Фрав Гедвіг перед першою світовою війною щасливо вийшла заміж... Народилася донька, теж Гедвіг. Гарна русява дівчинка. Мала сім'я почувала себе щасливою. Чоловік фрав Гедвіг був людиною енергійною, вмів заробляти гроші, вмів улаштувати вигідне життя для цілої сім'ї. Але божевільний світ придумав війну. Чоловік фрав Гедвіг — людина зовсім не стара, якраз навпаки, відповідний для того, щоб зі зброєю в руках захищати райх і проливати кров за кайзера. Пішов мобілізований на фронт. Приїздив у відвідини. Всі трое раділи краденими хвилинами щастя. Аж врешті одного дня поїхав і не вернувся.

Закінчилася війна, всі чоловіки вернулися додому, а чоловіка фрав Гедвіг як не було, так і не було. Йй важко було жити самій. А ще до того з дитиною, що вимагала батьківської опіки. Минув рік, минуло два і три роки після закінчення війни, і врешті фрав Гедвіг, спираючись на постанову закону про смерть чоловіка, прийняла пропозицію свого сусіда. Вийшла заміж. Поволі час, робота і хатні турботи примусили її забути минуле і думати про теперішнє і прийдешнє. Тим більше, що народилася одна дитина, а далі друга. І раптом, навіть грім з ясного неба не вдаряє так раптом, як раптом у фрав Гедвіг вдарила вістка про те, що повертається її перший чоловік. Ніхто в хаті з цієї події не зрадів. Діти про це не мали й уявлення. Не мали уявлення про велич драми, в яку попав малий спокійний світ фрав Гедвіг і її другого чоловіка, спокійного і працьовитого шах-

таря. Тільки мала Гедвіг дещо вже розуміла, наляканими очима дивилася на матір і на другого свого батька. Вона бачила їхню турботу, але її головку опанувала тільки одна думка: вертається її батько. Вона тямить його добре. Тямить його теплі обійми, тямить його шорстку солдатську уніформу.

Три роки наполегливого лікування в санаторії для нервово хворих привели фрав Гедвіг до рівноваги. Закон дозволяв їй вибирати. Дозволив рішитися. І вона вибрала. Залишилася біля другого чоловіка. У них було так багато спільного з собою, що вона не могла зруйнувати ще одну істоту. Ну, і діти. Малі, безпомічні хлопята.

Перший чоловік пішов собі. Пішов так, як відходять люди, що їм тут уже нема чого робити. Ніхто ним не займався, ніхто ним не цікавився. Тільки мала Гедвіг писала до батька часто, до свого справжнього батька. Часами їздила до нього. Це були найрадісніші хвилини її життя. Але й це скінчилося. Батько одружився. Не можна ж так одинцем жити. Життя має свої закони і права. А мачуха не могла її терпіти. Мала Гедвіг залишилася з своїми почуваннями самотня. З почуваннями, якими ніхто не цікавився. Так завжди буває з усіма дитячими почуваннями.

Час між першою й другою світовою війною проминув так швидко, що ми навіть не помітили, коли діти повиростали і стали дорослими, а дорослі постарілися. Фрав Гедвіг за щоденними турботами не помітила, коли її мала Гедвіг стала дорослою та коли й вона, врешті, вийшла заміж. Тільки на весіллі, коли гості складали її дочці ґратуляції, вона сама, так для себе тільки, подумала, чи її дочку зустрине інша доля, ніж її саму?

Чоловік другої Гедвіг пішов на фронт. Пішов разом з іншими „кумплями” на остфронт на весні 1945. Перед відходом востаннє приїхав у відпустку. А коли відходив, обіцяв вернутися. Просив обов'язково на нього чекати. Хай вона не тривожиться, він вернеться. Вернеться

ся напевно. І ще просив, щоб вона берегла їхню маленьку Гедвіг. Вона ще нічого не розуміє, і для неї треба їм жити.

Гедвіг залишилась із своєю маленькою донечкою і чекає. Вже три роки минуло від закінчення війни, але її чоловіка немає. Обіцяв, що прийде, але треба зрозуміти, що йому справді важко дотримати обіцянки, якщо він ще живе... Ніхто з його кумплів не повернувся. Ні слова не чути про цілий третій регімент, в якому він служив. Аж дивно. Кілька тисяч людей пропали, як камінь у воду. Одного дня радіо повідомляє, і преса пише про те, що сотні і тисячі колишніх полонених повертаються з Руслянду. Але між ними немає нікого, хто міг би щось сказати про її чоловіка. Ну і що ж їй робити? Мала Гедвіг росте і питається, коли повернеться батько. Вона бачить турботи самотньої матері, бачить чужих людей, бачить, що мама схвильована. Тоді вона дивиться на фотографію батька і твердо постановляє на нього чекати.

Три долі. Саме життя уклало їхню черговість, саме життя видумало інтригу драми. Яке буде її розв'язання? Закон, коли до нього вдатися про допомогу, напевно pomoже. Пристосує одного з параграфів, і справа буде розв'язана. Але чи з тією розв'язкою погодиться життя?

ЗА ЩО ЗГИНУВ ФРІЦ?

Ніде правди діти, німці роботящий народ і народ порядку. Люблять систематику. Власне для них найголовніше, щоб був порядок. От хоч би залізниця. Транспортна справа в Німеччині наявно з дня на день кращає. Поїзди курсують відносно точно. У вагонах щораз більше місця і щораз більше можливостей сидіти. Треба тільки на двірць прийти за годину-дві перед відходом поїзду. Але час не має в Німеччині значення. Тут не Америка. Тут часу не міряють здобутими чи втраченими долями. А якщо йдеться про поїзд, то варто навіть і за три години прийти, щоб тільки вигідно сидіти. Колись Німеччина славилась у всьому світі своїми залізницями. Тепер вона поволі здобуває втрачені позиції. Недавно почали опалювати вагони, крім того, на деяких лініях впроваджено електричне освітлення. Хоч цього електричного освітлення загалом не вживають, бо день щораз довший, але все таки електричні лампочки висять і тішать серця пасажирів. В кожному переділі дуже ввічливе звернення до подорожніх: „Не крадіть лампочок — вони вам не знадобляться!“ Було б чудово подорожувати, всі були б задоволені, якби ще вигадали такий спосіб, щоб усі пасажери могли сидіти при вікні. Це мрія всіх німців.

Проти мене пара літніх німців. Він під п'ятдесят — вона на десять літ молодша, або на десять літ старша. Це вже таємниця німецьких жінок. Часто, коли їм сорок, вони виглядають на тридцять і навпаки. Він колишній вояк. Це видно з його постави і шрамів, що залишилися на обличчі. Зрештою, вся його поведінка скромна і ввічлива, а водночас трохи грубо тесана, вка-

зує на те, що цей чоловік призвичасний слухати. Сіли проти мене і радіють, що дістали місце при вікні, що лампочки можуть світити, що так тепло, що десь далеко чекають гори. За старим німецьким звичаєм вони, як тільки сіли, почали їсти. Їли довго й систематично. Краjali хліб на тоненькі скибочки і жували старанно. З'їдали всі крихти. А потім, ситі і вдоволені, почали розмовляти про все. Передусім про їжу, про приділи, а потім про війну й політику.

Війна ще не закінчилась, хоч воєнні дії давно вже припинені. І вона ще довго не закінчиться. Можливо, що на світі запанує мир, можливо, що держави погодяться, що запанує добробут, що всі матимуть подостатком їсти й пити, що матимуть змогу в першу-ліпшу хвилину купити собі одяг чи зайти до ресторану і наїстися... І хоч це все, можливо, колись буде, все таки це ще не вичерпає всіх питань, зв'язаних з війною й її наслідками. Трагедій, що їх спричинила війна, буде ще чимало. Людська доля не вичерпується тим, що міністри поставлять свої підписи на мирових актах. Хоч побоїща заростуть травною, на руїнах постануть нові дома, а в людських серцях і душах буде жеврїти злісний вогник. По світі ще довго тинятимуться ті, хто загубив свою батьківщину, хто відірвався від рідного гнізда. А тим часом життя йтиме далі, кероване своїми твердими законами. Воно вимагатиме точно впорядкованих усіх справ. Чим далі, тим більше справ переходитиме у забуття. Вони зійдуть з уваги загалу, зникнуть із шпальт щоденної преси, а залишаться тільки в колі зацікавлених найближчих, найрідніших, що слабим голосом говоритимуть про них.

Читаю з нудьги, бо тільки з нудьги можна читати від „дошки до дошки” урядову газету, включно з оголошеннями. У відділі урядових оголошень знаходжу кількадесят оголошень про те, що суд такої то місцевості на пропозицію родини буде примушений від такого то дня проголосити померлим такого то. За сухими уря-

довими оголошеннями намагаюся уявити собі живих людей. Пробую уявити себ, коли вони ще жили, можливо, що й тепер ще не померли, але їх немає. Їх хочуть визнати померлими.

Пані Анна А. з Регенсбургу вносить до суду заяву, щоб визнати її чоловіка неживим. Він був державним службовцем. Працював „у військовості”, одного дня вийшов з хати. Пішов до ресторану і більше не повернувся. Що з ним сталося? Що сталося з п. Альойзом? Чому він, людина літня, працююча, прив’язана до своєї хати і сім’ї, керований щоденною звичкою, пішовши до своєї „кнайпи”, раптом щез. Сидів із своїми колегами, пив погане пиво, притишеним голосом нарікав на війну й політику і говорив про те, що його єдиний син загинув на східньому фронті. Завіщо? Завіщо згинув його Фріц? Чи правда те, що він згинув за батьківщину, за „Гросс Дойчес Райх”? Чи було потрібно тому „Райхові”, щоб його хлопець навіки замкнув свої очі? І старому знаходить тоненька плівка мряки на його сиві очі. Але обличчя залишається й далі зморщеним, спокійним. Тільки його серце чомусь так дуже стискається. Він платить свою належність за пиво і виходить. Виходить у теплу ніч, що гуде тривожними сиренами. Налет. У повітрі шум літаків. Дедалі ближче. Треба тікати, треба ховатись. Вже рвуться перші бомби. Гавкають протиповітряні гармати. Тікати, тікати. А ноги чомусь такі слабкі, як з гуми. І той Фріц, чому, власне, він упав, чи ж він не мав можливості зберегти себе? Його русяве волосся повне бруду й крові, а може зовсім немає волосся. Якби так можна в одну мить щезнути із світу. Так, щоб ніхто не знав, як і де. І старий не чує, як рветься бомба біля нього. А стара пані Анна А., вийшовши з „келлеру” після відбою тривоги даремно чекає на поворот свого Альойза. Чекає день, чекає місяць, рік. Врешті треба впорядкувати всі справи. Треба впорядкувати справи спадщини, бо їй теж уже недовго... А вона німкеня і хоче залишити все в порядку. Вносить заяву до суду.

Пані Маріянна В. вносить заяву визнати її дочку, народжену 1915 р., померлою. Її дочка Маргарета теж працювала при війську. Була далеко із своєю частиною. На Сході. Одного дня приїхала на відпустку. Так гарно виглядала в свосму однострої. Її чорне волосся рвалося хвилями з-під шапки. Була радісна, але ця радість час від часу втихала. Вибухи сміху раптом вривались, вона оповідала матері про те, як вона жила там далеко між тими дивними людьми на Україні. Оповідала про те, що познайомилася з молодим хлопцем, українцем. Полюбила його. І тут раптом її губи струснулись і вона зблідла. Вона ж німкеня, дочка гордого німецького народу, і їй не годиться кохати хлопця, що належить до нижчої раси. Вона знає, що довше ховати не матиме змоги. Що все вийде наверх. А тоді... Вона хоче використати найкраще свою відпустку. Хоче піти на прогулянку в гори. З шафи виймає свій спортовий одяг, грубо ковані черевики, наплечник. Прощається з матір'ю. Довго, довго тулиться до неї. І мати чує, що на її щоку падає гаряча сльоза, хоч Маргарета сміється. Поїхала в гори. У високі сніжні Альпи. Фрав Маріянна чекала на свою доньку. Чекала день, чекала місяць, чекала рік. Біль поволі втишився, а тепер подала заяву визнати дочку мертвою.

Йоган Г. вносить заяву до суду, щоб його жінку Марію визнати неживою. Він сам муляр, сидів у кацеті. І не знав, що вдома діється. Однієї ночі прийшли собаки з гестапо і забрали його, побили. Працював важко. Він не користався з жадних привілеїв приналежності до німецького народу. Його трактували як авслендера. А його жінка Марія залишилась на господарстві. Спочатку вона не знала, що їй робити, до чого взятися. Як заробляти на життя? Ніхто їй не хотів допомогти. Бо і як же? Чоловік у кацеті — значить, він проти держави. Минали дні за днями, вона з'їдала свій маленький приділ і чекала. Від Йогана не надходили жадні відомості. Врешті, її сусіди, особливо одна молода

„крігсвітве” почала її намовляти. Мовляв, чого тобі даремно час тратити, чого чекати на старість. Ти ще молода, здорова і... добре збудована. Перед тобою майбутнє, тобі всміхається ще доля. Марія слухала, не піддавалася. Але хотілось чогось кращого. Час до часу їй бажалося поласувати щось солодке. Часом її навідували примари, такі солодкі, такі теплі. Вона почала тужити за міцними мужеськими раменами. І раптом вона спакувала в малу валізку конечні речі і поїхала. Ніхто не знав, коли й куди. Йоган повернувся до хати, коли закінчилася війна. Плакав. Плакав тяжко над своїм розбитим життям. Тужив за Марією, бажав її. Чекав день, чекав місяць, чекав рік... А, врешті подав заяву, щоб жінку визнати померлою.

Колеса поїзду стукотять рівномірно. За вікнами брунькує весна. На малих двірцях чекають люди на поїзд, що забере їх з собою. Чекають людські долі свого призначення. Я думав про тих, що їх хочуть визнати померлими. Воно, власне, було так. А могло бути інакше...

ВІДРОДЖЕННЯ МІСТА

(Власний репортаж „Української Трибуни”)

Кілька днів тому, мій приятель п. К. запросив мене до одного мюнхенського ресторану на вечерю. На столі лежали квіти: червоні й білі гвоздики, декілька троянд. Підійшов ввічливий кельнер, подав на стіл коктейл, у якому було навіть декілька крапель алькоголю. Усміхнений власник ресторану стиснув моєму господареві руку:

— Поздоровляю.

І присів до столика. Оркестра грала. Ввесь день тут грає оркестра. Грали малярську пісню-танго „Не треба плакати від любови”. Мій приятель усміхнувся легенько:

— Це для мене!

Доктор, що був разом з нами, завважив:

— Кожний має свій ювілей.

А коли власник відійшов:

— Це мій ювілей — вияснив п. К.

— Який?

— Вже рік, як я сюди приходжу. Кожного дня двічі. Маю свій столик.

Такий малий, незначний факт. Вже рік більш-менш упорядкованого життя. Настільки упорядкованого, що можна постійно ходити до одного ресторану, мати свій столик, слухати музику.

Біля 2-ої я вертався до хати. Трамваї вже не їздили. Я пішов пішки. Кілька кілометрів. Між руїнами, пустими вулицями Мюнхену.

І дивно воно: ідеш опустілими вулицями й не відчуваєш самоти. Незруйноване спляче місто робить біль-

ше враження опустілого, ніж оце цвинтарище. Між руїнами чувається якесь приховане, приспане, затаєне життя. Чувається, що життя, яке тут кипіло, раптом хтось присипав важким тягарем румовищ, цегли, каміння, заліза. Але воно не вмерло. Тільки заснуло летаргічним сном. І одного дня раптом пробудиться і почне танцювати. Як царівна Глогорожечка.

Мюнхен. Він у руїні. Ввесь. Все найцінніше. А ми вже рік, більше як рік, живемо в цих руїнах. Для нас це тільки руїни. Блукаємо між ними. Пізнаємо їх, але тільки як дороговкази до певної дальшої, чи ближчої мети. Ми ходимо в Мюнхені, побіч Мюнхену. Нам не цікаво його пізнавати. Навіщо? Навіщо його пізнавати й піддаватися. Ми не хочемо вже піддаватися. Хочемо бути інші. Хочемо визволитися від всякого стороннього впливу. Від доброго й злого. Від поганого й гарного. Навіть гарного. А зрештою, навіщо нас мають підозрівати, — що ми вічно з тими німцями... Маємо клопотів і без того стільки, що на одне, та ще еміграційне покоління забагато. Найкраще буде, коли ми відмежуємося китайським муром таборових дротів від нашого теперішнього докільля і там, у цих наших оазах, плекатимемо аскетичні чесноти заокеанської еміграції, бо ану ж...

А все ж таки руїни говорять. Говорять трагічно простягнутими залізними траверсами, надщербленими мурами, дотла розрушеними домами. Важкі бомби не знищили маєстату і краси Мюнхену, монашого міста, що з монашою терпеливістю будував свою велич і тепер покутно скидає трагічний пил із свого велетенського тіла.

Ще немає тисячі літ

У цьому місті, де схрещується Ізар, що пливе з півдня на північ, дорогу, що веде з Зальцбургу на захід, збудував єпископ Фрайзінгу Отто. Тією дорогою йшли

безнастанно валки купців. З Сходу на Захід. З Заходу на Схід. Везли сіль, венецькі шовки, нюрнберзькі цяцьки, таврійську мідь. Мусіли переходити через ріку. Часто біля цього схрещення ночували, щоб раннім-ранком переправитися на другий берег. А єпископ збудував тут міст і від тих, хто мостом переїздив, брали його слуги мито. Невелике. Зовсім маленьке: один пфеніг від фіри. Але фіри їхали день-у-день, рік-у-рік. А пфеніг, до пфеніга... І скоїлася буча. Позаздрив єпископові його прибутку князь Гайнріх Лев, що одержав баварське князівство з рук Фридриха Барбаросси. Позаздрив і виступив проти єпископа збройно. Не побоявся мітри і золотої палиці архипастиря. Його кнехти збурили міст і зруйнували митну оселю — Ферінг. А купці? Купцям що? Вони до спорів між „власть імущими” не мішаються. Вони поїхали далі, поїхали тим мостом, що стояв біля Муніхена (найдавніша назва), малої, бідної оселі, положеної на болотнистій долині Ізару. Туди повезли свій товар. Але пфеніг ішов тепер уже до кишені князя. Єпископ Фрайзінгу жалівся перед цісарем Фридрихом Рудобородим, але не знайшов у нього правди. Цісар визнав гвалт Гайнріха за правосильний, тим більше, що одна третина мита мала йти до цісарської шкатули.

Було це року Божого 1158. Стомленим, стареньким єпископом Отто вмирає теж того року, а переможний Гайнріх обгороджує свою оселю муром та відкриває в мурах чотири брами, на чотири сторони світу. Муніхен, — монаша оселя, стає містом і починає процвітати.

Гайнріх, що носив у гербі лева, двадцять років пізніше збунтувався проти свого володаря Фридриха Барбаросси і втратив за кару своє князівство. Барбаросса нагороджує вірного Оттона Віттельсбаха князівством Баварії у 1180 році. Віттельсбахи на цілі століття зв'язані з Баварією.

Мюнхен росте й горить

Зростає постійно. Року 1256 герцог Людвиг Суворий буде за мурами міста свою палату. 1319 р. Людвиг Баварець називає себе цісарем. Але новий володар не задоволений своїм містом. Дерев'яні, соломною криті дахи, тісні і брудні вулиці, крик і гамір ремісників та купців не під смак великому панові...

І раптом одного дня р. 1327 все місто здригнулося тривогою. Червоний півень скаче зі стріхи на стріху, з хати на хату. Мюнхен горить! Горить перший раз. Перший раз лежить у руїні (а буде потім лежати ще не раз). Але волею цісаря встає. Волею цісаря і за його будівельним пляном мюнхенські дома мають бути тільки з каменя й цегли. Вулиці поширюють. Гарбарні, шевці, бляхарі і всяке ремісничє братство одержують власні вулиці, але за містом. Мури міста поширюють та дають можливість дальшого росту.

Мюнхенський храм

Час готики. Всі великі міста, як ось Відень, Штрасбург, Кельн, Фрайбург, Ульм, Ляндсгут, Регенсбург величаються своїми чудовими готичними будівлями церков. Мюнхен теж мусить мати свій храм. Для слави Божої і величі міста.

Герцог Зигмунт кладе наріжний камінь під нову будівлю. Спроваджує знаменитого майстра готичного мистецтва Єрга Ганггофера з Моосбургу. І він, цей муляр, студіює довго зразки готики. Врешті робить плян і починає будувати. Заплянував будівлю широку — могутню, як гора — Фрауенкірхе. Почав будувати р. 1468. Ганггофер невтомно працює, а помагають йому два вірні приятелі: Ян Полляк — маляр і Еразм Грассер — різьбар. І коли двадцять літ пізніше будівля церкви була закінчена, її творець Єрг Ганггофер вмирає. Стомлене його тіло поховано під північною вежею храму.

Перший бровар

У цілому світі відоме мюнхенське пиво. Очевидно не те, що його тепер п'ють, але те добре пиво. Перший мюнхенський бровар постав 1328 р. Пиво тоді було густе й міцне. Від нього шуміло в голові, і шлунок був ситий. А впарі з цим мюнхенські міщани так добре базикають про свої справи. Міщани, шляхта й кнехти... В пиварні за столом немає станів. Всі рівні, всі п'ють це саме пиво. І здавалось би, що ідилія незаколючено плістиме віками. Але раптом до брам міста прибігає жах і кричить:

— Війна! Війна!

Шведський король Густав Адольф зайняв уже Авгсбург і скоро буде під мурами Мюнхену. А відомо, що королівські воїни це погані гості. Мюнхенські жінки дрижать налякані. Мюнхенські міщани закопують свої скарби.

Бюргермайстер Лігзальц виходить зустрічати завоювника аж до Фрайзінгу. Припадає королеві до ніг і просить пощадити місто. Король ласкаво обіцяє не грабувати й не плюндрувати. Але Мюнхен мусить заплатити контрибуцію: 540 тисяч гульденів. Це багато. Місто не має стільки. Король бере закладників і відходить. Але залишає містові страшний дарунок: Чуму! Чорна смерть невтомно забирає свої жертви. Року 1634 з двадцяти тисяч населення в Мюнхені залишилися тільки 5 тисяч — кругло 15 тисяч померло. 250 домів тижнево треба було замкнути й запечатати. Мюнхен здається мертвий, але...

Знову поволі, поволі двигается з руїн і смерті. Оживає. Минають літа. Близько 1850 р. Мюнхен нараховує 150 тис. населення. На початку двадцятого віку вже 500 тисяч, а перед вибухом війни (1939) коло 800 тисяч. Але це йшло поволі, рік за роком, день за днем, людина за людиною.

Дивні королі

І дивні люди живуть і панують в Мюнхені й Баварії. До божевілля закохані в свій край і місто. В 1825 р. помер король Макс Йосиф. Королівську корону поклали на голову його сина Людвиг І. Це приятель мистецтва й мистців. Він хоче зробити Мюнхен містом найславнішим у цілій Німеччині. Йому тісно в місті. Тому закликає великих майстрів, щоб його поширили. Воно погане. Вони (Кленце і Гертнер) мусять з нього зробити цяцю. Король закоханий у грецьку й римську старовину. Мріє й тужить до гелленських часів. І мрії свої реалізує. За мурами міста, на Швабінгу, будує нове мистецьке місто, в клясичному стилі. В чудових будинках музеїв і домів мистецтва громадить король безцінні скарби мистецтва з цілого світу.

В цьому новому мистецькому місті Швабінг — носять люди довге волосся, малюють, співають, пишуть поезії. Тут всуміш все: каварні, шинки, робітні, модельки, поети, творці і ледарі. Але все творить буйну мистецьку цілість, що Мюнхенові надає на весь світ славу міста мистецтва.

Людвиг І буде й буде. А мюнхенці скажені на свого короля: „Як? Стільки добрих грошей видавати на ці дурні вигадки?”

Скажені, але поволі привикають, а далі стають горді, що це в них таке. І король Людвиг І записується в їхній пам'яті та історії, як другий основоположник міста.

Але ні всі заслуги короля, ні його добрість до населення та любов до міста і краю, не охоронили його перед невдячністю громадян, що доводить до королівської абдикації. А сталося це в 1848 р., 20 березня. Безпосередньою причиною була маленька

Еспанська танцюристка

Льоля Монтец і... трохи подув європейської революції
— Весни Народів.

Одного дня до Мюнхену приїхала маленька еспанська танцюристка і захотіла виступати в королівському театрі, щоб показати еспанські народні танці.

Вона танцювала для короля. Боже, і як танцювала! Нічого дивного, що король забув про все і всіх. Але народ був невдоволений. Юрба, підбехтана пресою, зчинила бучу. Вуличні авантюри, бешкети, стрілянина, дула гармат проти юрби! Льоля безсильно плаче в своїй палаті. Врешті король на хвилину притомніє і рішає: складає корону.

Але історичний епізод з Льолею Монтец не кінчається. Він знайде своє продовження в житті хворого короля Людвіга 2-го, що 18-літнім юнаком (1864) посів баварську корону. Це гарний хлопець, романтик, самотник. Він не з цього світу. Мріє. Його зачаровує світ музики й театр. Ріхард Вагнер — його ідеал. Він спроваджує славного композитора на свій двір і обдаровує його ласкою королівської приязні. Він велить Ріхардові кликати себе по імені, Людвіг. Знову нарікають баварці:

— Чоловіча Льоля Монтец.

Але король закоханий. Світ творів Вагнера це світ його найінтимніших мрій, фантастичних замків, смоків, духів, героїв...

В році 1868, в річницю смерті Людвіга I-го виставлено прем'єру Вагнерової опери „Нюрнберзькі майстри співаки”.

Король дивачіє щораз більше. Божеволіє. 20 років пізніше, в завіщанні, наказує похоронити себе в Штарнберзькім озері...

Мюнхен іде похилою площею

до дальшого блискучого розвитку. Мистецтво, поезія і революція. Тут, на Швабінгу, Ленін творив свою ідею знищення світу революціями і тут, кілька літ пізніше (а може рівночасно) жив і творив свою божевільну ідею знищення світу розбоем і окупацією, Гітлер. Місто божеволіло, захопившись великістю руїної ідеї „фюрера”. Але, коли протверезіло, було вже в руїнах, а між ними карколомно гонять джипси завойовницьких „енкі”, сновигають, крамарюючи, авслендери і негри, що міняють чоколяду за любов молодих німок.

А поруч вулиць іде безнастанна, муравлина, монаша праця. Крани, багри і лопати. Електричні сверли і джагани. Тачки й вантажні авта. Щодень кілька тисяч тонн румовищ зникає. Щодень з-під пилу виринає новий шматок обличчя Мюнхену. Грають щоденно нові театри, щодня концерти, музика, спортові змагання. Мюнхен відроджується.

Ідучи Дахаверштрассе до Комітету на Розенгайм, між руїнами й звалищами бачимо це відродження.

Дивімось пильно. Може чогось навчимося. Може й нам незабаром прийдеться й наші міста так відроджувати, або будувати нові...

ЗАЛІЗНИЧА КАТАСТРОФА

— Це моя особиста справа, і якщо ти питаєшся що чувати, я у відповідь запитаюся, що власне ти хотів би знати? Чи щось з широкого світу, так би мовити політики, чи тебе цікавлять мої особисті справи?

— Одне і друге. Ми давно не бачилися й міркую, що маєш мені дещо розказати. Сьогодні так гаряче. Властиво краще сидіти в холодній воді Інну, ніж слухати. А проте я слухатиму.

— Ні. А втім, хай буде. Це буде новий рід нудьги. Нудьги з людиною, що приходить звідтіль і показав ліворуч понад верхи Альпів.

— Систематизуймо нашу розмову. Уяви собі, що ти журналіст-репортер. А я знатна особа. І я, знатна особа, приїхав до Тиролю. До Ляндеку. В мене пильні і важливі справи. Я затримався тільки один день і мені негайно треба було виїхати, за справою очевидно, — не забувай весь час, що я важлива особа, — до Санкт Антону, в горішнім Тиролі. Ти довідався, що я їду туди поїздом, що виїздить з Ляндеку в годині котрійсьтам з кількома мінутами. Ти, як ревний репортер і патріот своєї газети, шукаєш мене пильно в юрбі пасажирів. Врешті знайшов. Підходиш і дуже чемно представляєшся мені: д-р Ярослав Такий, антрополог, співробітник найбільшого нашого щоденника „Ранкове Уявлення”.

— Чим можу вам служити, дорогий пане докторе? Я між іншим дуже часто чув про вас. Читав багато ваших статей. Я основно знайомий з вашими дослідками. І хоч ваші висновки не завжди мене переконують, я гордий, що наша нація видала так знаменитого вченого.

Персонально я щасливий, що міг вас пізнати. Як маються дружина, діти?

— Я ще не жонатий, якщо дозволите пане.

— О, пробачте. Але сьогодні гаряче. Ну так, чим можу служити?

— Декілька питань, очевидно...

— Прошу дуже, але ось бачите мій поїзд. Я їду до Санкт-Антоня.

— Чи це в справі, для якої ви тут?

— І так, і ні.

— Якщо дозволите, сьогодні так гаряче, я дотримаю вам товариства.

— Ох, який я радий. Будь ласка. Квиток у вас є?

— Ні, але я куплю в поїзді.

— Знаменито, дорогий пане д-ре Такий. Їдемо.

— Дозвольте, я допоможу вам. Бачите, Бог дав мені доволі широкі плечі й біцепси, як майстрові боксу.

— Це правда, але й дару голові не поскупив. Це приємна така гармонія фізичної сили й непересічного, я сказав би, філософського розуму.

— Ви дуже ласкавий для мене пане, знатний.

— Слава Богу, ми вже рушаємо. Погляньте, пане докторе, яка чудова панорама.

— Яке враження на вас робить Тироль?

— Гм, ну так. Справді чудова природа.

— А мені вже остогидло це все. У нас виробилася навіть дефініція Тироллю.

— У нас?

— У нас, тобто емігрантів.

— Я цікавий.

— Ми кажемо так, Тироль це: звідтіля гора і звідтіля гора, а в середині, пробачте за слова — погані австріяки.

— Міркую, що влучно, хоч несправедливо...

— Чи це кривдить австріяків?

— О ні. Кривдить тирольські Альпи. Треба б сказати, чудові тирольські Альпи.

— Ви може й праві. Але, коли довго живеш серед казкової природи, вона тобі буденніє. Хочеться чогось простого. Про що можна б сказати: „пгі, тут властиво нічого немає”. Хочеться того чорного хліба. Не можна ж вічно опихатися ласощами. Хочеться часом звичайної, а не цілющої води. Але, якщо дозволите, то може перейдемо до справи, що дасть мені трішки матеріялу.

— Прошу дуже, прошу. О, що це? Тунель?

— Так. Між іншим, це найдовший у Тиролі тунель. Поїзд їде крізь нього одинадцять хвилин.

— Що ви кажете? Цікаво. Може закуримо?

— Прошу дуже.

— Будь ласка. Англійський чи американський? А може „зондермішунг”?

— Ах, цей „мішунг”...

— Таки дивний. Мішали все, тільки ні дрібки тютюну. Я не розумію, як німці могли боротися так довго, маючи такий поганий тютюн?

— А може власне тому.

— Ви знаєте, що це має глибоку рацію. Вони довгими практиками навчилися все підмінювати.

— Навіть політичний розум підміняли шлунковою кислотою.

— Собака, що нею рухає хвіст.

— А яка ваша думка про теперішнє політичне положення?

— Ви думаєте, чи буде війна?

— Взагалі. Мені йде радше про висновки на майбутнє.

— Бачите, взагалі воно зробити якийнебудь висновок з політичного положення важко. Політика, хоч формує обличчя днів історії, вона дуже сьогоднішня. Зробити якийсь висновок суб спеціє етернітатіс, це значить хотіти бути пророком. Щоб зробити якийсь висновок, мусимо спиратися на аналогію. Раніш у добі середньовічного лицарства, коли слово і кров мали свою ціну, легко було бути літописцем. Але сьогодні, коли

кров дешевша від слова, а слово дешевше від води, тратимо точку опору. Критерій порівняння безслідно щез.

— Але так просто, що кажуть там, у вас?

— Безперечно кожний хоче війни. Біля нас є велика фабрика, що продукує літаки й гармати. П'ять тисяч пар очей щодня бачать випуск цих новеньких забавок. Ясна справа, що воєнні настрої зростають. Це вже відомо в цілій Баварії, що в нас завжди роблять „войну”.

— Секунду, секунду. Зверніть, будь ласка, увагу на цей чудовий водоспад.

— Срібне пасмо льняного полотна безнастанно спадає зі скель.

— Яких двісті метрів.

— Чудово. А зимою?

— Замерзає.

— „Санкт Антон! Санкт Антон! 1340 метрів над рівнем моря” — прокричав на дворі кондуктор і поїзд станув ніби від цього крику.

— Висідаємо?

— Очевидно. Поїзд далі не їде. Він теж приїхав відпочити.

— Я знаю.

— Ходімте у двох шукати станиці французької воєнної команди. Хочу одержати печатку на свистку паперу, щоб переїхати з зони до зони.

— Куди?

— До Зальцбурга і назад.

Ми ішли обидва асфальтовою дорогою з обох сторін прикрашеною домиками Санкт-Антону. А з двох боків здіймалися гори. Високі, високі. І всі зелені та заліснені.

— Як у нас...

— Еге ж. Трохи тут інакше.

— І ці маленькі потічки. Таке мацінство, а шумить як стара ріка. — Ходім туди.

— Зразу обов'язок, потім приемність, як кажуть при преферансі. — Ходім до французів.

Пішли і полагодили. Швидко, без зайвих труднощів. Питалися тільки, чи ми не ес-ес. Ми не були ес-ес. Дістали пропуски й сіли на камені відпочивати.

— Ти не знаєш, — спитав д-р Такий, — де зараз мій брат?

— Ні. А ти не знаєш? Ти ж це повинен знати найкраще.

— Е, — якось кваскувато відповів мені, — ми оба „фаше”.

— Я не знаю. Чув тільки, що він був у Зальцбурзі, але потім перенісся до Грацу. Поняття не маю, що далі сталося.

— І я.

— Що маємо їсти?

— Все, чого душа забажає. Особливо кекси. Добрі, солодкі. Знамениті.

— Чого ти нарікаєш?

— Зовсім не нарікою. Я „Ді-Пі” і нарікати не маю права. Для мене все добре. Тільки я маю безличні вимоги, як усі „Ді-Пі”. Крім їдження хочу ще курити, спати на приличнім ліжку, одягнутися.

— І нічого не робити.—

— О, ес сер. І нічого не робити.

— Як король готентотів.

— О, ес. Як король готентотів.

— Підожди. На хвилину уявм собі щонебудь, — але гаряче, ну хай його всі чорти — десь би води дістати...

— Але що ти хотів сказати?

— Мені думка так розрідла від спокою, що я вже не пам'ятаю...

— Щось ти хотів сказати.

— Ходім трохи в тінь лісу. Розглянемося, може пригадаю.

Ми поволі знімали з плечей: мокрі від поту сорочки.

— Маєш плавки?

— Ні, а ти?

— Маю.

— Залишися в штанах, а я в плавках. О, як добре. Дихай, дихай, превражай сину. Альпійське повітря. Коли ти, галицький хлопе, міг мріяти перед війною, що будеш у Тиролі? Будеш безсоромно до сонця вигрівати своє греко-католицьке тіло. Будеш курити англійські папіроси, брати пропуски від французів і будеш нарікати на американців. Га?

— Темпора мутантур, а я зробив свій великий вклад у боротьбі проти загарбника, здичавілого гітлеризму. І за це я одержав нагороду. Лежу на зеленому коврі альпійської трави, дивлюся в голубе небо Тиролю й мрію про те, щоб бути королем готентотів.

— Чому готентотів?

— Бо там я міг би жити довго і спокійно. Мав би тільки одного чужого і розумного білого дорадника, що робив би за мене все. Я тільки підписував би декрети й універсали. А врешті сказав би йому: „Знаєш, білий масса, я щось останніми днями не добачаю. Може б ти так сам підписував всі папери в моім імені і не тривожив моїх королівських очей.” Я спровадив би з Європи до моєї благословенної країни Зулю Ді-Пі. І відкидаючи всі антихристиянські принципи расизму, і тільки на основі добровільного демократичного добору обох статей, я поправляв би расу моїх дорогих підданих. Вони навчилися би кращих манер. Прагнули б до чогось кращого, вищого. Міркую, що за рік співжиття Ді-Пі і Зулю, мої піддані, вже не носили б в носсах ординарних бляшанок від американських консерв, лише вуха від порцелянових горнят.

— А слухай, тобі ніколи не хотілось бути королем України? — запитав раптом.

— Чи ти збожеволів? Підсунься вище. В тінь, бо тут сонце надто припікає вовну на твоїй голові. Що за зіставлення? Майже святотатство.

крат

— Ні, ні, серйозно. Ти подумай. Король України... Від срібного Сяну аж по Кавказ. Це ж чудове. Володар чи не найбільшої європейської країни. Очі світу звернені на Україну і того, хто нею кермує. Ти подумай.

— Як би не те, що сьогодні так гаряче, я думав би, що це вже в тебе залишиться так назавжди.

— Ти тільки подумай, яка чудова нація. Сорочки чорокп'ять мільйонів. Нас нищать, б'ють, ріжуть, вішають, стріляють, палять, морозять, а ми все одно сміємося і множимося. Незабаром заллемо світ. Які ж ми життєздатні. Коли в цій війні інші народи тратили все, починаючи від держави, кінчаючи на останній сорочці, ми навпаки. Домів і держави не втратили, але за те здобули все. Від сорочки починаючи, почерез золоті годинники, на люксових автах кінчаючи.

— Крадене.

— Ніколи. Все куплене.

— На паску. *) Хтось мусів на цім стратити. Хтось був примушений віддати за безцін і тепер голодує.

— Не важно. Але ми багаті. Хіба не заперечиш, що воно добре, коли нація багата.

— Нація, чи еміграція?

— Згодімся — нація на еміграції.

— ...

— Ми завжди в себе вмовляємо, що ми хлібороби й тільки хлібороби. І здавалось би, що відірвані від ґрунту, безслідно загинемо. А тимчасом, що показалося. Ну?

— Що ну?

— Хочеш бути королем України?

— Ні.

— Але ж чому?

— Бо я мусів би швидко абдикувати. Мене обсіли б свої чорні дорадники, що крали б, крали б і все пускали на пасок, а потім звалювали б на мене вину. Я признаю тобі рацію, що ми дуже життєрадісні й життєздатні, але я волів би бути королем готентотів.

*) Т. зв. чорний ринок.

Відповіді не було, аж потім.

— Коли їдеш?

— Куди?

— Ну, до Зулю?

Ще немає тоннажу. Як тільки звільниться транспорт.

— А не забудь мені сказати, бо я поїду з тобою.

— О, так раптом?

— Зовсім не раптом. Поглянь там. Майже на шпилі зеленої гори ходить чоколядова королева.

— Угм. Як на реклямі. Чи ти закоханий?

— ...

— Безнадійно?

— ...

— То оженися.

— З нею? Неможливо.

— Борони Боже. З іншою.

— Втратиш кохану дівчину, за те матимеш спокій.

— Чи твій син вже великий?

— Ні, але кожного дня новим словом збагачує свій словник.

— Шкода...

— Що шкода?

— Шкодую, що вже пізно і ми мусітимемо вертатися. А тут так приємно лежати, говорити про ніщо й думати про дівчат з далеких сторін. Чи ти ніколи не був закоханий?

— Одягай сорочку. Був, але вже давно. Дівчину, що я її безнадійно, до затрати притомности, кохав, я властиво ніколи особисто не знав. Познайомився з нею тільки вже довго-довго пізніше. Вона була заміжня, мала дітей. Я був жонатий і тяжко п'яний. І, думаю, тільки тому я признався їй, що так страшенно кохав її. Але вона не повірила мені. Не повірила тоді і не повірила другим разом, коли я повторив їй те саме. Хоч п'яний уже не був.

— Чи ти доказував їй свою любов?

— Солодкий ідіоте, хіба любов можна доказувати? Чи це буде доказом, коли ти в приязності дівчини ковтатимеш жилетки, або голий сядеш на розпалену бляху? Любов має тільки одного посередника: слово. Коли слову не вір'ять, тоді шкода всякого труду. Але спішися, бо ми спізнамо поїзд.

— Поїзду ніколи спізнити не можна. Відійшов один, прийде другий.

Ми пішли тією самою асфальтовою дорогою, що раніш. Тільки тепер заходяче сонце розлило на ній калюжі крові. З двірця вибіг проти нас жах. Малий хлопець, що в його обличчі не було ні краплі крові. А за ним бігла літня жінка — смерть. Цокотіла зубами і стогнала:

— О, Боже, мій чоловік загинув.

— Тільки на станції ми довідалися, що з нашим поїздом трапилася катастрофа. Страшна, залізнична катастрофа. Десятки вбитих, сотні ранених. Кров в суміш з м'ясом, одягом, склом. Малі веселі вагони особового поїзду лежали горілиць з нерухожими колесами. Льокомотива смертельно ранена дрижала в божевільнім страху. Живі без крові в обличчях люди товпилися, мертва залиті кров'ю спокійно спочивали.

Раптом хтось запитав:

— Хто винуватий?

Ніхто не був винуватий. Винувата була льокомотива, що закохалася в люксове авто „Опель-Адмірал” і всю дорогу мріяла про нього. Не запримітила, що semaфор горів червоним світлом і напроти їхав ординарний заздрісний вантажний поїзд.

Альпи кидали довгу, нічну тінь на долину ріки Інн. З гір сходили корови й дзвонили сумно дзвінками. Д-р Ярослав Такий і його приятель давно не бачений, верталися тільки наступного дня домів.

17. 4. 1946.

Карльсфельд

МЕСНИК

З того часу, як він прийшов до нас, у лісі стало дещо інакше. Властиво ніхто сторонній не міг би цього запримітити, але ми це відчували. Ніхто не називав його інакше, тільки „Він”. У нього, безумовно, було інше прізвисьце, було теж псевдо, кличка, але їх ми зразу забули і, коли говорили або думали про нього, завжди називали його „Він”. Був такий самий, як кожен з нас. Повстанець. Прийшов до нас. Не знати звідкіля. Був молодий, хоч ніхто не вмів окреслити точно його віку ні кольору очей. Одні казали, що сині, інші, що сиві, зелені, до бурих включно. Одне було певне, що очі його дивилися глибоко. Заглядали в душу... І волосся його знали, цю гладко причесану чуприну. Так гладко-гладко, аж дивно, що можна мати так гладко зачесане волосся навіть під час бою, серед болота, куряви, куль і крові. А він це умів — і був сивий. Сивий, як голуб. Питання було завжди одне, чому він так посивів? Питали його про те. Ніколи просто не відповідав. Завжди тільки всміхався, не то сумно, не то боляче.

— Чекай, — відповідав на запити, — колись дізнаєшся, ще не час, не час.

І застигав. Тоді його очі холонули, як лезо ножа, тільки усмішка була мертво-незмінна. Очі щось бачили, бачили страшно. Щось, що скоїлося, чи мало скоїтися. Руки, дрібні і міцні руки, нервово стискали пістоль. Він мав звичку окремо сидати від нас. Спирався плечима об дерево, підгинав праву ногу під себе і, коли думав, що він сам, виймав з кишені свого пістоля. Десять, двадцять, тридцять, сто разів, одне й те саме. Вправляв, як ковбой, як герой авантюрних повістей Ди-

кого Заходу. Нас це тільки смішило. А він вправляв і чистив свою „машину”. Вона завжди блищала, завжди була в нього готова до пострілу. Врешті, він так чудово володів нею, що справді блискавкою вмів виймати її і цільно сипати кулями. Навіщо йому це все? Воно, правда, все в нашому житті потрібне. Ми це цінували, коли хтось добре володів зброєю, а командири особливо ставилися до тих з нас, хто вмів найкраще стріляти й найчистіше втримувати свою фінку. Але, він фінки не любив. Гармата, — казав з погордою, — моя зброя — це о! — і миттю виймав свого пістоля.

Аж потім вийшло все на верх. Все вияснилося...

Ніхто так не вмів у нашому відділі підкрадатися, як він. Він умів, як кіт, ступати тихо, умів слідкувати за ворогом десятки кілометрів. Він виспеціалізувався в одній дуже небезпечній роботі: в знищенні провокаторів. Збирав про них точні відомості, а коли вже все знав, тоді рушав. Сам. Йому ніколи не треба було допомоги. Часами не повертався два й три дні. Врешті приходив. Втомлений, брудний, але гладко зачесаний і майже вдоволено всміхався. Валився з ніг від утоми, але, поки клався спати, чистив свою „машину”, довго і дбайливо. Про виконану роботу звітував чотовому, а потім хлопці з СБ приносили потвердження, що справді роботу виконано чисто, тихо, задовільно. Вбито одного, двох, чи трьох провокаторів. Завжди в один і той же спосіб: однісінька куля в чоло, один палець вище лівого ока. Він, немов гонча собака, вмів вислідити „звірину”, хоч би вона як заховалася. Всіх провокаторів з даної околиці він вивчав швидко напам'ять. І завжди згїрдливо здвигав плечима і тихо бурмотів:

— Єрунда, це не те... Але я...

Вривав.

Находила весна, що пахла вітром і дівочими рожевими губами. Наш загін дістав наказ перекинутися негайно швидким маршем 200 км. на південний схід від того району, де ми діяли. Ми мали перейти в нові око-

лиці, в нові ліси, переформуватися, а потім з новим набором рушити далі.

Все відбулося пляново і в порядку. Ми швидкими нічними маршами пересувалися до нового місця призначення. По дорозі зводили бої, робили засідки, самі попадали, йшли вперед, а він... він, немов собака, завжди на тропях. Він, здавалося, хотів бути перший. Якись нові вогні грали в його очах, його рухи стали нервові, але, проте, рука, що тримала пістоля, ніколи не дрижала. Здавалося, що якась надія, якимось передчуте сподівання оживляло його і гнало вперед. І коли ми врешті зупинилися на місці, він щез. Тим разом не було його цілий тиждень. Ми трохи непокоїлися. Дехто вважав, що він уже пропав. Аж раптом з'явився. Худий, блідий, нервовий. Зголосився до командира. Після того проголошено збірку. На збірці командир видав наказ, що за дві години цілий відділ має бути готовий до маршу, на роботу. А він щез. Ми рушили — і вже в примерку підійшли під містечко Н. Тут, заховані в кущі над рікою, що опоясувала один бік містечка, ми отримали детальні накази: коли тільки добре стемніє, кожний, вибираючи іншу дорогу, одинцем, мав увійти в містечко і непомітно оточити ворожу поліційну станицю. Умовлений знак — постріл. Тоді треба було наскоком вдертися в станицю і ліквідувати все, що було живе...

Вікна станиці рясно світили. Особливо ясно було в кімнаті начальника; сам він, заклавши руки за спину, ходив по кімнаті, по м'якому килимі. В кімнаті були ще дві постаті: одна — це жінка, молода, гарна. Ох, чи тільки гарна — чудова! Друга постать сиділа, обернена плечима до вікна. Ми зразу не могли пізнати, хто це. Але потім, потім, коли ця постать заворушилась і червоне світло лампи впало на її срібliste волосся, ми вже знали. Ми знали — це був „Він“. Але як? Яким чином він тут дістався? Божевільний? Ми знали, що там, де він присутній — смерть певна. Ми пильно при-

слухувалися. Говорили. Говорив начальник, а жінка ввесь час мовчала, а потім говорив „Він”. Говорив чужою мовою — спокійно і плавно. Навіть усміхався. Жінка вдивлялася в нього мертвими очима. Властиво вона вже не жила. Не жив теж начальник; мертвою тінню стояв посеред кімнати. Ми призначені першими ввійти в станицю, прилипли до стіни й слухали. „Він” цідив свої слова. Не допускав репліки:

— І, врешті, — говорив він, — я тебе знайшов тут. Тебе і її. Ти не можеш уявити собі навіть, скільки я за той час пережив. Ми ненавиділися завжди, правда? І я думав, що коли розійдемося, ненависть промине. Але ти робив усе найгірше, щоб тільки довести, що ти мене ненавидиш. Нашу матір ти не завагався вислати в далеку, чужу краї. Видав сестру... Я говорю це на те, щоб вона (кивнув головою в бік жіночої постаті) знала, який ти підлий — і трусливий. Щоб знала свою ганьбу, в яку вона зайшла, ідучи з тобою. І, врешті, коли тобі під ногами горів ґрунт, ти видав своїх приятелів. Сипнув цілий наш загін. Я, знай це, один тільки врятувався. А ти став служити нашим ворогам. Ти став гонити за нами, бо знав, що доки я живу, тобі спокою не буде. Крім цього, ти взяв її в мене, хоч знав, скільки вона для мене вартує.

— Вона сама пішла, — пробував боронитися начальник.

— Сама? Можливо, тим гірше для неї. Значить, братні душі знайшлися. Я перестав жити своїм життям. Я жив, як гонений звір. Тікав перед твоїми собаками. Вкінці, я сам обернувся на собаку і почав їх гонити і знищувати. Всіх їх, твоїх помічників! Ти робив засідки на мене, але мені пощастило. Я завжди виходив цілий. А ти, що її забрав, цю любов мою, ти не мав спокою... Ти боявся, ти щез мені з очей. Аж ось раптом я тебе тут знайшов. Тебе і її. І я привів тобі гостей. О, сам побачиш моїх нових приятелів. Пімста мене з ними зв'язала. І мені з ними подорозі... Ех!

А потім пішло все, як було заплановано. Не один, а два постріли ми почули. І кинулися до будинку. Ворог не сподівався цього. Наш наступ був такий наглий, що всі станичники, поки зрозуміли, що це напад, лягли мертвими. А містечко? Містечко раптом пригасло і сховалося в мишачу діру. Ми ввійшли до кімнати. На долівці, на м'якому килимі лежав начальник. Лежав важко, як мішок напханий зерном. Над лівим оком витікала струмочком кров. У фотелі сиділа жінка. Мертва. Куля не попала в її чоло, а трохи нижче. Чи ж йому задрожала рука? Він сидів напроти і дивився їй в обличчя. Дивився тупими, нерухомими очима. На столі лежав пістоль. Коли побачив нас, спокійно всміхнувся, сховав пістоля і тихо запитав командира:

— Чи вже по всьому? Ходім!

Ми нечутно покинули містечко. Обвантажилися здобиччю (кільканадцять нових фінок) і швидко щезли в лісі. А другого дня вранці ми помітили, що його між нами не було. І ніколи він до нас не повернувся і ніхто більше про нього не чув.

СОЛОДКЕ ВИНО І ФІНКА

Мій маленький син вчиться говорити лише перші слова. Він починає здобувати світ. Світ маленький, дитячий світ. А моя дружина, кожного вечора кладе дитину до сну, проказує слова молитви. Маленької, дитячої молитви. Вона говорить:

— Ну, кажи, синку, кажи ще таке: „...І дай Бозю щастя Україні.” І маленькі усточки мого синка лебедять зовсім щось невиразно, що кінчається виразним: „па Бозю”. І я кожного вечора слухаю цих найперших лекцій патріотизму мого сина. Мені часом спішно. І я намагаюся уявити собі цю дитячу „Бозю”, що має дати щастя теж й Україні. І я думаю, що добре було б, якби нарешті так сталося. Щоб мій син не мусів просити щастя для України, щоб у своїх маленьких молитвах міг подякувати за те щастя, що його Бог дав Україні. Мій син емігрант, маленький, дворічний, але емігрант — він молиться за Україну, за ту Україну, якої він ніколи не бачив і про неї він нічого не знає. Не знає, що України зовсім нема. І не знає, що Україна є, і то така велика і могутня, як смерть. Така блискуча, як сонце, що його він кожного ранку зустрічає з вікон свого бараку в таборі. Він не знає, що кожний з нас взяв найцінніший шматок України і, заховавши його глибоко в серці, поніс у далекий світ. А я, його батько, взяв два шматки: для нього і для себе. А його мати теж два взяла: для нього і для себе.

І він не знає про те, що були теж два такі, котрі взяли свою Україну з собою і хотіли її перенести крізь вогонь і воду, крізь гори і ліси, але загинули. Скорострільна куля вбила їх обидвох. Падаючи, вони пере-

дали Україну своїм товаришам. А ті знову передали Її іншим... І вони несли її і несуть далі — аж до тієї межі, поза якою вже є щастя. І мій малий син не знає про те, що той перший, який упав у лютому 1945 р. називався Йосип Позичанюк. Молодий, талановитий, запальний. У бою завжди тримав у лівій руці відбезпечену гранату... для себе і для України, а в наплечнику носив словник Грінченка, перо і чорнило. Для себе і для України. А другий називався... Ні, ні... Він мав уже інше ім'я і прізвище... Емір-Кора. Просто, два значки для переклички. Треба ж якось людину кликати. Він загинув у Великодні Свята. В Обливаний Понеділок большевики облили його струєю з автоматів.

Позичанюк, колишній комсомолец, письменник і журналіст, виріс між большевиками. Безрадісними очима глядів навколо себе — і раптом, несподівано побачив на землі, серед пилу й болота, свою Україну — і сп'янів. Його очі загорілися. Серце стиснулося невимовним жалем. Підніс Її якнайвище, обмив Її якнайчистіше промінням свого сонця в грудях — як тільки вмів і міг. З того часу рвало його проти ворожих куль. Залишив усе і пішов. Пішов у ліс і здобув для себе фінку — молоду і прекрасну. З нею подружився і був їй вірний аж до останнього моменту.

Сірий день — хіба на Поліссі можуть бути інші, як тільки сірі дні? — щойно благословився, коли Позичанюк та його командир Мірко ще спали. Спали, були втомлені. Це необхідне кожному. А цього може й не треба. Бо коли людина втомлена і хоче спати, тоді не панує над своєю волею. В лісі, чи на болоті, чи на березі Прип'яті, все одно де, так солодко спиться! Спали теж їхні товариші. Але спали чуйно. Хто в лісі живе, живе, як звір. Чуйно. Кожний шелест будить. Десять здаєка тріснула галузка, а може — це постріл з автомата? Всі звелися на ноги — і ніхто нікого не питав, що сталося. Всі раптом і одночасно зрозуміли, що вони в пастці. Це відчувалося в повітрі. Таке вже підсоння лісу. Тре-

ба було кільце перервати і вийти з нього. Негайно, зараз, вже, бо... бо смерть з большевицьких автоматів голондим вовком завис над їх головами. Всі глянули на командира Мірка. Глянули, чекаючи наказу — готові. І в цю мить побачили в його очах не то жах, не то збен-теження, якесь зніяковіння. Він не був здатний на те, щоб командувати і вивести свій відділ з оточення. Це всім було ясне. А кільце затіснявалось. Щораз то силь-ніше й сильніше. Незважаючи на присутність коман-дира відділу, молодий мовчазний Сова, що був коман-диром іншої групи, але разом з ними передирався з Во-лині на Полісся, станув поруч нього і почав трохи хрип-ким, однак твердим голосом давати накази. Потім по-вернувся круто, щоб іти першим. Та в цю ж мить його плече торкнулося легко об плече когось, хто був біля нього. Командир здивовано поглянув на цю людину. Біля нього стояв Позичанюк. У нього був автомат, а в лівій руці відбезпечена граната — для себе, як і в ко-мандира. Пістоль і граната.

— Разом, — шепнув Позичанюк... І, пішли.

Тільки такі два могли іти попереду і вести людей. Плече об плече, куля біля кулі. Сіяли смерть навколо. Коли пробилися, командир мовчав, як завжди, а Позичанюк мав у руках фінку. Та воєнні трофеї слід відда-вати. Такий тут закон. Але командир каже:

— Ця фінка твоя.

Вони стиснули один одному руки і стали прияте-лями назавжди. Назавжди, тобто до смерти одного або другого.

Скрізь по лісах знали, що Позичанюк здобув друга і фінку. Знали, що крім словника, чорнила і пера він ще стереже молоду дружину — фінку.

Жив, боровся, мріяв, думав і писав — і загинув. Раптом, несподівано, в лютому 1945 р. в лісі біля Бібрки. Большевицький кінний загін наскочив на них несподі-вано. Кілька скорострільних стрічок — і Позичанюк на великій, білій плахті снігу, чорнилом своєї крові впи-

сав свою останню поему. Поему життя й смерти молодого хлопця, що свою Україну носив у серці.

Я б хотів написати так:

А його невідомий приятель Емір-Кора жив. Жив інакше і переміг, і вийшов цілий з цієї історії. Але ж так не було. Він жив так само, і так само загинув...

Цвинтар обведений муром, а трупарня стояла пуста. Однак, на катафальковому столі можна так само добре поставити страву й горілку, як і в ресторані. І в трупарні буде так само безпечно — затишно. Тим більше, що навколо розставлено вартових і скоростріли. А в селі б'ють дзвони — „Христос Воскрес”. Товариші зброї зійшлися і діляться свяченим яйцем. П'ють чарку. Співають і розказують про те, що...

„...в Італії мої останні передвоєнні свята я так чудово провів... Приїхала моя сестра — і була ще одна сеньйорита. І троє ми поїхали — розповідає Кора — з Риму в Неаполь. Біла яхта, синє море, червоне кохання, солодке вино, свінг і брідж...”

І всі це бачать. Сидячи в трупарні, біля катафальку, заставленого стравою і горілкою. На цвинтарі, в маленькім селі, бачать чудову сеньйориту, що, мабуть, дуже любила Еміра. Бачать чудовий Неаполь, Везувій, блакитне небо, яхти й срібні мєви. Одягнені в чудово скроєні фраки танцюють свінга. Легенько тиснуть до грудей сеньйорит, що шепчуть їм: — „О міо каро”... — і примикають довгі чорні вії. Емір-Кора оповідає, товариші слухають. Нечутно за ним станули духи тих усіх, що тут, у тім цвинтарнім готелі, спали дуже коротко. Духи слухають. Слухають Еміра і живих, що оповідають про ті часи, коли в лісах був тільки птах і звір коли люди сміялись і нудьгували, — і вмирали звичайно, просто — і нецікаво. І слухають про бійців УПА, про хорошуна, командира Еміра, який їздив майже по цілому світу і знав багато чужих мов, і був сином багатих батьків, а тепер він бійцем-повстанцем.

А в Обливаний Понеділок Емір-Кора прийшов до

них. Ішов в життя, а потім між духів. Ішов виконати важке доручення, але злива куль з большевицьких автоматів закопала його в землю. А далеко в блакитній Італії, на білій яхті маленька сеньйорита тужно дивиться на Везувій і згадує й чекає. Шумить джаз, дзвенять кришталеві чарки і солодяться на устах давні поцілунки й вино.

А Емір-Кора туди більше не поїде. Його вже немає, так як немає і Позичанюка. Але їх Україна живе. Її несуть інші, несуть у своїх серцях, за неї моляться мій синок: „І дай Бозю щастя Україні”, за неї моляться інші такі ж малі — покищо тільки моляться...

ГОВОРИТЬ ЛЬВІВ

(Спогад про Львівський Радіокомітет)

Львів під час першої окупації большевиками і німцями, тобто від 1939 до 1944 р. творить виїняткове явище. Живе новим, непередбаченим життям. Всі можливі політичні і воєнні події знаходять у Львові свою нову, якусь іншу, інтерпретацію. Львів міняє обличчя, набирає нових кольорів. Здивовано відкриває очі і на свій власний львівський спосіб старається пояснити різні явища і пристосувати їх до себе.

Восени 1939 р. Львів став мільйоновим містом. Непристосований своєю архітектурою і характером бути мільйоновим центром, Львів чудово, на свій, очевидно, лад, давав собі раду з людським муравлицем, що перевалювалося по всіх центральних вулицях, перемінило захисні львівські каварні в брудні перехідні центри, де люди настоячки випивали погану каву і йшли далі без цілі блукати. Безліч біженців з усіх кінців розваленої Польщі шукали притулку у Львові. Українці, що залишилися, не прочуваючи дальшого розвитку політичних подій, почували себе господарями міста. Організували театр, спілку малярів, літературну спілку, симфонічну оркестру, перебирали торговельні і промислові установи, комунальні й державні уряди, урухомили трамваї, газівню, електрівню й міські водотяги тощо. Десь раптом познаходилися українські фахівці, що десятками літ відсунені поляками тепер справлялися з кожним, навіть найважчим завданням. Це очевидно, не тривало довго, бо большевики, перевівши вибори до Народніх Зборів і прилучивши формально Західню Україну до Сов. Союзу, все взяли в свої руки

і перевели на свої методи, включивши в советську господарку і культурну систему.

Львів поволі розвантажувався. Кількадесят тисяч вивезли до Казахстану, чимало втекло, багато виїхало до менших міст, так що врешті на початку 1940 року Львів нараховував разом з приїжджими більшовіками 800-850 тисяч.

Хоч які це були понурі часи для Львова, Львів все таки швидко прочуняв від воєнного дурману і дістав знову свій, тим разом шибеничний гумор. В живі очі львов'яни насміхалися з „чубариків” і їхніх навичок. Все було темою гострих дотепів: і вивернені волосом наверх кожухи, і рогаті фуражки, і валянки, і воєнні пісні, що їх червоні бійці безперервно співали під час вуличних вправ, і рекрути, що босими ногами серед тріскучого морозу, накриті ковдрами, йшли до львівських касарень. Смішні були дамочки, що в нічних шовкових сорочках з'являлися в Оперному Театрі, смішні були офіцери, що, обвантажені „сумками”, носили на руках малих дітей. Смішний був львівський чорний ринок, Мекка кожного щасливця, що дістав „командировку” до Галичини. Смішні були розмови про багатство й добробут Советського Союзу при наявності жебрачого вигляду жінок і чоловіків, смішні були всі назви вулиць і кін. Смішні були львівські проститутки, що покинувши своє ремесло, були кондукторками міських трамваїв, або повиходили заміж за командирів. Для львов'ян, що привикли глузувати з усього, це була копальня дотепів. І ті дотепи поставали, хоч автори їх опісля „добровільно” їхали до Казахстану.

До Львова в 1939 р. приїхало багато польських мистців, письменників і вчених з Варшави. Багато з них вперше тоді зустрілися безпосередньо з живими українцями і були мило розчаровані, що побачили людей таких, як усі, а не канібалів. Варшавські поляки виявляли значно вищу особисту культуру, ніж місцеві т. зв. кресові поляки. Вони краще бачили помилки

польського уряду й одверто гостро критикували його за фатальну політику у відношенні до українців.

Працюючи в Радіокомітеті, я мав змогу познайомитися і навіть заприятелювати з відомими польськими мистцями, робітниками театру, кіна і радіо. Приїхали тоді популярні співаки Фогг, і Фалішевський, А. Шлемінська, чудове кольоратурне сопрано, композитор музики до всіх майже польських фільмів Варс. Фільмовий режисер Ващинський і ін. Варс створив у Львові театралізований джез, що виїхав опісля на гастролі до далеко-східніх областей ССРСР. З ним поїхала молоденька українська співачка Реня Яросевич, що потім вийшла заміж за ген. Андерса. Приїхали до Львова польські фільмові і театральні актори, такі як Бодо, Анджеєвська, Том, Круковський, Фертнер, Мадалінський. Вони в приміщенні давнього кіна „Марисенка” створили польський „ревійовий” театр т. зв. Театр Мініатюр. Польські актори дружили з українськими і високо цінили український театр. Приїхали до Львова польські поети, особливо ліві, як славетний Бой-Желенський. Одного дня з’явилася в Радіокомітеті Ванда Василевська. Запальлива комуністка, дочка високого польського офіцера, неохайно одягнена, з вічно незачесаним волоссям, висока, худа. Говорила м’яким і притишеним голосом. Скрізь ходила із своїм коханцем, скромним хлопцем, мулярем з професії, якого пізніше польська боївка застрелила таки в її власному помешканні.

І львівські поляки, головно мистці, що пристали до українських мистецьких організацій, швидко знаходили з ними спільну, тим разом українську, мову, і багато дечого нового внесли до мистецького життя Львова. Я приємно згадую тих поляків, особливо інженерів з технічного відділу львівського радіокомітету. Вони дуже добре розуміли ситуацію і завжди були готові служити своїми порадами і досвідом. Без їхньої допомоги, особливо в початках, мені важко було б самому давати собі раду.

Приміщення студії львівської радіостанції знаходилося при вул. Баторія ч. 6 і в ньому я пережив дуже цікаві хвилини, які залишилися назавжди в моїй пам'яті. В цій студії я працював, як диктор.

Вже давніше я мріяв про те, щоб дістатися до радіо і вибитися на доброго диктора. Вершком моїх мрій була робота радіорепортера. Окрім того я ще мав амбіцію стати першим українським професійним диктором у Західній Україні. Я знайшов ще до війни контакт з польською радіостанцією, яка часом відступала кілька канадцять хвилин тижнево для українських передач. Директором польської радіостанції був тоді Юліян Петрі, а програмовим керівником Віктор Будзинський. В студіях працювали диктори: К. Вайда, відомий Щепко з Веселої Львівської Хвилі, Ж. Пясецький, З. Богданська і Ц. Наглік. Українськими радіопередачами видав Роман Пашківський. Кілька передач, які я мав у польським радіо, дали мені можливість пізнати радіову роботу, і контакт з дикторами, або спікерами.

Коли 22 вересня 1939 року большевики зайняли Львів, я почав шукати можливості працювати в радіовисильні. Нагода трапилася ще того самого вечора, 22 вересня. Перемігши страх і освоївшись з виглядом доблесної червоної армії, яка носила карабіни на шнурках, я пішов до Народного Дому при вул. Рутівського, де містився т. зв. революційний комітет, на чолі якого стояв один львівський годинникар. Цей комітет, цілковито незорієнтований в ситуації, старався заволодіти містом, а головню важливими установами. Від імені цього комітету була створена радіотехнічна команда, що під проводом інж. Маркуся мала обсадити львівські радіостанції. Була у Львові на передмісті Левандівка ще одна радіостанція, виключно воєнного призначення. До тієї команди пристав і я, та знайшов декілька знайомих, які так само, озброївшись по зуби, у важких шоломах, поїхали займати радіостанцію. Ми приїхали машиною на Східні Торги, залишили біля станції сто-

рожу і поїхали на Левандівку. Наше займання обмежилось тільки до сторожування. Ми з Олегом Лісяком простояли ніч біля антен, вслухані в темінь ночі, що гуділа танками і автомашинами советської армії, яка пересувалася на захід, на Перемишль.

Ранком другого дня ми покинули карабіни й шоломи та й пішли спати, зрозумівши, що радіову роботу ми почали не з того кінця. Минув ще один день і я пустився на вулицю Баторія та зайшов до будинку радіостанції. На коридорі зустрів Пашковського і несміло запропонував йому свої дикторські послуги. Пашківський відразу мене прийняв і познайомив з большевицьким комісарем радіостанції Епштайном. Їм саме треба було диктора на українську мову, бо Пашківський був перевантажений роботою. Мене завели до малої дикторської студії і казали оголошувати. Мікрофон був відкритий, а перед ним сиділа польська дикторка Ц. Наглік. Я не знав, що маю оголошувати, але Пашківський шепотом порадив повторювати те, що говорила Ц. Наглік. Вона з гримасою обридження відхилилася від мікрофону, щоб дати мені доступ до нього.

Кілька днів я повторяв за нею всі оголошення. Вона, як і раніше, була володаркою студії. Це, між іншим, була цікава, а при тім доволі смішна особа. Висока й груба. Колишне драматичне сопрано з познанської опери, вагнерівська артистка. Під час облоги Львова сиділа ввесь час у студії і передавала вісті. Це вона на відомість про втечу польського уряду до Румунії почала плакати при відкритому мікрофоні і викрикнути: „Єзус Марія, вшистко пшепаadlo”.

День чи два пізніше, хоч таке визначення часу не має жадного значення, Целіна Наглік одержала наказ, що всі передачі будуть вестися українською мовою, хоч і польський переклад був затриманий для інформації польського населення. Пані Целіна була тим глибоко ображена. Відступила мені місце перед дикторським столом і передала дикторський журнал, в якому

дбайливо були записувані всі передачі, час їхнього тривання, виконавці, актори тощо. Сама вона сіла в куточку між стіною і грамофонним столом і тихенько плакувала. Три місяці пізніше її звільнили з роботи. Вона дуже патетично прощалася зі студією, цілувала мікрофони.

Днями і ночами я сидів у студії, пізнавши кожний куток, винохуючи кожну тайну радіомовлення. Колектив співробітників львівського радіо побільшувався. Прийшли нові диктори, Лена Грицакова і Микола Мартинюк. Згодом приїхали з Києва Вадим Когут і Поліна Пахомова, а ще пізніше — Євенко. Керівництво перейняли люди, що з наказу Совета большевицьких народніх комісарів приїхали до Львова.

В польській державі радіо було приватною акційною спілкою, в якій держава мала 51% акцій і контролювала цілу систему. Від імені польського уряду радіомовленням відало міністерство пошти. В большевицькій системі відання було поділене. Технічною частиною, тобто радіостанцією, технічним відділом, або т. зв. ампліфікаторнею включно з мікрофонами і грамофонними устаткуваннями в студіях завідував Комісаріят зв'язку. Саме радіомовлення, тобто програмова частина і виконавці були оформлені в радіокомітеті, що підлягав безпосередньо Раді Народніх Комісарів. Радіо в советській пропагандивній системі займає одне з передових місць. Тому нічого дивного, що большевики приділяють так багато уваги радіомовленню. Вся советська радіосистема — це дуже складна і важка машина.

Вся робота Радіокомітету поділена на сектори агітації і пропаганди, з підсектором останніх вістей, літературний сектор, дитячого мовлення, музичний. Це, так сказати б, творчі сектори, що продукують радіомовлення. Крім того є ще ціла низка секторів допоміжних, а саме сектор комерційних оголошень, сектор радіоконтролі, співробітники якого ходили по хатах і ловили т. зв. радіозайців. Був теж сектор організації радіослуха-

чів. Кермували роботою Радіокомітету директор, його заступник, що перечитував усі передачі й апробував їх до мікрофону, та завідуючи сектором випуску, що безпосередньо керував програмою, тобто був відповідальний за випуск усіх передач. Крім того при контрольних голосниках день і ніч сиділи диспетчери, або дижурні Радіокомітету. Вони були зобов'язані стежити за ходом програми згідно з наміченою сіткою і відмічувати всі помилки. У Львівському Радіокомітеті, літературному секторі підлягав сектор дитячого мовлення. Обидва ці сектори передавали передачі у трьох мовах: українській, польській і жидівській. Останні вісті передавалися по-українському і зараз же після того диктори читали польський переклад. Дижури в студії були так подумані, що завжди були два голоси, жіночий і чоловічий, особливо для читання вістей. Найбільший був музичний сектор. Мав велику бібліотеку грамофонних платівок, а крім того на штаті сектора був мішаний хор, мала симфонічна оркестра, джазова оркестра, вокальний чоловічий квартет, т. зв. джез-голл і декілька солістів. Кожним із секторів керував редактор сектора, що мав до помочі кілька підредакторів, відповідальних за окремі передачі. Передачі передавалися за сіткою радіомовлення, або т. зв. рамовою програмою. Сітка радіомовлення розбивалася на три частини: піврічну, в якій був тільки зайнятий час для окремих передач по секторах. У кварталній сітці були вже визначені теми передач. У місячній сітці був уже визначений точно час кожної передачі, назва, виконавці і відповідальний редактор. Кожну передачу читали крім відповідального редактора, і підписували — керівник даного сектора, заступник директора і ще цензор, який мусів дати свою візу. Диктори в рівній мірі були відповідальні за передачу, як редактори. Особливу увагу приклали до бездоганної роботи дикторів.

Робочий день в Радіокомітеті починався від конференції всіх зайнятих працівників, що збиралися в ка-

бінеті директора на летючку. Дижурні Радіокомітету звітували за попередній день і давали свою оцінку програми. Завідуючий сектором випуску реферував програму біжучого дня і наступного. Визначувалися диспетчери. Часто на таких летючках попадало всім без розбору, а особливо тоді, коли якась передача дістала низьку оцінку від партійних спеців. Львівський Радіокомітет мав дуже велике власне радіомовлення. З Київської радіостанції ми транслювали тільки останні вісті двічі в день, хоч і цього не мусли робити. Зате обов'язково мусли транслювати „Последние Известия” з Москви, після яких ішли кремлівські куранти й „Інтернаціонал”. По півночі транслювали через нашу станцію з Москви і Києва передачі чужими мовами для закордону.

Коли в большевиків була тенденція приймати на роботу місцевих українців, то в нас, у тих, що були перші на роботі в Радіокомітеті, була амбіція, щоб нас було якнайбільше. І нам це вдавалося значною мірою. По всіх секторах працювали львівські українці. Були директорами, грали в оркестрі, співали, виступали в літературних і дитячих передачах. Довгий час хор Радіокомітету мав членство виключно українське. Потім до нього спровадили жидів і поляків і казали вивчати відповідний репертуар. Ми старалися втримати спокійну і серйозну атмосферу взаємного довір'я і приязні. Ми всі взаємно себе підтримували і прикривали неполадки. Використовуючи можливості у Львові, в той час виросло багато українців кваліфікованих працівників у всіх ділянках радіомовлення.

Всі радіовиконавці назагал люблять дикторів і живуть з ними в згоді і приязні. При кожній нагоді, особливо перед передачами, вони стараються хоч на хвилину зайти до дикторської студії на розмову. Особливо з нами добре жили члени нашого хору, в якому були самі дібрані львівські хлопці і дівчата. Часто під дикторською кімнатою, в темнім коридорі, освітленім тіль-

ки червоною сигнальною лямпочкою, велися довгі, шептані розмови. Покійний Юрко Шухевич, брат ген. Тараса Чупринки, дуже добрий тенор, часто приносив мені, щоправда дуже загальні вісті про те, що „там” готується. „Там” — це було в Німеччині. Сам він не дочекався волі. Заарештований у перших днях війни загинув закатований НКВД. Роман Шухевич, увійшовши до Львова на чолі Українського Легіону, знайшов його тіло між сотнями трупів у тюрмі на Лонцького.

Всю технічну службу в Радіокомітеті і на станції виконували поляки, бо, на жаль, не було фахівців українців, обзнайомлених з роботою на радіостанції, чи в ампліфікаторні. Деякий час працював на станції інж. Микола Дрогомирецький, але він швидко покинув Львів. Залишилися техніки — брати Яценкові. Один на станції, другий в ампліфікаторні.

Радіокомітет займав для студій, яких було три, залі для проб, бібліотеки грамзапису і ампліфікаторні, цілий перший поверх. На дальших двох поверхах були приміщення бюр Радіокомітету і помешкання директора. Колись у тому будинку при вул. Баторія ч. 6 була каварня, після якої залишилися на вікнах і дверях залізні заслони. І власне ці заслони врятували влаштування Радіокомітету в 1941 році.

Наша радіостанція працювала на англійській апаратурі системи Марконі, але большевики швидко перевели її на власну апаратуру, сперту в суті речі на американських патентах. У студіях переведено деякі зміни. Головним чином перероблено дикторські столи. В польській системі мікрофони включав інженер, що сидів у технічному відділі і не бачив диктора. Тепер ми дістали нові мікрофони, а на столах були вимикачі для них. Такі столи мала кожна студія, що було дуже вигідне. Наша станція отримала нову назву: РВ-94 і працювала на хвилі 415. Це була найдалі на Захід висунена советська радіостанція, якій большевики приділяли дуже багато уваги. Якість передач, особливо музичних,

була дуже висока. З нашої станції передавалися концерти клясичної музики у виконанні найкращих советських виконавців, як Паторжинський, Литвиненко-Вольгемут, Петрусенко, Зоя Гайдай, Донець, Гришко і інші. З інструменталістів — Бебе Прикіна, Ойстрах, Зак. Виступали теж майстри слова, як Ужвій, Бучма, Гнат Юра, поети і письменники — Рильський, Корнійчук, Сосюра, Малишко, Яновський. Я їх оголошував у радіо і мав нагоду з ними познайомитися та розмовляти.

Перша моя позастудійна передача, це була трансляція зборів інтелігенції міста Львова з будинку кіна „Атлантик”, що було опісля перероблене на театр ім. Лесі Українки. На цих зборах виступали маршал Тимошенко, Корнійчук, Петро Панч, Карманський, сліпий поет комуніст Волощак, Галан і ін. Другу передачу з участю важливих шишок я заповідав в Оперному театрі. Тоді виступали Микита Хрущов, Ванда Васілевська і місцевий, колишній розвізник пива, Кармазин, заступник посадника міста, а по-новому заступник голови „горкому”.

Всю польську адміністрацію Радіокомітету змінено. Відійшов директор Петрі, а на його місце був призначений зразу Хейлік з дніпропетрівського радіокомітету, а потім Василь Мельник з харківського радіокомітету. Його заступником у радіомовній частині був грек з Херсону, Петракі.

Дикторська студія була побільшена до повного складу. Працювало вісім дикторів. Чотири для української мови, чотири для польської. Мене призначено старшим диктором, тобто шефом дикторів. Це був початок мого висування на вищі позиції в Радіокомітеті, яке врешті закінчилося цілковитим висуненням поза Радіокомітет. Пашківський, що в новій системі очолював програмовий відділ, тобто сектор випуску, теж був знятий з роботи. На його місце зразу призначили мене. По кількох місяцях мені запропонували дальше підвищення, перевели на посаду завідувача позастудійними передачами,

що підлягали секторові агітації і пропаганди, на чолі якого стояв молодий донбасівець Василь Боговис. Від цього відділу я їздив по всій львівській області, організуючи і транслюючи передачі з місць. Всі передачі, що відбувалися поза студією, їх підготовка, підлягали мені. Я за них був відповідальний. Одного дня, отак ні звідси, ні звідси, в березні 1941 р. я прочитав наказ директора, що мене звільнено з роботи. Кілька днів перед тим НКВД арештувало мого швагра Богдана Цісика, що працював редактором ранкового випуску останніх вістей. За ним загинув слід. Я просидів кілька тижнів без праці, а опісля дістав посаду завідувача симфонічних концертів у Львівській філгармонії. Платили погано і не виплачували заробітної платні. Моїм обов'язком було двічі на тиждень одягати вечірній одяг і заповідати окремі точки симфонічного концерту. В перервах між моїми „виступами” я сидів у гардеробі і вивчав... французьку мову.

Чудового вечора 20 червня 1941 р. я заповідав концерт, що відбувався на відкритому місці у Стрийському парку. На концерті виступав піаніст Яків Зак. Грав дуже гарно і грав багато на додаток. На другий день ранком ми довідалися, що вибухла війна з Німеччиною.

Скінчився один період історії, почався інший — по дев'ятьох днях напруженого очікування. Почався 30 червня 1941 р. Було соняшно й радісно. Ми вийшли з підвалів. Львів віджив. По вулицях ходили німецькі воїни з пробоевих відділів гірських стрільців. Багато говорилося, що до Львова першими ввійшли українські відділи, але мало хто їх бачив. А втім, увага Львова і так скерована була на вулицю Лонцького, Бригідки і Замарстинів. Там большевики перед відходом помордували тисячі в'язнів. Тюрми відкриті. Переповнені живими, що шукають своїх близьких. Порозкидувані картопки, суміш одягів, устаткування і залишків харчів, поломані вікна й двері і страшний сморід палених людських тіл.

Я негайно погнався до Радіокомітету, де застав кількох сторожів і техніків Яценкова і Гандурського. Радіостанція була нечинна. Большевики, залишаючи Львів, ще заскочили до будинку Радіокомітету і хотіли гранатою здемолювати приміщення, але технік Гандурський, що мав тоді дижур, запустив залізні рулети і граната вибухла на сходах, не спричинивши більшої шкоди. Зате на радіостанції граната кинена крізь вікно, розбила велику катодову лампу. Справа виглядала погано, але ми знайшли вихід. Мені вдалося віднайти інж. Владуку, який негайно взявся до роботи в ампліфікаторні. Прийшов теж його брат Станислав, теж інженер-радист. Інженер Корецький, головний інженер радіостанції, змінив лампу і пустив на хід генератор. Але електричного струму було так мало, що вистачало тільки для обслуги мікрофонів. Студії мусіли обходитися без світла. В усякому разі радіостанція діяла і можна було починати радіомовлення. Я пішов до студії і прочитав перший воєнний комунікат, на швидку руку перекладений з німецького і передав концерт з платівок, які були в дикторській студії. До Радіокомітету прийшли два німецькі вояки з пропагандивної сотні, що їхала далі на фронт. Коли вони довідалися, що наша станція не діє, були дуже розчаровані і виявили готовість допомогти при можливим ремонті. Але вони не мали ніяких запасних частин, а ще до того советської продукції. Та їхня допомога нам і не була потрібна, бо ми вже встигли самі пустити станцію в рух. Вони прочитали свої „беріхти“, „зондермельдунги“ і просили нас перекласти все на українську мову та прочитати в радіо. Станція була цілковито в нашому розпорядженні.

За годину ми прочитали перший комунікат і передали нове надзвичайне повідомлення про нові успіхи німців на Сході. Після другої передачі станція мала передишку. Я за той час вийшов оглянути місто і пошукати знайомих, які мали приїхати з Кракова. Біля міської управи я знайшов ред. Івана Вітушинського, якому

розказав про стан радіостанції і можливості її використання. Вітушинський завів мене до „Дністра” при вул. Руській, де містилася головна квартира ОУН і де мав свою канцелярію Ярослав Стецько. Вітушинський представив мене Стецькові і переповів мою реляцію про радіостанцію. Стецько доручив написати наказ, яким призначив мене тимчасовим керівником радіостанції. З тим я повернувся до Радіокомітету. В ампліфікаторні я застав Р. Пашківського з якимсь молодим чоловіком, потім я дізнався, що це був Ярослав Старух. Я показав Пашківському Стецькове письмо. Він прочитав і передав Старухові, а Старух прочитав і, не сказавши до мене ні слова, сховав письмо до кишені, а до Пашківського сказав: „Так буде, як я сказав.” І я залишився диктором. До студії прийшов молодий чоловік, що назвав себе Юліаном Савицьким і заявив, що він буде теж диктором. Заповідав передачі дуже патетичним, шкільно-драматичним голосом. Ми чергувалися при мікрофоні. Старух подав нам до відома, що наша станція отримала нову назву: „Перша Українська Радіостанція ім. Євгена Коновальця”. І так ми від тепер її оголошували. Ми теж дістали наказ тримати безперерійну службу в студіях для передачі звітності з Народніх Зборів, які відбувалися в залах „Просвіти”. Довго не було ніякого звіту і ми за той час передавали музику з платівок. Пізно ввечері, — в студіях було вже темно, — прийшов Старух. Він мав приготований звіт, але не міг його читати, бо було темно. Ми всі були схвильовані. Врешті хтось знайшов свічку. Треба починати. Передача дуже важлива: Акт Відновлення Української Державности і звіт з Народніх Зборів. Хотіли зачати з національного гімну. Це було самозрозуміле, але в бібліотеці гімну не було. І, мабуть у цілій Галичині не було гімну на платівках. Справу врятував вояк з німецького пропагандивного відділу. Він мав гімн награний на м’якій восковій платівці, а наспіваний імовірно хором Божика у Кракові. Цей вояк передав нам гімн, а потім

по-німецькому заповів, що перед мікрофоном виступить... заступник Бандери Ярослав Старух. Старух схвилюваний і так, ще більше схвилювався тією несподіваною „посадою” і почав читати Деклярацію. Читав її поганенько, бо світло ледве блимало, а він ще до того мав невиразну дикцію, — не вимовляв „р”. Після цього я читав звіт з Народніх Зборів, на яких проголошено Тимчасовий Уряд з Ярославом Стецьком на чолі. За годину я знову прочитав Деклярацію і повторив звіт. Савицький, що прийшов у міжчасі до студії, читав Деклярацію втретє.

Другого дня ми під час ранкової передачі подали обширне звітлення з Народніх Зборів, ще раз прочитали Деклярацію і попросили до мікрофону о. Івана Гриньоха, що прочитав архипастирський лист Митрополита А. Шептицького і благословення для українського народу й його уряду. Після того ми зачитали послання Митрополита Полікарпа.

Робота в Радіостанції ім. полк. Євгена Коновальця розгорталася. Створено колегію для останніх вістей, до якої ввійшли ред. Володимир Дзісь, ред. Іван Гладилевич, поет Микола Матіїв-Мельник, проф. Петро Коструба. Літературний сектор очолив магістер Володислав Ковальчук, який запросив до виступу в радіо поетку Олену Телігу, коли вона була у Львові перед своїм відъездом до Києва. До дикторської студії вернувся Микола Мартинюк і Лена Грищакова. Все заповідалося якнайкраще, але нагло до Радіокомітету прийшли два ґештапівці і почали питати за тими, хто проголошував Деклярацію. Вони взяли мене до автомашини і повезли до приміщення НКВД. Там поставили мене лицем до стіни на кілька годин. За якийсь час приїхали дальші „гости”, між ними Савицький, якого взяли з хати, і Старух. Мене знову взяли до машини і повезли до міської управи. Там я зустрів на коридорі проф. Василя Сімовича, що власне виходив від посаdnика міста проф. Полянського. Проф. Сімович, здивований, запитав мене,

що я роблю в магістраті, та ще в товаристві гестапо. Я все розказав йому. Тоді проф. Сімович пояснив гестапівцям всю ситуацію і просив звільнити мене. Це помогло, мене зараз пустили. Я вернувся до радіостанції. Савицький до студії більше не вернувся, його вивезли до концтабору в Авшвіц. Біля мікрофону працювали на зміну Мартинюк, Грецакова і я.

Після арештувань націоналістів управу радіостанції перейняло цілковито німецьке військо, що головним чином передавало спеціальні звідомлення з воєнних дій. Але ми мали право і можливість багато ще робити. Знову створено різні сектори. Ми читали переважно Шевченка і прочитали за той час чи не цілого „Кобзаря”.

1 серпня 1941 р. Західню Україну включили німці до Генеральної Губернії. Це, очевидно, відбилося на нашій роботі в радіо. Передусім заборонено всякі літературні передачі, зменшено склад робітників. Відійшли співробітники останніх вістей. Врешті радіо почало виконувати тільки німецьку роботу. Читали переклади „беріхтів”. Ред. Юра Шкрумеляк редагував ранкові передачі для хліборобів, у яких закликали до здачі контингентів. У листопаді я покинув роботу в радіо і перейшов на працю до Літературно-Мистецького Клубу, що тоді творився. Відійшла і Грецакова. Найдовше тримався Микола Мартинюк, але й він перейшов згодом на іншу роботу. Приміщення радіостанції було під постійним доглядом німецької польової жандармерії, що урядувала в джурці на партері. З Радіостанції ім. Євгена Коновальця не залишилося й сліду. Замість неї діяв німецький „Рундфункзендер Лемберг”. До кінця, тобто до евакуації Львова в липні 1944 р. в львівському радіо втрималися тільки дві чи три особи. За цей короткий період часу через будинок ч. 6 на вул. Баторія пересунулася ціла галерія постатей. Виросли радіові фахівці, особливо в частині радіомовлення, що цілковито опанували радіове ремесло.

Мій спогад про Львівський Радіокомітет — це тільки уривок великої картини Львова у воєнний час 1939-1944 років.

І хоч які це були трагічні дні для Львова, хоч як українці у Львові були переслідувані займанцями, Львів все таки умів отрясти із себе довголітнє чужинецьке сміття, що лягло на його організм і просто за ніч став тим, чим був завжди і чим завжди прагнув бути, українським містом, твердинею української культури і бурхливого українського життя. З положення затурканого, провінційного польського міста, Львів виріс раптом до важливого українського центру, що вмів плянувати і діяти по-державному, не жаліючи ні праці, ні жертв, ні життя для відбудови української державности.

Львівське радіо, що за Польщі було, без сумніву, одним із найважливіших чинників для польщення Західньої України і надавало згодом польське обличчя нашому містові, за той короткий період часу стало засобом ширення української віри. Це радіо було яскравим виразником, що Львів був і є український. З тієї львівської радіостанції пішло 30 червня 1941 року повідомлення у світ, що український народ бажає жити своїм власним вільним державним життям. Львівське радіо стало невід'ємною частиною Львова, українського Львова.

Я завжди ще тужу за вул. Баторія і за будинком ч. 6. Я завжди ще вірю, що вернуся до приміщення нової Радіостанції ім. полк. Євгена Коновальця і ще раз братиму участь у проголошенні нового Державного Акту.

І, вибачте, запитання... Чи ця мрія здійсниться? Як ви гадаєте?

ПРО ЗУСТРІЧ НА КАЛИНОВОМУ МОСТІ

Весною 1941-го року в малому, загубленому між лемківськими горами містечку Балигороді, всі чекали на якусь велику перемену. Щодня наслухували ми краківського радіо, де часом співав якийсь „Гуцулен Хор”, або передавалося якусь іншу дуже „неполітичну” передачу — і ми чекали на інші вістки, на справжню, українську авдицію.

Але люди „добре поінформовані” говорили що чей-же німці не можуть дразнити своїх союзників-більшовиків, що якраз Молотов поїхав до Берліна, що „наша справа стоїть добре”, що одного дня все рушиться...

А по східньому боці Сяну, в етері, тарабанено дали політвиховну пропаганду. Ми старалися виловити між стрічками цієї пропаганди усе, що було у найближчому до нас, львівському радіомовленні, наше львівське. Пам'ятаю як жадібно я вслухувався в голос мого друга, Зенка Тарнавського, що лишився по „тому боці” і був диктором у львівському радіо: „Ви прослухали ранковий випуск щоденних вістей...” і я думав собі: „Цікаво, що Зенек тепер собі „направду” міркує...?”

Але одного дня, довго після того, коли у львівському радіо не було вже чути голосу Зенона — справді „рушилося”. Заревіли мотори бомбовозів, вдарили важкі гармати, заграли кулемети — розігралися світові радіохвилі. З німецького боку понеслися нові передачі: передача для червоноармійців, передача для полонених, передача для колгоспів... Говорилося про свободу навчання, розподіл колгоспів, задачу контингентів, соціальні перемини — але ані слова, ані пів слова, про те, чого всі чекали: про Україну.

Йшли години за годинами, дні за днями. Проїшло 23 червня, потім 25-те, далі 28 і нарешті прийшло і 30-те. Хтось, десь пустив вістку що — Львів впав! Большевиків вже нема, а місто вертається до днів листопада 1918 року! Як жадібно сиділи ми в гірському містечку і крутили гудзиками радіоприймачів — у малому, загубленому між пагорбами, лемківському Балигороді!

„Може розбили радіостанцію... Львів же ж бомбили... То не може бути... Вони мусять обізватися . . . Мусять!”

Години минали, а ми сиділи коло радіоприймача. Цикльостиль стояв на поготові, гінці чекали, щоб занести вістку в села, туди де не було радіоприймачів, у лемківські села: до Волковиї, до Стежниці, до Волі Мигової...

І раптом, котрогось вечора — коли це було? — серед свисту й шуму почувлися якісь невиразні слова. Щораз виразніше, щораз точніше, щораз ясніше... Львів говорить! „Говорить Львів”! Вперше говорив вільний, український Львів! Слова валили молотами в наші вуха, вривувалися в наші мізки. Той сам голос, що я не чув його вже так довго, той сам голос Зенка, що анонсував передтим щодня „ранковий випуск щоденних вістей”, скандував як сталь:

„Увага, увага! Говорить Львів. Увага, увага! Говорить українська радіовисильна імені полковника Євгена Коновальця! Слухайте першої української радіовисильної у Львові: Український народе...!”

Ми стрибали, ми кидалися один одному на шию, ми плакали. Так, ми плакали. А потім пішли в рух матрици, писальна машинка, цикльостиль і фарба. Велика новина про Деклярацію Відродження Української Державности мусіла розійтися по горах „старомодною системою”, мусіла дійти там, де не було радіоприймача. До Волковиї, до Стежниці, до Волі Мигової — між Лемків, щоб кинути добре зерно на добрий ґрунт...

Ми просиділи ще кілька годин коло приймача. Але

він мовчав. Після почутої заповіді — настала глуха тиша... Вона гривала кілька днів.

Аж за довгий час гучномовець знову заскреготів. Хвилинка напруженої мовчанки, і з репродуктора понеслося: *Ахтунг, ахтунг! Гір Зольдатебензендер Лемберг! Ахтунг, Ахтунг!..*” Голосу Зенка у Львівському радіо не було вже чути.

Але зерно посіяне словами радіостанції, що почала свою працю від заповіді: „Говорить Львів!”, не змарнувалося. Лемківські гори, що крили в своїх хижках людей, що їх звали згідливо „темними Лемками” доказали це в наступних роках — роках бойової слави УПА.

Осінью 1939-го року, коли у львівському Народньому Домі формувалися після приходу „визволителів” відділи нашої міліції (подібні відділи творили теж для „противаги” поляки, жиди), у „Жовтій Залі” цього ж Народнього Дому, було гамірно і метушливо.

Формувалася якраз під проводом інж. Маркуся „радіотехнічна сотня”, що мала негайно виїхати і зайняти радіостанцію на Персенківці.

Я мав уже все: кріс, набой, поліційний уніформ без відзнак, дві гранати, пояс, багнет — і лиш бракувало мені шолома. „Вифасуваний” був завеликий і летів мені на чоло. В цій хвилині коло мене затрималася молода людина з чорним волоссям і темними, вдумливими очима. „Чого вам треба, пане товаришу?” спитав чорнявець і довідавшись, що мені бракує шолома, заявив: „О, то ми тому зараз зарадимо!” і зняв з найближчого міліціонера шолом з голови і поклав на мою голову. Шолом „пасував”. Не зважаючи на протести міліціонера, мій новий товариш потягнув мене до виходу. Подорозі подав мені руку і сказав: „Називаюся Тарнавський. Або... можеш мене зразу кликати Зенком”.

Така була моя перша зустріч з моїм пізнішим найкращим приятелем; зустріч у якій він зробив те, чого він взагалі не мусів робити: помагати іншому.

Під багатьма аспектами можна розглядати постать цієї небуденної людини, що звалася Зеноном Тарнавським. Журналіст, письменник, драматург, радіодиктор, керівник театру, перекладач, організатор — людина, що вічно боролася й шукала. Зенко не лякався непопулярності, якщо в нього було переконання що він робить слушне діло. Але, над усе це була людина, яка не лише своє власне ім'я і своє власне добро мала на думці — але завжди була охоча помагати.

Чим же не був цей мій приятель! І редактором-співосновником „Української Трибуни”, співробітником „Арки”, співавтором п'єс, організатором збірки на „вистринігованих” українських акторів в Авгсбурзі... Завжди нові ідеї, завжди нова невсипуща праця. Однією з найбільших його радостей була праця в „Українській Трибуни”, якої він був основоположником і першим начальним редактором, ще на Тенг-Штрассе в Мюнхені, (після чого прийшла зміна адреси і початкового редактора). Він, живучи в західному світі, міг разом з нами, його колегами реалізувати те, що було мрією його цілого життя, що було його журналістичним кредо, а саме, для українського націоналістичного слова дати європейське оформлення, і він таке оформлення дав, у виді „Української Трибуни”, що була незабутнім виданням не тільки в умовах еміграції, але теж навіть і рідного краю. Хіба ми усі, колишні співробітники „Трибуни”, з тугою не повертаємося думкою до того часу, коли ми в зовсім не-західноєвропейських побутових умовах, редагували українську, західноєвропейську газету?

З екіпою „Трибуни” ми виїздили на пам'ятну генеральну пробу „Народнього Малахія” Миколи Куліша, що її ставив Володимир Блавацький у вересні 1947 року в Авгсбурзі. Пізньої ночі після закінчення вистави-проби, довго ще говорили ми з Блавацьким про „речі усі та деякі інші” та про те „що треба ще зробити”...

А це ж Блавацький ставив, ще у 1936 році, першу п'єсу Тарнавського „Тарас Шевченко” у Коломиї. А в

п'есі цій грали тоді і сам Блавацький і Віра і Євген Левицькі, Володимир Королік, Олександр Данилко, Мура Степова і Богдан Паздрій — ці самі, що брали участь у пам'ятній виставі „Малахія” в 1947 році.

А потім прийшов виїзд за океан, прийшли довгі роки розлуки — але наш контакт не вривався. На одній зустрічі в Торонті, я показав Зенкові мою першу книжку. — „А, то ти такий?” — сказав Тарнавський — Нікому нічого не кажеш і тихцем книжки пишеш. Ну, побачимо”.

У висліді, скоро потім, появилася перша рецензія на мою книжку „За стрілецький звичай”, яку Тарнавський написав п. н. „Книга серця і крові”. За цією рецензією пішли інші — але знову Зенко був тим, що допоміг. Так як тоді, із шоломом.

Стрічались ми не часто. Раз-двічі на рік. Часом перед північчю дзвонив телефон з далекого від Філядельфії, Детройту, і тоді було відомо, що щось назриває нового. Якась прем'єра, якийсь мистецький вечір, якийсь задум, якась ідея.

А часом він приїздив до нас. Тоді, ми чекали на його на леговищі. Ми знали що „щось буде діятися” — Зенко приїжджає!

Є, власне, така новела „Людина з п'еси” написана Зеноном Тарнавським. У цій новелі (поміщеній в цій збірці) Тарнавський розповідає про переживання пана Аркадія Кольберта, людини, яка грала чи не в согнях п'ес і за кожним разом після закінчення сценічної дії, ця людина, змазавши грим з обличчя Аркадія Кольберта, покидала його тіло. Пан Кольберт забирав своє тіло, а „людина з п'еси” залишалася сама, у великому опорознілому театрі із своїми стражданнями і шуканнями. Пан Кольберт, із своїм тілом, відходив. „Пан Кольберт” — пише Тарнавський у своїй новелі, „був зліплений режисером з десятків інших постатей, що їх притаманні

риси, мов їжаківі колючки, несподівано вискакували, коли він шукав нової форми...”

Якраз відбувався авторський вечір Зенона Тарнавського у Філядельфії влітку 1960-го року і новелю Тарнавського читав один з наших найкращих акторів — Ярослав-Пінот Рудакевич. Слухаючи голосу мистця слова, я щераз переживав історію пана Кольберта, людини, що жила багатьма формами життя, людини, яка шукаючи нової форми боролася з усіма притаманними рисами постатей сцени, „прикмети яких, як колючки їжака вискакували підчас цього творчого шукання”.

І чомусь мені здавалося, що це не про пана Кольберта, актора-мрійника читає Пінот-Рудакевич, але про самого автора, Зенона Тарнавського, про людину, якої першу п'єсу ставив сам Володимир Блавацький ще тоді, коли Тарнавський був молоденьким юнаком, і яка, від того часу не залишила творчого шукання.

Коли закінчився авторський вечір Зенона Тарнавського і коли забрано вже з кону сцени кіш троянд, переданий Тарнавському від його товаришів, колишніх студентів з корпорації „Дніпро”, коли вийшла вже публіка і коли нікого не було вже за лаштунками сцени — я залишився ще хвилину у порожній і темній залі на вулиці Френкліна у Філядельфії.

Мені на хвилину здавалося, що я — це власне цей репортер з новелі Тарнавського, якому пан Кольберт розповідає про своє життя, про життя „людини з п'єси”, про життя людини з усіх п'єс, про життя людини з найбільшої п'єси — якій на ймення: „театрум чоловіка”.

І мені здавалося, що там в іншій залі, де якраз тепер говорив своє слово на прийомі в його честь автор Зенон Тарнавський — говорить це слово не він — але хтось інший. Хтось, хто грає тепер ролю автора п'єси. Одну з цих роль, що він їх грає у своєму житті.

А справжній Зенон Тарнавський, той, з яким ми займали в 39-тому році львівську радіостанцію на Персенківці, той з яким ми їли на руїнах Мюнхену після

війни сухий хліб, той з яким ми проходили Альпи, той з яким ми вели довгі, нічні розмови, той, батько двох синів — той правдивий Тарнавський — той, що завжди шукав нового змісту і нової форми, що завжди змагався за день „Великої Прем'єри“, сидить тут разом зі мною... як завжди.

Осіннього вечора 1946 року, серед руїн повоєнного Мюнхену, ми сиділи на лавці з Тарнавським і я нагадав вірша якогось чужинецького поета, якого прізвище забув — хоч не забув вірша. Я переказав тоді цього вірша Тарнавському. Ось цей вірш:

Я чекав, що ти прийдеш,
Що сядеш за столом моїм,
(А чорна година уже надлітає)
Смерть стоїть за порогом, її кликати не треба
Смерть стоїть — і чекає.

А тепер, тишина — тишина в моїй хаті,
Тіні придуть — в кутах хати стануть...
Листи пишу до тебе, померший мій брате,
І знаю, що слова мої заки зродять —
— зів'януть.

Зенко прослухав вірша і сказав: „Не забудь його. Колись ми його перекладемо. Він сумний, він про смерть. А ми — живі, ми ще маємо наш час і ми маємо ще багато зробити заки помремо. На цей вірш — ще для нас час“.

Якраз перед Святами Христового Воскресіння 1960-го року я повертався літаком з Детройту з чергової зустрічі з Тарнавським. Щойно вчора я бачив виставу „Дійство про Чоловіка“ — н'єси анонімного автора середньовіччя, що її переклав і поставив з гуртом акторів і молодих адептів сцени Зенон Тарнавський. Я читав ще раз примірник цього геніяльного твору, що його для

української культури присвоїв мій приятель, і в душу втискалися слова:

„...Не давши остороги, смерть прийшла.
Коли лише подумаю про це,
на серці млосьно так стає.
Мої із образунками ще не готові книги,
Але в дванадцять літ часу
я їх до ладу приведу.”

Близьмали світла великого міста внизу — до нас зближався великий авіопорт — а мені в ухах ще звучали заключні слова „Дійства про Чоловіка”, що я чув їх попереднього дня увечорі, слова Герольда:

„І так кінчається, кінчиться
моральна гра оця,
театрум чоловіка.
Додому ви ідіть у мирі, і
Хай з вами завжди буде
Бог.”

Думалось завжди, що нам обидвом ще написано в зорях разом сидіти в одній редакційній кімнаті і продовжувати разом нами зачатє діло... але час для першого з нас вже надходив. Наша молодість пройшла і ми зустріти її вже могли лише — на калиновому мості.

Перекладаючи „Дійство про Чоловіка”, Зенон Тарнавський прийняв концепцію смерти чоловіка — як молоду, гарну дівчину, останню товаришку людини в цьому дочасному земному житті.

Я вірю, що смерть яка прийшла серед ночі 8 серпня 1962 року до кімнати Зенка була такою, якою він собі уявляв, і вона повела його лагідно за руку, як добра приятелька, усмирителька всіх життєвих болів і турбот — туди, де зустрічаються усі друзі — на калиновому мості.

З М І С Т

Гр. Лужницький:	
Людина театру,	
Спроба характеристики творчости Зенона	
Тарнавського (Замість вступного слова)	7
Вітер над Янівською	21
Дорога на Високий Замок	79
Єресі в обороні побуту	95
Зустріч з вітрами	102
Її роля	130
У палаці чарівних форм	138
Людина з п'єси	142
Мое містечко	153
Відвернена метода	158
Візерунок	162
Зустріч у Перпіньяні	171
Пернаті і четверногі друзі	178
Морська легенда	181
Запросини моря	190
Три долі	195
За що згинув Фріц?	199
Відродження міста	204
Залізнична катастрофа	212
Месник	221
Солодке вино і фінка	226
Говорить Львів	231
О. Лисяк — Про зустріч на Калиновому мості	247

